

T.C.
GİRESUN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

TARİHTE USÛL GELENEĞİ VE JOHANNES H. MORDTMANN'IN “*İLM-İ
USÛL-İ TARİH*” BAŞLIKLİ ESERİ

YÛKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
ŞAHADET YAZAR
(162004003)

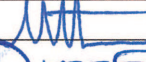

DANIŞMAN
PROF. DR. MUSTAFA ORAL

GİRESUN 2018

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarihli toplantısında oluşturulan jüri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Anabilim Dalı Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta Yeterlilik öğrencisi 'nın ... başlıklı tezini incelemiş olup aday ... tarihinde, saat... da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Aday çalışma, sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezi olarak kabul edilmiştir.

Sınav Jürisi	Unvanı, Adı Soyadı	İmzası
Üye (Başkan)	Prof. Dr. Mustafa ÖZALP	
Üye	Doç. Dr. Ayşe PUL	
Üye	Dr. Öğr. Üy. Murat ÖZATA	
Üye		
Üye		

ONAY

...../...../201..

Doç. Dr. Güven ÖZDEM
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “*Tarihte Usûl Geleneği ve Johannes H. Mordtmann’ın “İlm-i Usûl-i Tarih” Başlıklı Eseri*” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

26/06/2018

Şahadet YAZAR

ÖNSÖZ

Tezimizin giriş kısmında *tarih* kelimesinin kökeni konusunda konuşmak istedik. Giriş kısmını çalışmamızın temel taşlarından *tarih* kelimesinin en eski kökenlerine ayırdık. Bunu yaparken çalışmamızın konusu *Johannes Heinrich Mordtmann*'ın *İlm-i Usûl-i Tarih* başlıklı eserinden istifade ettik. Çalışmamız üç bölümden oluşuyor: *Batıda Tarih Geleneği* başlıklı birinci bölümde Eski Yunan ve Roma'da tarih yazımından başlayıp, Yahudi ve Hıristiyan tarih yazımıyla devam ettik ve Hümanist tarih yazımıyla sonlandırdık. Bu bölümde yeni şeyler söylemenin yanı sıra tarih yazımı alanında neler yapıldığına, bilhassa usûl konusunda yapılmış çalışmaların geçmişine ışık tutmaya çalıştık. *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Tarih Geleneği* başlıklı ikinci bölümünün ilk kısmında *Kur'ân-ı Kerim'de Tarih Algısını* ortaya koymaya çalıştık. Bu bölümde İslâmî gelenekte tarih kelimesinin çeşitli manâlarını ve bir kavram olarak tarihi irdeledik. Ayrıca bu kısımlarla Selçuklu ve Osmanlı tarih yazımı hususuna zemin hazırlamak istedik. *Selçuklu ve Osmanlı Tarih Yazımı* başlıklı kısımda ise o zamana kadar tarih yazımı çalışmalarını esas aldık, tarih yazımının serüvenini ana hatları ile anlatmaya çalıştık. Üçüncü ve son bölümü ise çalışmamızın ana konusu ve temel taşı olan *J. H. Mordtmann ve İlm-i Usûl-i Tarih* eserinin transkripsiyonu şeklinde adlandırdık. Bu bölümde transkripsiyon ve müteveffa Prof. Mordtmann'ın hayat hikâyesini de anlattık.

Metni tesis ederken okuyucuyu yormamak adına basit bir transkripsiyon tercih ettik. Okunuşundan emin olmadığımız kelimeleri “?” ile eksik, yırtılmış vb. sorunlardan dolayı okunamayan kelimeleri ise (...) gösterdik. Ayrıca bu kelimeleri orijinal metinden kopyalarak dipnotta verdik. Metnin sayfa numaralarını köşeli parantez [] ile sayfaya ait ilk kelimedenden hemen önce belirttik. Metnin çeşitli yerlerinde kullanılan özel isimlere karışıklık olmaması adına dipnot düşerek açıkladık. Yer adlarını günümüz Türkçesiyle yazdık. Müellifin orijinal yazımlarına bağlı kaldık. Fakat açıklama olarak eklediğimiz hususları (akt.) ile belirttik. Metnin orijinalinde olmayan fakat gerekli gördüğümüz içindikiler bölümünü ekledik.

Yüksek Lisans dersleri sırasında işbu tez konumu belirleme aşamasında bu enteresan ve enteresan olduğu kadar zahmetli ve bakir bir araştırma alanı olan tarih yazımının tarihi ve tarihte usûl konusu alanına beni yönlendiren, tez çalışmalarımız sırasında bana hep destek olup zihnimi ışıklandıran Sayın Hocam Prof. Dr. Mustafa Oral'a saygı, sevgi ve şükranlarımı tekraren arz etmekten büyük mutluluk duyarım. Tezimi araştırma ve yazma aşamasında ufkumu genişletip yardımlarını esirgemeyen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Hungaroloji Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Naciye Güngörmüş hocama, özellikle metnin çevirisi hususunda yardımcı olan Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden Prof. Dr. İhsan Safi'ye ve Almanca çevirilerde Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Araş. Gör. Mehmet Burak Büyüktopçu'ya ve burada isimlerini saymadığım herkese tekraren teşekkür ediyorum. Son olarak imkânlarını benden esirgemeyen aileme, özellikle fedakâr anneme, her gökyüzüne baktığımda yanımda hissettiğim canım babama sonsuz minnet ve şükranlarımı sunuyorum. Bu ilk bilimsel çalışmamı aileme adadım.

Şahadet YAZAR

GİRESUN 2018

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
TARİH KELİMESİNİN KÖKENİ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
BATIDA TARİH GELENEĞİ.....	7
1.1 Eski Yunan Tarih Yazımı.....	7
1.2. Eski Roma Tarih Yazımı	14
1.3. Yahudi ve Hıristiyan Tarih Yazımı	18
1.4. Hümanist Tarih Yazımı ve Tarih Anlayışı	21
İKİNCİ BÖLÜM	
İSLÂM VE OSMANLI DÜNYASINDA TARİH GELENEĞİ.....	26
2.1. Kur’ân-ı Kerim’de Tarih Algısı.....	26
2.2. İslâmî Gelenekte Tarih Kavramı	31
2.3. Selçuklu Tarih Yazımı.....	38
2.4. Osmanlı Tarih Yazımı	41
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
MORDTMANN VE “İLM-İ USÛL-İ TARİH” BAŞLIKLİESERİNİN	
TRANSKRİPSİYONU.....	56
3.1. Mordtmann’ın Biyografisi.....	56
3.2. İçindekiler.....	59
3.3. Metin.....	60
SONUÇ.....	157
BİBLİYOGRAFYA	160
EKLER.....	169
ÖZGEÇMİŞ.....	178

ÖZET

Bu çalışmada *tarih* kelimesinin kökenleri, tarihin tanımı, tasnifi ve gayesi ile geçmişten günümüze tarih biliminin bir haritasının ortaya konulması amaçlanmıştır. Tarih yazımının ve tarih anlayışının tarihi konusundaki çalışmaların ülkemizde henüz yeni olması çalışmamızı cazip ve popüler bir duruma getirmiştir. Bunun yanında siyasi tarih kadar kültür ve düşünce tarihi de son zamanlarda önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir. Tezimizde *tarih* teriminin ne demek olduğu, geçmişten günümüze hangi anlamlarda kullanıldığı, düşünsel ve kültürel ortamlarda nasıl bir değişikliğe uğradığı önemli bir konudur. Bizde tarih felsefesi ve tarihte usûl üzerine çoğunluğu çeviri olan yapıtlar mevcuttur, ama bunlar kendi düşünce soframızda oluşmuş olmadığından bu yönüyle tarih felsefesi ve tarihte usûl konusu ülkemizde yeterince üzerinde çalışma yapılmamış bakir bir alandır. Dârülfünûn-ı Osmânî'yi yeniden düzenleme ihtiyacının duyulması üzerine Almanya'dan ve Macaristan'dan diğer alanların yanı sıra Şarkiyat ve Türkiyat uzmanları getirilmiştir. Gelen uzmanlardan biri, Alman şarkiyatçısı Prof. Johannes Heinrich Mordtmann'dır. Johannes Heinrich Mordtmann 27 Ekim 1915'te Edebiyat Fakültesi'ne profesör olarak atanmış ve *Usûl-i Tarih ve Tarih-i Tatbikat* derslerini vermeye başlamıştır. *Usûl-i Tarih* dersinin notları, 1915-1916 öğretim yılının sonunda, 22 Mayıs 332 [4 Haziran 1916] tarihinde taş baskı halinde Edebiyat Fakültesi öğrencisi *Hamit Sadi Selen* tarafından hazırlanıp derse devam eden öğrencilerinin istifadesine sunulmuştur. İkinci kısımda ise *İlm-i Usûl-i Tarih* başlıklı eserin transkripsiyonu takdîm edilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Dârülfünûn, Edebiyat Fakültesi, Tarih, Tarihte Usûl, Tarih Anlayışı, Tarih Yazımı, Osmanlı Tarih Yazımı, Şarkiyat, Türkiyat, Johannes Heinrich Mordtmann.

ABSTRACT

In this study, it is aimed to present a map of history science with the definition of history, the classification of history and the aim of the history. The studies of history writing and the understanding of history are still new in our country which makes our study more popular. In addition to political history, the history of culture and thought have become an important research area. In our thesis, the meaning of the term *history* from past to day, the change in intellectual and cultural environment of the term is an important issue. In our literature most of the historiography studies are translations. Since they are not shaped in our own thought, the field of the historiography and historical methodology is still untouched. The basic point of our study is historical methodology so we want to put forward new ideas about the issue. During the reorganization period of Darülfünûn'î Osmani, experts of the Orient and Turcology were invited from Germany and Hungary. One of the experts that came to Turkey was Prof. Johannes Heinrich. He was appointed as a professor at the Faculty of Letters on October, 27 1915 and he has managed the class of *Usûl-i Tarih and Tarih-i Tatbikat*. The notes of Usûl-i Tarih class has published by Hamid Sami, the student of the Faculty of Letters at the end of the academic year 1915-16. Transcription of the *İlm-i Usuli Tarih* is presented in the second chapter of the study.

Keywords:

Dârülfünûn, Faculty of Literature, History, Methodology of History, Understanding of history, History Writing, Ottoman's History Writing, Oriental, Turcology, Johannes Heinrich Mordtmann.

KISALTMALAR

- A.g.e.** : Adı Geçen Eser
- A.g.m.** : Adı Geçen Makale
- Akt.** : Aktaran
- AKMED** : Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi
- BOA** : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- BEO** : Bâbıâli Evrak Odası
- Bkz.** : Bakınız
- C.** : Cilt
- Çev.** : Çeviren
- DİA** : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
- DTCF** : Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
- Ed.** : Editör
- Haz.** : Hazırlayan
- İ.MMS** : İdâre Meclis-i Mahsûs
- İTAL** : İrade Taltifat
- Nu** : Numara
- Ö.** : Ölüm
- Prof.** : Profesör
- s.** : Sayfa
- TTK** : Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

TARİH KELİMESİNİN KÖKENİ

Tarih kavramı birçok anlamının yanında olup biten şeyler, zaman içindeki değişmelerin tümü tarih anlamına gelir. Bilim olarak tarih ise geçmişin incelenmesi yani aktarılan gelenekler yoluyla yapılan araştırma anlamlarında kullanılır¹. Burada konumuz açısından tarih kelimesinin kökeni üzerinde duracağız.

Tarih kelimesi ortak Sâmi *v-r-h* köküne dayanmaktadır. Sâmi dilleri Ortadoğu'da yaygın olan bir dil grubu olup, bunların arasında Aramca, Arapça ve İbranice en fazla konuşulan diller arasındadır. Sâmi dillerinden olan İbrânice'de ay, kamer anlamındaki *yareah* ve ay anlamındaki *yerah* kelimesinden türemiştir². Bu kelime Arapçaya *erraha / verraha* olarak geçmiştir. Tef'îl babından ismi fâili müverrihtir.

Arapça'da târîh(te'rîh); *“aya göre vakit tayin etmek, bir olayın meydana geldiği günü ve yılı, bunların rakamla yazılışını, bir şeyin oluş zamanını ve olaylar dizisini tespit etmek”* anlamında kullanılır. Kelime bu haliyle Farsça ve Türkçeye intikal etmiştir. Sâmi diline mensûb olan Akkadca'da, Sâbiî dilinde, Habeşçe'de ve İbrânice'deyukarıda geçen manalarda kullanılmıştır³. Arapça'da ay anlamına gelen ve İbrânice *yareh*'ten geçen tarih kavramı, *Aramca* kökenli olup “tarih attı”, “tarih yazdı” anlamında fiil olarak kullanılır⁴.

Ayın tarif edilmesi, yani içinde bulunduğumuz zaman dilimini ayın yardımı ile tayin veyataksim etme anlamında olan tarih zamanla belgelerin tarihi, hadiselerin tarihi gibi çeşitli durumları karşılamaya başlamıştır. Ayın zamanın tahririnde belirleyici olması zamanın yaratıcısı Allah'ın kitabında çeşitli ayetlerde bildirilmiştir: *“Biz geceyi ve gündüzü iki alâmet yaptık. Rabbinizden lütuf isteyebilirsiniz, yılların sayısını ve hesabını bilesiniz diye gece alametini giderip gündüz alametini aydınlattı kıldık. İşte biz her şeyi açıkça anlattık.”*⁵ *“Sana, hilâlleri soruyorlar. De ki: “Onlar, insanlar ve hac için vakit ölçüleridir.”*⁶ *“O güneşi bir ışık kaynağı, ayı da*

¹ Bedia Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, İnkılâp, 1998, s.169.

² T.H., “Tarih”, **İA**, C.XI, Eskişehir,MEB,1977, s.777.

³ Mustafa Fayda, “Tarih”, **DİA**, C.XL, İstanbul, 2011, s.30.

⁴ Mustafa Oral, **Türkiye'de Romantik Tarihçilik**, İstanbul, Yeni İnsan, 2014,s.88.

⁵ İsra 17: 12

⁶ Bakara 2: 189.

geceleyn bir aydınlık kaynağı kılan, yılların sayısını ve hesabını bilmeniz için ona menziller takdir ederdir.⁷” gibi ayetler bu duruma örnek teşkil eder. Buna göre zamanın aya göre belirlenmesi tesadüftür denilemez. Güneş ile ay yaratılmadan önceki vakitler *eyyam*, yani günler adıyla anılır ve halkın hesabıyla on iki aydan ibaret olduğu bir yıl kastedilir. Bu yılın günleri ve saati, güneş ve ayın gökteki dereceleri katetmesiyle hesap edilir⁸.

El-Biruni *El-Âsâr'il-Bâkiye* başlıklı eserinde tarih kelimesinin kökeninin Farsça *mâh-rûz*'un Arapçalaşmış bir şekli olduğunu belirtir. Burada da ay başlangıçlarının tespiti söz konusudur. Tarihin başlangıç noktası olarak Hicri takvimin kabul edilmesinde *el-Hurmuzân'ın* Hz. Ömer'e verdiği bir tavsiyeyle gerçekleştiğine dair bir rivayet vardır⁹. Bu rivayet 1916'da Edebiyat Fakültesi'nde *Usûl-i Tarih* dersi veren Alman şarkiyatçısı Johannes Heinrich Mordtmann'ın *İlm-i Usûl-i Târîh* başlıklı eserinde *Meymûn Bin Mihrân*'dan aktararak bu durumu şöyle izah eder: Hz. Ömer'e bir gün bir borç senedi gösterilir. Fakat belgede hiçbir tarihleme olmadığından Hz. Ömer bu belgenin hangi Şaban ayı olduğunu sorar; içinde bulunduğumuz Şaban ayı mı yoksa gelecek senenin Şaban ayı mı? Bu karışıklığa son vermek için Hz. Ömer bir sistem belirlemek istemiştir. Hürmüzân'da İranlıların *mâh-rûz* diye adlandırdıkları bir hesap usulünden bahseder. Fakat bu sistemde İranlılar her taht değişikliğinde bir önceki dönemi hiç yaşamamış saydığından bu hesabın kabulü uygun görülmemiştir. Bu durum *el-Şabi*'de şöyle izah edilir: *Ebu Mûsa el-Eş'âri* Hz. Ömer'e bir mektup yazarak gönderdiği emirnamelerin tarihsiz olduğundan bir takım karışıklıkların yaşandığını bildirir. Bunun üzerine Hz. Ömer bir tarih usulü belirlemek ister ve bunun için meclisi toplar. Bu meclisin kararıyla hicretin yapıldığı sene tarihin başlangıcı olarak kabul edilir. Ve hicretin 17. senesinden itibaren bu tarih kullanılmaya başlanır¹⁰. Genel olarak tarihin bu amaçla ilk kez Hz. Ömer döneminde kullanılmaya başlandığı kabul edilir.

Köken meselesinde birçok farklı görüş mevcuttur. İbranicede *verrehe* kelimesinden türediği kabul edilen *tarih*, sözlük olarak *hilali görmek*, terim olarak ise

⁷ Yunus 10: 5.

⁸ Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, İstanbul, MEB, 1991, s.29.

⁹ T.H.,“Tarih”, **İA**, s.777.

¹⁰Johannes Heinrich Mordtmann, **İlm-i Usûl-i Tarih**, haz. Hamit Sadi Selen, İstanbul, Darülfünun Edebiyat Fakültesi, 1916, s.8-9.

hadiselerin tarihini tespit etmek anlamlarında kullanılır¹¹. Mordtmann, bahsi geçen eserinde *tarih* kelimesinin kökeni için ecnebi dillerden, Farsçadan veya İbranice'den alınıp alınmadığına dair bir kesinlik olmadığını belirtmiştir. Yukarıda söylediğimiz aksine Arapların tarih kelimesini İbranice'den almadığını ve bunu da ne *Sihâh*da ne de *Fîrûz Âbâdi*'nin Kamûsu'nda tesadüf edilmemesine dayandırmıştır. Burada Mordtmann'ın bahsettiği *tarih* zaman anlamındaki tarih değil, hadiselerin kaydedildiği tarihtir. Mordtmann eserinde, zaman tahriri ifade eden tarihle vakti hesaplama anlamındaki tarihi birbirinden ayırmıştır. Mordtmann'a göre tarih kelimesi zaman tahririnin nakil ve hikâyesi anlamında ancak hicretin 10. asrından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Tarih kelimesinin Farsça'dan gelmiş olabileceğini savunanlar ise *târik* kelimesinden geldiğini iddia etmişlerdir. Hâlbuki surelere tarih koymak adet olmadığından, sure manasında olan *târik* ile asıl tarih arasında bir ilişki yoktur¹².

Arap dilcilerinin görüşüne göre, *te'rih* sözcüğündeki hemzenin elife dönüştürülmesiyle meydana gelen *tarih* kelimesi Arapça'nın Kays lehçesinde vakit anlamına gelen *erehe* kök fiilinden türemiştir. Geçmişteki bir noktayı veya geçmişin tamamını ifade eden bir bilim dalı için kullanılmıştır. Arapça'da *erh* kelimesi *yabani sığır yavrusu* anlamında kullanılmaktadır. Peki, bu iki zıt kavramın benzerliğini nasıl kurdular? Şöyle ki sığır yavrusu ile doğduğu öz arasında kategorik ayırım varsa, tarih ile dün arasında da kategorik bir ayırım vardır. Çünkü tarih dünü de anlatsa tamamen dünün kendisi değildir, tıpkı sığır yavrusunun annesinden özellikler taşıyıp tamamen annesi olmaması gibi¹³. İbrani ve Süryani lisanında ise *erh* kelimesi yürümek ve yol anlamlarına geldiğinden Arapların kelimeyi Yahudilerden almadığı fikri doğar. Fakat burada kesin bir hüküm vermek doğru değildir¹⁴.

Yukarıda zikrettiğimiz “*te'rih*” ile “*tarih*” kavramlarının arasında anlam olarak herhangi bir fark olmadığını söylemekte fayda vardır. Prof. Dr. Yılmaz Kurt *tarih* kelimesi konusunda *te*'den sonraki elifin aslında elifi uzun okutan elif

¹¹Ali Seyyar, **İnsan ve Toplum Bilimleri Ansiklopedik Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Sakarya, Değişim, 2007,s.997-998.

¹²Mordtmann, **İlm-i Usûl-i Tarih**, s.5-6.

¹³Mehmet Mahfuz Söylemez, “Klasik Dönem İslâm Tarihçilerinin Tarih Anlayışı”, **İslâmi İlimler Dergisi**, Nu:2, Güz 2008, s.7.

¹⁴Mordtmann, **İlm-i Usûl-i Tarih**, s.7.

olmadığını ve hemzeyi taşıyan bir kürsüden ibaret olduğunu söyler. Bu sebeple *ta'rih* şeklinde transkripsiyon edilmesi gerektiğinin lüzumunun altını çizmiştir¹⁵.

Tarih kelimesinin Batı dillerindeki karşılığı ise Yunanca *istoriadan* türetilmiş *historia* sözcüğüdür. Yunanlıların ilk müverrihi sayılan ve günümüzde tarihin babası olarak anılan Heredot eserinde *historia* tabirini kullanmıştır. Böylece bizdeki tarih kavramı olayların tespit edilip yazılması anlamını karşılamıştır¹⁶. Avrupa'da ortak kullanım historiadır, fakat Fr. *histoire*, İng. *history* gibi farklı yazılabilir. Sadece Almandada farklı olarak *geschichten*, *geschichte* kullanılır. *Historiede* kullanılmakta olup tarih, hikâye, masal, mesele anlamlarını taşımaktadır. James Redhouse meşhur sözlüğünde *tarih* sözcüğünü *date*, *history*, *epoch*, *chronogram*, *annals*, *era* gibi kavramlar ile karşılamaktadır¹⁷.

Tarih sözcüğü İon lehçesinde *bildirme*, *haber alma yoluyla bilgi edinme* anlamlarında kullanılır. Attika lehçesinde ise bu sözcük *görerek*, *tanık olarak bilme* anlamlarının yanında daha kapsamlı biçimde fizik, coğrafya, astronomi, bitki ve hayvan bilgisi anlamlarının yanında *doğa bilgisini* kuşatacak biçimde kullanılır¹⁸.

Popüler destan, halk arasında yayılmış tarih ve tarihi roman gibi eserlere de *istoria* denilmiştir. Buna örnek olarak Mordtmann, eserinde çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Ahmedî'nin *İskendernamesi*'ni göstermiştir. *İstoria* kelimesi Araplara *esâtir* olarak geçmiş ve Kurân-ı Kerim'in birçok ayetinde zikredilerek masal, hikâye anlamında kullanılmıştır. Nahl suresinde “*Ve izâ kîle lehum mâzâ enzele rabbukum, kâlû esâtîrul – evvelîn (evvelîne)*”¹⁹, -Onlara: “Rabbiniz ne indirdi?” denildiği zaman, “*öncekilerin masallarını*” derler. Burada *esâtir* masal, asılsız söz anlamına gelir. Mordtmann eserinde konuya ilişkin birçok ayete yer vermiştir. Bu ayetler *Sûreü'n-Nahl (16-26)*, *Sûreü'l-Mü'minûn (23-84)*, *Sûreü'l-En'am (6-25)*, *Sûreü'l-Furkan (25-6)*, *Sûreü'l-Ahkâf (16-41)*, *Sûreü'l-Kâlem (68-15)*, *Sûreü'l-Mutaffifin (13)*, *Sûreü'l-Ahzâb (33-16)*, *Sûreü't-Tûr (52-1)* ve *Sûreü'l-Kâmer (54-53)*'dir²⁰.

¹⁵Yılmaz Kurt, “Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi'nde Uyulacak Yazım Esasları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Nu. 28, C. XVII, 1995, Ankara, s.302.

¹⁶Şükrü Akkaya, **Tarih İliminin Tarihi, I. Kısım**, AÜ DTCF Tarih Metodu ve Felsefesi Notları, Ankara, Ulus Basımevi, 1938, s.11.

¹⁷Redhouse, **Türkçe/Osmanlıca-İngilizce**, İstanbul, Sev, 2000, s.1098.

¹⁸Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi**, İstanbul, Say, 2010, s.25.

¹⁹Nahl 16: 24.

²⁰Mordtmann, **İlm-i Usûl-i Tarih**, s.13, 14, 15.

Üstûre'den türeyen *esâtir* masallar, hikâyeler ve uydurmalar ve tarih kavramı yerine de kullanılmıştır. Hepimizin bildiği *mitoloji* kelimesi de Yunanca masal anlamına gelen *mythos* ve *logiadan* türemiş ve *masal ilmide* denilmiştir. Fakat Araplar buna *ilm-i esâtir* demektedir²¹. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl* başlıklı eserinde *tarih* kelimesinin İbrânce'de *ay* manasına gelen *yarex* kelimesinden geldiğini Yunanca'dan Latince'ye geçen *historia* kelimesi oradan Araplara *astura* ve çoğulu *esâtir* şeklinde geçtiğini, Kur'ân'a ise *esâtir al-avvalin* deyiminin geçtiğini belirtir²².

İbrahim Hakkı Konyalı'nın *Tarihi Afrodit* eserinde orijinal bir anlatıma rastlıyoruz²³: “*Arkaik, 5. Asırdan önceki eserlere Arkayik denir. Sonundaki ik ekini kaldıralım, Arka kalır. Bu Türkçedeki sırt anlamına gelen arkadır. K harfinin H harfine dönüştüğü çoktur. Arkaik çok arkada kalan, eski olan şey manasındadır. Zaten tarihte arkada kalan şeylerden bahsetmez mi?*” Konyalı, Türkçedeki *tarih* kelimesi yerine *arkabilik* kelimesinin kullanılabileceğini önermiştir.

Bir şeyin ne olduğunu söylemenin eski çağlardan beri kabul edilen ve en iyi yolu, onu tanımlamaktır. Çünkü iyi ve doğru bir tanım, tanımlanan şeyin ayırt edici özelliklerini gözler önüne serer ve ne olduğunu ortaya çıkarır²⁴.

Tarihi tanımlamak ve bir kalıba sığdırmak zordur. Zor olmasının yanında yanlıştır. Tarihin ne olduğunun yanında bir de *tarih* kavramının kökeni meselesinde bir ortak sağlanamamıştır. Dün, evvelki gün olmadan açığa kavuşmaz. Ve bu hep geriye doğru gider. Tarih bir sistemdir, uzun ve eşsiz bir zincir oluşturan insan tecrübelerinin sistemi. Bu yüzden tarihin kendisi baştan sona aydınlanmadıkça içindeki hiçbir şey gerçekten açığa kavuşamayacaktır²⁵.

Sonuç olarak, *tarih* kelimesi çok geniş bir anlam havuzunun içinde yüzmektedir. Bu terim Ortadoğu'da yaygın dil grubu olan Sâmi dillerinde ortak bir kullanım olan *v-r-h* köküne dayanır. Yine Sâmi diline mensûb İbrânce'de *ay* ve *kamer* anlamına gelen *yerah-yareah* kelimesinden türemiştir. *Ay* ve *kamer* anlamını karşılayan kelimelerden türemesinin sebebi ise kavimlerin zamanlarını ayın hareketine veya şekline göre belirlemesidir. Bu haliyle sadece zamanlarını tahmin

²¹ İbrahim Hakkı Konyalı, **Tarihî Afrodit**, İstanbul, Numune Matbaası, 1940, s.15.

²² Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usûl**, İstanbul, Enderun, 1985, s.2.

²³ Konyalı, **Tarihî Afrodit**, s.42.

²⁴ Ahmet Cevizci, **Felsefeye Giriş**, İstanbul, Say, 2014, s.13.

²⁵ José Ortega Y Gasset, **Sistem Olarak Tarih**, çev. Neyyire Gül Işık, İstanbul, İş Bankası Kültür, 2011, s.41.

etme, yani günün hangi saatinde olduklarını, hangi günü yaşadıkları anlamında kullandıkları tarih zamanla belgelerin tarihi, hadiselerin tarihi gibi durumları karşılamaya başlamıştır. Farsça *mâh-rûz*'un Arapçalaşmış bir şekli olduğu görüşü de yaygındır. Anlaşılan, ortak olan şey kökenin nereden geldiği değil, tarih kelimesi ile ayın ilintili olduğudur. Mordtmann, *tarih* kelimesinin kökeni için yabancı dillerden, Farsça'dan veya İbranice'den alınıp alınmadığına dair bir kesinlik olmadığını belirtmiştir. Arapça'da ay anlamına gelen ve İbrânice *yareh*'ten geçen tarih kavramının *Aramca* kökenli bir kelime olduğu kuvvetle muhtemeldir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BATIDA TARİH GELENEĞİ

1.1 Eski Yunan Tarih Yazımı

Yunan düşüncesinin gelişimini özgür düşüncenin beşiği olan *İonya* beslemiştir. İonya'da doğup gelişen bilim kollarının arasında fizik, matematik, yer ve gök bilimi, tarih ve coğrafya sayılır²⁶. Düşünce ortamının iyileşmesi dönemin sosyal ve siyasi koşullarıyla paralel olmakla beraber sosyal ve siyasal ortam tarih yazma geleneğini oluşturmuştur. Tarih yazımı dönemin fikir hareketlerine ve genel düşünce ortamına bağlı olarak Sokrates, Platon, İskrates, Aristoteles gibi öne çıkan filozofların etkisinde filizlenmiş ve tomurcuklanmıştır²⁷.

Eskiçağ'da Yunanlılar Homeros'un destanlarını okurlar ve kutsal sayarlardı. Oysa Homeros'un olağanüstü bir mekân olarak gördüğü *Troya* bir kasabadır. Bu kasaba toprak altında kaldıktan sonra Homeros, elindeki malzeme ile *İlyada* ve *Odysseia* başlıklı eserlerini oluşturdu. Bu dönemde kahramanlık içermeyen öyküye ilgi duyulmamış, Homeros da Troya'nın yakılıp yıkılması konusunda suskun kalmıştır. Yunan tarih yazımında destan unsuru Homeros'la zirveye ulaşmış, fakat Homeros eserlerinde tarih unsuruna önem vermemiş, olaylara tarih düşmemiştir²⁸. Yunanlıların ilk edebi tür olarak destanı tanıdıklarını söyleyebiliriz. Tarihe olan ilgileri de bu destanlarda anlatılan kahramanlık hikâyelerinden beslenmiştir.

Klasik İlkçağ biliminin kurulmasında, *eidōs* (somut görüş) ve *logos* (anlamli söz) yapıtaşlarını oluşturmuştur. Bu iki kavram gerçek bilginin zorunlu koşulları olmuştur. Somut görüş olmadan logosun varlığı anlamsız kalmıştır. Bu durum Ortaçağ'da da böyle olmakla birlikte *gerçek bilgide bunların hangisi üstündür?* sorusu akla gelebilir. "*Bilim, gerçeği bildirmek iddiasıyla kurulmuş bir sistemdir.*" tanımı bu sorunun cevabı olabilir²⁹. Logosu bularak gerçeği insan sözüyle dile getirmek bu dönem düşünürün en temel amacıdır. Logos kavramıyla başlatılan bu

²⁶ Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, İstanbul, Remzi, 2008, s.5.

²⁷ Oral, **Türkiye'de Romantik Tarihçilik**, s.51.

²⁸ Ernest Breisach, **Tarih yazımı**, çev. Hülya Kocaoluk, İstanbul, YKY, 2012, s.21-26

²⁹ Nusret Hızır, **Bilimin Işığında Felsefe**, İstanbul, Adam, 1985, s.31-32.

yol bilime varmış ve *logos-logia* bugün herhangi bir araştırmada bilgini ve bilimi dile getirmek için kullanılmaya başlamıştır³⁰.

Tarih yazımı M.Ö. VI. yüzyılda başlamış, bunu yapan kişiler de *logographos* olarak anılmıştır. *Logographoslar* arşiv malzemelerini kullanarak yazarlardı. Bunların konularını kentlerin kuruluşu, kahramanlar, ünlü ailelerin soyları ile dış ülkelere seyahatler oluştururdu. Logographoslara en iyi örnek *Hekataios*'dur. Hekataios'un logograflar arasındaki önemi, eserini düzyazı olarak kaleme almasıdır. Herodotos, kendinden önce yaşamış olan logograflar Hekataios'dan yararlanmıştı³¹. *Periodos Ges ve Genealogia* başlıklı eserlerin sahibi olan *Miletoslu Hekataios* ilk kez mitolojiyi tarih yazımına dönüştürmüştür. Bu sebeple ilk tarihçi olarak zikredilecektir³².

Logopoiios, Grekçe'de *söz, konuşma, haber, hikâye, anlatı* anlamlarında ve *Logos* kelimesi ise *yapmak, yaratmak, yazmak, kompoze etmek* gibi anlamları olan *poieo* fiilinden gelmektedir. Böylece *logopoiios* sözü *yazan, anlatıyı kompoze eden* anlamında Antikçağın tarih yazarları için kullanılan bir kelimedir³³.

Herodotos eserinde *istoria* sözcüğünü sadece doğa olaylarıyla sınırlamayıp kavimlerin ve bireylerin başından geçen olayları da dâhil etmiştir. Fakat Thukydides, *istoria* sözcüğünden sadece hadiseleri kaydetme ve nakletme işini değil aynı zamanda bu hadiseleri tartışmak ve yorumlamak işini de gerçekleştirmiştir³⁴. Herodotos eserini yazma sebebini şöyle açıklar: Halikarnassoslu Herodotos burada insanların başarıları zamanla unutulmasın, büyük işler şandan yoksun kalmasın diye, özellikle de iki halkın birbiriyle nasıl savaştığını göstermek için yaptığı araştırmayı sunuyor. Bu paragrafta tarih kavramını görüyoruz. M.Ö. V. yüzyılda yazılmış bir paragrafla *Herodotos* insanın geçmişine duyduğu ve duyacağı ilgiyi ifade etti³⁵.

Herodotos eserinde Büyük Pers Savaşı'na yoğunlaşmışsa da eserini sadece bununla sınırlandırmamış, aynı zamanda bölgelerin coğrafyasını, etnografik yapısını, insanların kökenleri ile örf ve adetlerini, kentlerden ve yörelerden de bahsetmiştir.

³⁰ Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, s.5.

³¹ Oğuz Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İstanbul, İletişim, 2011, s.23, 24.

³² Ekrem Memiş, **Tarih Metodolojisi**, Konya, Selçuk Üniversitesi, 1989, s.25.

³³ Bedia Demiriş, "Antik Çağ'da Tarih Yazmak" , **Özsait Armağanı. Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler**, Antalya, AKMED, 2011, s.149-155 (<https://semrabayraktar.blogspot.com.tr/2012/12/antik-cagda-tarih-yazmak.html> 14.12.2017)

³⁴ Özlem, **Tarih Felsefesi**, s.26.

³⁵ Justin Marozzi, **Tarihi İcat Eden Adam Herodotos'la Seyahatler**, çev. Nurettin Elhüseyni, Ankara, YKY, 2015, s.19.

Eserinde kronolojik bir sistem olmayan Herodotos Lidya, Pers, Mısır ve Yunan tarihleri arasında birleştirici bir nokta görmediği için bunları bütünlük içinde anlatmayıp, her bölümü kendi içinde kronolojik bir sisteme dayandırmıştır³⁶. Herodotos eserine *historie* adını vermiş ve yazdığı eserle hikâyeci tarih yazıcılığının ilk örneğini üretmiştir.

Tarih ve tarih yazımı tabi ki Eski Yunan'da başlamaz. Mısırlılar Yunanlılardan daha eski bir tarih geleneğine sahiptir. Mısır'daki kraliyet listeleri M.Ö. IV. bin yılına kadar devam etmiştir. Yunanlar yazıya M.Ö. VIII. yüzyılda Suriye-Fenike alfabesini uyarlayarak geçmiştir. Fakat tarihlerini yazabilmeleri, Perslerle yaptıkları savaştan yıllar sonra mümkün olmuştur. Yunanlılar da tarihçi karşımıza öznel bir figür olarak çıkar³⁷. *Öznel bir figüran* dediğimiz durumu Herodotos'un eserinin başında görüyoruz³⁸: “*Bu Halikarnassoslu Herodotos'un kamuya sunduğu araştırmadır.*” İşte burada Herodotos'un kendi *logosunu* oluşturduğunu görüyoruz. Herodotos'un önemi tam olarak burada karşımıza çıkıyor. *Mithos* anlatısından ve *mitholog* konumundan tarihe ve tarih yazıcısı konumuna değişimi ve dönüşümü başlatan öncü bir isimdir³⁹. Bodrumlu Herodotos bu önemli değişim ve dönüşümü eserine koyduğu *historie* terimiyle başlatmıştır ve bu sözcük daha sonra bu türün tamamını kucaklamıştır.

Efesli Herakleitos, *Fragmanlar* başlıklı eserinde “*Bilgeliği seven insanlar gerçekten çok şeyde araştırmacı olmalıdır.*” diye yazıyor. Bu fragmanın düşünce tarihinde *philosophos* (filozof) teriminin kullanıldığı ilk yazılı metin olduğu belirtilir. Ancak *philosophos* kelimesini kendi yaptığı işi belirtmek amacıyla kullanan ilk kişinin Pythagoras olduğu söylenir. Pythagoras *historie* terimini *bilgiyi biriktirme* anlamında kullanmış ve biriktirilmiş bilgiyi kullanmanın tek başına yeterli olmayacağını söylerken aslında Herodotos'a gönderme yapmıştır⁴⁰.

Bodrumlu Herodotos'un başarısını Samos Adası'nda öğrendiği Ionia lehçesine, soylu bir ailenin çocuğu olmasına ve çocukluğunun Pers-Yunan Savaşları içinde geçmesine, Halikarnossos'taki karışıklıklar sırasında amcası Panyassis'in

³⁶ Breisach, **Tarihyazımı**, s. 28.

³⁷ François Hartog, **Herodotos'un Aynası**, çev. M.Emin Özcan, İstanbul, İthaki,2014, s.9.

³⁸ Herodotos, **Herodot Tarihi**, çev. M. Ökmen, İstanbul, Kültür, 2016, s.5.

³⁹ Hartog, **Herodotos'un Aynası**, s.29.

⁴⁰ Herakleitos, **Fragmanlar**, çev. Cengiz Çakmak, İstanbul, Alfa, 2014, s.103.

öldürülmesi üzerine Trakya ve Anadolu ülkelerini dolaşmasına dayandırabiliriz⁴¹. Başarısında Yunan felsefesinin kaynağı olan *İonia* lehçesini öğrenmesinin ağırlıklı bir etkisi olduğu kanâatindeyiz. Herodotos'un amcasının ozan oluşu, Thukydides'in zengin bir ailenin çocuğu oluşu aklımıza tarih yazımının soylular tarafından yürütüldüğü fikrini getirebilir, Mısır'da tarih yazımının kralların elinde oluşu gibi...

Herodotos eserinde soy zinciri hakkında söyledikleri konuşulmaya değerdir. Öyle ki yukarıda ilk tarihçi olarak andığımız Hekataios ve kendi soy zinciri hakkında bilgi vermiştir. Hekataios Thebai'de bir tapınakta kendi soy zincirini açıklamış ve on altıncı basamaktaki atasının *Tanrı* olduğunu söylemiştir. Herodotos'ta aynı yere gittiğini kendi soy zinciri hakkında bir şey söylememesine rağmen ona da Hekataios gibi davrandıklarını anlatır. Fakat insanın bir tanrıdan inebileceği üzerine söylenenler kabul görmemiş ve buna dayanak olarak orada bulunan herkesin bir *piromis* (*doğru adam*) den gelme olduğu söylenmiştir⁴².

Herodotos'un ikinci ve üçüncü kitabında yer alan Mısır ve Nil kısmı da dikkate değerdir. Mısırlıların yılı Yunanlılara göre daha bilimsel hesapladığını ve büyük tanrılar için *oniki* adını da ilk olarak Mısırlıların kullandığını ve Yunanlıların onlardan aldığını söyler. Asıl dikkate değer olan Mısırlıların gelenekleri ile ilgili söylediği şeylerdir. Herodotos ikinci kitabında şöyle der⁴³: “*Mısırlılarda çarşıya kadın çıkar, ufak tefek alışverişini kendi yapar, erkekler evlerde bez dokurlar, kadınlar ayakta işerler, erkekler çömelirler, yemeklerini dışarda yerler, yazı yazmak ve hesap yapmak için Yunanlılar ellerini soldan sağa yürütürler, Mısırlılar sağdan sola*”. Burada Herodotos gördüğü şeyleri tersi olarak anlatmıştır. Peki, bunun sebebi nedir? Charles Freeman, bunun koşullu bir algının sonucu olduğunu söyler. Geçmişin kayıtlarını tutmaları sebebiyle Mısırlılara büyük bir saygı duyan Herodotos kitap boyunca Yunan uygarlığının Mısır uygarlığından beslendiği inancına bağlı kalmış ve Mısır toplumunu kendi kültür çarkının içinde değerlendirmiştir. Mısır ve Yunan uygarlığını diğerlerinden ayrı ve üstün tutmuştur⁴⁴.

⁴¹ Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s.24.

⁴² Herodotos, *Tarih*, s.188-199.

⁴³ *A.g.e.*, s.135.

⁴⁴ Charles Freeman, *Mısır Yunan ve Roma*, çev. S. Kemal Angı, Ankara, 2005, s.197.

Herodotos'tan sonra Eski Yunan tarihçiliği en yüksek basamağa Thukydides ile çıktı. Thukydides, *Peleponnesos Savaşları* konulu eserine şöyle başlar⁴⁵: “*Peleponnez savaşı öncesi yer alan olaylar ile daha önceki çağda geçenler zamanın karanlıklarında belli belirsiz. Bununla birlikte dikkatle incelediğim kanıtlara bakılacak olursa, gönül rahatlığıyla söyleyebileceğim tek şey, söz konusu edilen olayların ne askeri bakımdan, ne de başka bir açıdan, abartıldığı kadar büyük olmadığıdır.*” La Gorce, Thukydides'in sözünü etmediği olaylar için yalanlar ve hatâlarla dolu Herodotos'un romansı tarihine başvurmak gerektiğini belirtir.

Esasen Herodotos ile Thukydides'in karşılaştırılması isabetli bir yaklaşım değildir. Çünkü Thukydides, Herodotos'un tersine olayları anlatırken önyargılı olmaktan kaçınmış, olayların neden-sonuç ilişkisini düşünmüş, tanık olduğu olaylara eleştirel bakış açısıyla bakarak objektif olarak incelemiştir. Thukydides'in tarih eseri bilimsel tarih yazımının ilk örneğidir⁴⁶. Togan, *Tarihte Usûl* başlıklı eserinde öğretici diğer bir tabirle felsefi esasla yazılan ve tarihi olayları öğrenip bir sonuç çıkarmak amacını taşıyan tarihin bu türüne örnek olarak Thukydides'in eserini verir⁴⁷.

Thukydides'in aynı zamanda komutan olması sebebiyle Atina için önemli bir karakol olan Amphipolis'in Sparta tarafından işgal edilmesi sonucunda sürgüne gönderilmiştir. Eserini yazmaya da sürgünde iken başlamıştır. Böylece savaş devam ederken coğrafyayı görmesi tarihi materyal toplama olanağını bulmuştur. Bu sebeple eserinde önemli ayrıntılar ve betimlemeler vardır. Savaşın bilimsel bir yöntemle yıl yıl anlatıldığı bir kronoloji ile yazması eserin başarısını ortaya koyar. Freeman, Thukydides'in bu başarısı için onun V. yüzyıla göre fazla bir insan olduğunu söyler⁴⁸.

Thukydides'in tarihi M.Ö. 411 yılında son bulur. Bundan sonra Ksenophon'un *Hellenika (Yunan Tarihi)*'sını görüyoruz. Ksenophon, Thukydides'in bıraktığı yerden Mantinea Savaşı'na kadar devam etmiştir. Ksenophon da soylu bir aileden gelmektedir. En tanınan eseri *Kyros'un Anabasis*'idir. Yedi kitaptan oluşan bu eseri Anadolu halkları, coğrafyası ve geleneği hakkında bilgiler verir. Özellikle Doğu Anadolu için önemli bir kaynaktır. Bizim için önemli olan kısmı

⁴⁵ La Gorce, **Çağlar Boyu Yunanlılar**, çev. Doğu Araştırma Merkezi, Ankara, Belge, 1986, s.21-27.

⁴⁶ Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, s.24-25.

⁴⁷ Togan, **Tarihte Usûl**, s.3.

⁴⁸ Freeman, **Mısır, Yunan ve Roma**, s.282.

Ksenophon'un eserinde olayları günlük/anı gibi kronolojik düzen içinde kaydetmesidir⁴⁹.

Yukarıdaki isimlerde tarihsel anlatımda sosyal amaç göz ardı edilmemişti. Bu tarihçilerin geçmişin hikâyesi olarak ele aldıkları tarih, her şeyden önce ders ve ilham vermeliydi. Bunu yaparken de hayali anlatımdan uzak bir tarih tarzı yaratmak amacındaydılar. Thukydides kendine göre gerçek ve masal olarak gördüğü şeyleri birbirinden ayırdığında geçmişe bakışının akılcı bir nitelik kazandığını göstermiştir⁵⁰.

Yunanlılarla birlikte tarih yazımında gerçeklik payının arttığı ve efsanenin kısmen arka planda kaldığı söylenebilir. Yunanlılar gerçeğin derinlerine inmekten çok, sadece gerçeği görüp onu tasnif ve tarif ederler. Yunan düşüncesinin herhalde en önemli katkısı da budur. Yunan tarihçiliğine nazaran Roma'da daha ölçülü bir mitos vardır. Özellikle Titus Livius'un *Roma'nın Tarihi* başlıklı eserinde tarihle efsane iç içedir⁵¹.

Thukydides'in izinden giden diğer bir tarihçi ise Polybios (M.Ö 200-118)'dur. Helenistik Çağın en büyük tarihçisi olarak anılan Polybios, eserine 150 yıl öncesinin olaylarını anlatarak başlar, bunu yapmasının sebebi de Yunan'da değil Roma'da yazıyor olmasıdır. Çünkü Romalılar geçmişlerinin bir devamı olduğu konusunda emindirler ve Romalılar için tarih *süreklilik* demektir⁵². Togan, Thukydides ve Polybios'un tarihte felsefi yol izleyen ilk tarihçiler olduğunu belirtir⁵³.

Yunan klasik devrinde dünya tarihi yazmak fikri yerine sıkı kültür birliklerinin varlığını gördük. Yunan tarihçiliğinde dünya tarihi yazmak düşüncesinin olmaması, kendileri dışında herkesi *barbar* olarak nitelendirmeleridir⁵⁴. Yunan-Roma mitolojisi dediğimiz çalışmalar başkalarından alınmış, toplanmış ve özetlenmiş efsane, masal ve öykülerin birer toplamıdır⁵⁵. Bu tanımlı yapmak yanlış mıdır? Bu durum Yeniçağ Avrupası için de geçerlidir. Yunan-Roma özellikle de Hıristiyan medeniyetlerinin değerlerini dönüştürerek ve yeni değerler üretmek veya bir değer

⁴⁹ Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s.24-25.

⁵⁰ Breisach, *Tarihyazımı*, s.36-38

⁵¹ İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılığı Üzerine*, Ankara, Cedit, 2011, s. 28.

⁵² R.G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara, Doğu-Batı, 2007, s.74.

⁵³ Togan, *Tarihte Usûl*, s.145.

⁵⁴ Akkaya, *Tarih İlminin Tarihi*, s.38.

⁵⁵ Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, s.7.

harmanlaması yaparak kendi temelini oluşturmuştur⁵⁶. Medeniyetler ortaya çıkmadan önce bir hazırlık sürecine girerler. Bu hazırlık sürecinin ilk basamağı kendi tarihleri üzerine düşünmektir. Kendi tarihleri üzerine düşünme milli benliklerini oluşturmada en önemli etken olacaktır. Yunanlılar tarihte buldukları imajlarını kanıtlama ihtiyacı hissetmişlerdir⁵⁷.

Sonuç olarak, Yunan düşüncesinin doğuşunu ve gelişimini *İonya* beslemiştir. Bu düşüncenin temeli *Eidos* (somut görüş) ve *Logos* (anlamlı söz) kavramlarıyla oluşmuştur. Yunan tarih yazımında *destan* geleneği Homeros'un *İlyada* ve *Odyseia*'sı ile başlatılır, fakat tarih yazımı M.Ö. VI. yüzyılda logographoslar ile başlamıştır. Logographoslara en iyi örnek Hekataios'tur. Bu bakımdan ilk tarihçi Herodotos değil, Miletli Hekataios'tur. Bunu söylerken Herodotos'un hakkını yeme amacında değiliz, sadece hakkıya hakkını teslim ediyoruz. Herodotos'un insanların başından geçenleri kaydetme işi de tabii ki çok anlamlı ve kıymetlidir. Mesele bunu yapış biçimi ve usûlüdür. Herodotos eserini yazarken tarih yapma bilincinde olmadığından, hikâyeci tarih yazımını esas almıştır. Burada tarihçilik mevzu bahis olduğundan ilk tarihçinin Hekataios olduğunu söylemek gerekir. Thukydides'in tarih eseri de bilimsel tarih yazımının ilk örneği kabul edilir. Tarih yazımının Eski Yunan'da başladığı fikri de diğer bir tartışma konusu olmuştur. Burada sadece Mısır'daki kraliyet listelerinin M.Ö. IV. bin yılına kadar devam ettiğini belirtelim. Esasen Pers, Hint ve Çin gibi diğer kültür ve uygarlıkların karşılaştırılarak incelenmesi sonucunda daha doğru bir sonuca varabiliriz. Fakat tarihin ilklerini saptamak yine de zor bir iştir. Yunan tarih düşüncesi Roma'ya kaynaklık edecektir.

⁵⁶ Ayhan Bıçak, **Tarih Bilimi**, İstanbul, Çantay, 1999, s.25.

⁵⁷ **A.g.e.**, s.127.

1.2. Eski Roma Tarih Yazımı

Roma tarih yazımı İ.Ö 116'da doğan Terentius Varro ve yine İ.Ö 99'da doğan Cornelios Nepos ile başlar. Nepos'un *Meşhur Adamlar* başlıklı eseri daha önemlidir⁵⁸. İlk Roma tarihçisi olarak bilinen Fabius Pictor'un eserleri günümüze ulaşmadığından muasırları tarafından yapılan aktarmalarda ismine ulaşılmıştır ve ilk Roma tarihçisi olduğu söylenir. Bahsi geçen Varro, Roma devletinin üst düzey yöneticilerinden olup *De lingua Latina (Latin Dili Üzerine)* başlıklı eseri ile meşhurdur. Nepos ise, bir biyografi yazarıdır⁵⁹. Pictor'un ve Varro'nun mesleklerine bakıldığında Roma'da da tarih yazımının toplumun alt tabakasından olan insanlar tarafından yapılmadığını görüyoruz.

Yunan tarihçiliğinden etkilenen Roma tarihçiliği, tarihe ve kavimlere derin bir anlam yüklemiş ve tarihin siyasi bağlamına oturtulmasına hazırlık olmuştur. Bu sebeple Romalılar, ulusal bir tarih anlayışı ile kavramını oluşturmuş ve Rönesans'a nakletmişlerdir. Yunanlıların bunu başaramama nedeni bir siyasi birliğe sahip olmamalarıdır. Bunu ancak imparatorluğa erişmiş olan Romalılar yapabilmıştır⁶⁰.

Polybius'la birlikte tarihsel düşünce geleneği Roma'nın eline geçmiştir. Bunu neden söylüyorlar, çünkü yeni bir tarih tasarımını olgunlaştırdılar. Bu tasarım malzeme toplayıp bunu tek bir tarih içinde sentezlemek ve canlı bir birliği olan tarihi yazmaktır. *Historia* sözcüğünü özgün ve genel anlamıyla bir soruşturma türü olarak kullanmayan Polybius, tarihi modern anlamında kullanır ve tarihi, evrensel değeri olan bir düşünce olarak tasarlar, yani evrensel bir inceleme olduğunu savunur⁶¹.

Romalı tarihçi Tacitus (56-118), tarihçilerin, geçmişin iyiliğini ve kötülüğünü anlattıklarını söyler. *Tarih ve Yıllıklar* adlı eserleri korkunç afetler yaşamış, savaşlarla perişan olmuş, iç savaşlarla yıpratılmış bir ülkenin korkunç bir dönemini anlatır. Tacitus, karakterleri tanımlamak, insanların düşüncelerini ve halk arasındaki dedikoduları nakletmek, kendi fikirlerini kabul ettirmek için yazmıştır⁶². Bu

⁵⁸ Akkaya, **Tarih İlminin Tarihi**, s.47.

⁵⁹ Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, s.27.

⁶⁰ Necmettin Alkan, "Geçmişten Günümüze Dünyada Tarih Yazıcılığı", **Tarih İçin Metodoloji**, ed. Ahmet Şimşek, Ankara, PEGEM, 2015, s.26.

⁶¹ Collingwood, **Tarih Tasarımı**, s.75-77.

⁶² Marnie Hughes-Warrington, **En Önemli 50 Tarihçi**, çev. İ. Kapaklıkaya, İstanbul, Etkileşim, 2014, s.515-524.

bakımdan Yunan tarihçilerinin geleneklerine, özellikle Herodotos'a benzediğini söyleyebiliriz.

Collingwood, Tacitus'un bu yaklaşımını yeni bir yaklaşım olarak değerlendirmiş ve *psikolojik-didaktik bir yöntem* geliştirdiğini, fakat tarihsel dürüstlükten saptığını da söylemiştir. Tarihçi eğer eylemlerini anlattığı insanların yaşantısını bilmiyorsa ve empati kuramıyorsa tarihi bilimsel olarak yazamaz, diyen Collingwood buna binayen Tacitus'un tarihi çarpıttığını iddia etmiştir⁶³.

Tarihçiliği etkileyen önemli bir unsur da *retorik*dir. *Retorik*, genel olarak hitabet sanatıdır. Yani dili kullanarak başkalarını ikna edebilme sanatıdır. Bu sanat Helenistik Çağda gelişmiş ve sonradan tarih yazıcılığı üzerinde etkisi büyük olmuştur. Retoriğin kurucusu olarak anılan Isokrates (M.Ö. 436-333)'in retorik ile tarihi aynı çatı altında birleştirmesi tarih yazımı açısından kötü olmuştur. Çünkü retorik olayların araştırılarak ve objektif olarak anlatılan tarih eserleri yerine kitleleri retorik ile etkilemeyi başaran tarih eserlerini tercih edilir duruma getirmiştir. Bu konuda Cicero, "*bir şeyi daha etkileyici bir biçimde söyleyebilmeleri için, geçmişe ait olayların anlatımında uydurmalar yapmak hatipler için kabul görmüştür*" der. Ayrıca sadece tarih yazımını değil, diğer kültürel alanları da olumsuz etkilemiştir⁶⁴.

Retorik için siyasetçilerin seçim meydanlarında yaptıkları propagandadır diyebiliriz. Bu konuşmalarda *tarih* ikna etmek için bir malzemedir. Yunanlıları anlattığı masal ve mitosla kendine hayran bırakan Homeros'u ve farklı halkları ve insanları anlattığı dedikodu ve masallarla Romalılara hitap eden Tacitus'u, meşhur tarihçiler gibi kendi çağlarının en önemli retorik üstatları kabul etmek lazımdır. Bu bakımdan iyi bir tarihçiyi aynı zamanda iyi bir retorik ustası olarak kabul etmek mümkündür.

Roma tarih yazımı Yunan tarihçiliğinin gölgesi altında kalmıştır. Öyle ki Yunan dilinde Roma Tarihi yazan tarihçiler de olmuştur: Fabius Pictor ve Cinsius Alimentus. Bu sadece yukarıda ismi geçen iki tarihçi ile sınırlı olmayıp, erken dönem Roma tarih yazımının önemli bir kısmının Greko-Romen olduğu söylenebilir⁶⁵.

Eski Roma tarihçiliği içerisinde olayları yıllarına göre tasnif eden ve eserlerine *annales* denilen *annalistler* de mevcuttur. Bunlar Roma'nın ilk tarihçileri

⁶³ Collingwood, **Tarih Tasarımı**, s.80-82.

⁶⁴ Demiriş, "Antikçağ'da Tarih Yazmak", s.149-155,

⁶⁵ Breisach, **Tarihyazımı**, s.68-69.

sayılır. Yunan diliyle yazan annalistler bunun sebebini Roma'yı yabancılara tanıtmak ve Roma için yazılan yalanları yalanlamak olduğunu söylemişlerdir. Latince yazan ilk tarihçi ise ünlü hatip Porcius Cato'dur. Cato, Yunan kültürünün Roma'ya zarar vereceğini düşünmüş ve Latince eserler yazılabileceğini göstermek istemiştir⁶⁶.

İlber Ortaylı, Latince'nin olumlu yanı olarak tarihte yazı dili ile konuşma dilini yaklaştırdığını belirtir. Bir bakıma bugünkü tarihinin bu özelliği, Romalılar tarafından yaratılmıştır. Özellikle Caesar'ın eserlerindeki üslup sadeliği Romalıların anlatım tarzını ve yazı dilini derinden etkilemiştir⁶⁷. Romalı tarihçilerin Yunanca kaleme aldıkları eserler için sundukları geçerli bir sebep olabilir, fakat bu tür bir tarihçilik pek makbul sayılmaz. Çünkü tarih, mensubu olduğumuz bir milleti, bir ırkı, ya da herhangi dini veya siyasi görüşü yüceltme anlatısı değildir, olamaz; tarih objektif olmak zorundadır.

Roma tarih yazımında *historia* sözcüğünün var olduğu bilinir, fakat rastlanılmaz. Titus Livius'un *Ab urbe condite* başlıklı eseri, yani Roma'nın kuruluşunun kitapları demektir. Yazar burada başlangıçtan itibaren Roma Tarihi dememiştir. Roma tarihçiliğinde bu yaygın bir başlıktır. *Historie* yerine kullanılan diğer bir sözcük ise *Res gestae*. Tarihçi Eutropius "*Res gestae populi Romani*" diyor. Res, şeyler; gesta ise tutum, davranış demektir. *Res gestae*, *şanlı şeyler* anlamında karşılanabilir⁶⁸. *Ve rerum gestarum* (gerçekleştirilmiş işler)'un sistematizmi tarihte *cognitio rerumgestarum* (gerçekleştirilmiş işlerin bilgisi) olarak yeniden faaliyet kazanır ve güçlenir. Hangi tarihsel terim olursa olsun, kesinlik kazanması için tarihin tümüyle ilişkili olarak belirlenmesi gerekir. Yani tarih içinde yaşadığımız en kesin güncelliğin bilimidir. Eğer güncelliğin bilimi olmasaydı, onun konusu içinde yer alan geçmişini nerede arayıp bulabilirdik?⁶⁹

Tarih ilk önce, hatırdaki tutulmaya değer olan hadiselerin hikâyesidir. Konusu siyasi konular ile harp ve inkılaplardır. Fakat bu dönemde bir adam, bir aile ve bir kavim için şanlı olayların hatırasını saklamak ve bilgisini yaymak gibi bir anlatı haline gelmiştir⁷⁰. Bu yaklaşım XIX. yüzyılda Thomas Carly ile zirveye ulaşmıştır.

⁶⁶ Ayşe Sarıgöllü, **Roma Edebiyatında Tarih**, Ankara, DTCF, 1971, s.14-16.

⁶⁷ Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, s.50-51.

⁶⁸ A.g.e., s.31.

⁶⁹ Gasset, **Sistem Olarak Tarih**, s.42.

⁷⁰ Ch. V. Langlois-Ch. Seignobos, **Tarih Tetkiklerine Giriş**, Ankara, TTK, 2010, s.287.

Bu noktadan sonra Bizans tarihçiliğine de yer vermek gerekir. Çünkü Bizans tarihçiliği Roma'nın bir devamı olarak doğmuştur. Özellikle son döneme gelinceye kadar Bizanslılar kendilerini Romaioi (Romalı) olarak tanıtmışlardır. Tarihçiler, Bizans tarihini Konstantinus ile başlatsalar da bu tartışmalı bir konudur. Bizans kaynakları Türklerin en eski tarihleri açısından belgelerle dolu olduğundan Türk tarihi açısından da ayrıca önemlidir. Bizde ki saray vakanüvisleri gibi resmi bir Bizans tarihçisi olan Prokopius önemli bir isimdir. *Gizli Tarih* başlıklı eserini tarihsel kesitte anlatamadıklarını gelecek kuşaklara açıklamak için kaleme aldığını belirtmiştir. Yazar, casus sürülerinden ve jurnalcilerden korktuğu için kitabını gizli yazdığını da ayrıca belirtmiştir. Yazdığı bu kitapta, "Büyük" diye anılan Justinianus'u, para düşkünü, hain, yasaları çiğneyen ve keyfine göre uygulayan kanlı bir despot olarak tanımlamıştır. Bu yönüyle diğer yüzeysel tarih yazıcılarından ayrılmaktadır. Yazdıklarının doğru olup olmadığı yıllarca tartışılmış ve büyük ölçüde doğru söylediği zamanla anlaşılmıştır⁷¹.

Sonuç olarak, Roma tarihçiliğini özetlemek gerekirse başlangıçta Yunanlıların gölgesi altında, yani destan geleneğiyle birlikte kendilerine has manzum bir tarih oluşturdukları, yani ulusal tarihçiliği inşa ettikleri dönem, daha sonra bahsi geçen annalistlerin dönemi ile tarihin ilerleme kaydettiği Cicero ile birlikte Caesar ve Crispus'un dönemi sayılabilir. Buraya kadar kısmen veya daha fazla bir ilerleme gözle görülür iken sonradan dönemin siyasal durumuna bağlı olarak bu ilerlemelerin yerini çeşitli kısıtlamalar, baskılar ve orijinal eserlerin yazılmaması takip etmiştir⁷².

⁷¹ Prokopius, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, çev. Orhan Duru, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2001, s.8-14.

⁷² Sarıgöllü, **Roma Edebiyatında Tarih**, s.14.

1.3. Yahudi ve Hıristiyan Tarih Yazımı

Hıristiyan tarih düşüncesini anlamak ve doğru değerlendirmek için, Yahudi tarih düşüncesini göz önünde tutmak gerekir. Bu bakımdan bu iki grubu birbirinden ayırmadık ve tek başlık altında topladık.

Yahudi ve Hıristiyan tarihinin temelini -diğer din tarihlerinde olduğu gibi- dinî unsur oluşturur. Bu durum Yahudilerde başlamış değildir; Sümer, Babil ve Asurlarda da dinsel hayatı bütün kültürel alanlarda görmek mümkündür. Fakat sonradan saydıklarımız herhangi bir sistem dâhilinde yapılmamış, Yahudilerde ise bir sisteme oturtulmuştur. Yahudiler bütün alanlar tarih dâhil olmak üzere dinin bir dalı olarak görmüşlerdir⁷³.

Yahudi tarihçiliğinin kaynağı başlangıçta sözlü olup sonra yazıya geçirilen kutsal metinlerdir. Tarih, Tanrı tarafından belirlenen amacı gerçekleştirirken yardımcı bir araç olarak görülür. Yahudilerde tarih düşüncesi, insanın yaratılışından itibaren başlar, fakat devamında Yehova'nın çocukları olduğuna inanılan tarih şeklinde devam eder⁷⁴. Yehova'nın çocukları tarihin merkezinde iken diğer toplulukların tarihin dışında tutulmuş ve tarih dışına itilerek yok saymıştır. Bir kavmi tarihin merkezine yerleştiren, bunu dinle açıklayan bu tarihçiliğin ilk örnekleri Yahudilerde görülmüştür⁷⁵. Şu halde Yahudi tarihçiliğinde tam bir evrensellikten bahsedemeyiz.

Hıristiyanlık Yahudiler arasında ortaya çıktığından, Hıristiyan inancı tarih düşüncesi açısından da Yahudiliğin etkisi altında kalmıştır. Yahudiler Tanrı'yı dışarıdan müdahale eden bir güç olarak görürken, Hıristiyanlarda Tanrının İsa şeklinde bedenlenerek, tarihsel sürecin içinde yer aldığı söylenir. Hıristiyan tarihçiliğinin özü tek bir olaydan; İsa'nın doğumu ve hayatı odaklıdır. Yani Hıristiyanlarda Tanrı tarihsel bir anlamı olan varlıktır. İbranîce'de kurtarıcı anlamında *Joeshua* ve Yunanca'da *Jesus* (İsa), Yahudi geleneklerine bağlı yetişmiş ve sünnet edilmiş, gezgin bir haham olarak eğitilmiştir. Hıristiyanlığın kutsal yazıları olan *Matta*, *Markos*, *Luka* ve *Yuhanna* İncilleri varoluş, hayat, ölüm konularının

⁷³ Akkaya, **Tarih İlminin Tarihi**, s.25.

⁷⁴ Alkan, "Geçmişten Günümüze Dünyada Tarih Yazıcılığı", s.27.

⁷⁵ Necmettin Alkan, "Efsaneden Aydınlanmacı Geleneğe Tarih Düşüncesi", **Tarih Nasıl Yazılır?** ed. Ahmet Şimşek, İstanbul, Tarihçi, 2011, s.27.

yanında İsa'nın kronolojik bir hayat hikâyesini anlatır⁷⁶. Dolayısıyla *İsa Mesih* tarihin yörüngesinde en büyük gezegen olarak var olmuş ve yerini almıştır. Bugün bile İsa'nın çarmıha gerilişi kutsal bir araştırma konusu ve bunu araştırmak bir ibadet olarak kabul edilir.

Hıristiyan geleneğin tarih düşüncesinde Roma tarihçiliği de önemli bir yere sahiptir, fakat Hıristiyanlar ne Yahudi ne de Roma tarihçiliğiyle yetinmez. Hıristiyan tarih geleneğinde Yahudilerin tersine evrensel bir tarih düşüncesine, yani Tanrı'nın insan yaşamı için amaçlarının genel gelişmesi olacak bir dünya tarihi oluşturması fikrine sahiptirler. Collingwood, "*Öte dünyanın bilgisi tarihe her zaman davetsiz giren bir ögedir. Tarihçinin işi geçmişi bilmektir, geleceği bilmek değil; tarihçiler ne zaman geleceği önceden bileceklerini öne sürerseler yanlış bir şey yaptıklarını kesinlikle bilmelidirler.*" diyerek bu tarih anlayışını eleştirir⁷⁷.

Tarihçi olaylarla tek bir şey için ilgilenir: Olmuş olduğu için. Geçmiş bilmek insanı bütün hatâlardan korumaz. Herodotos insanların geçmişi iyi anlamaları halinde aynı hatâyâ ikinci kez düşmeyeceklerini söylemiştir. Bu görüş önemli bir yanılgıdır. Çünkü tarih bunun örnekleriyle doludur.

Yahudi-Hıristiyan tarih geleneğinde tarihi çizgisel bir süreç olarak düşünülmüştür. Bu sürecin merkezinde Hz. İsa'nın doğumu yer almaktadır. Bununla birlikte tarih, her biri kendisine özgü belirli karakteri olan iki parçaya ayrılmıştır⁷⁸. İsa'nın doğumu ilk defa 742'de zikredilir, fakat bunun kabul görmesi 11. yüzyılda mümkün olacaktır. İsa'dan önce ise tarihçiler Kuran-ı Kerim'deki çağlara dayanarak bir hesap oluşturdular. Augustinus'un saydığı beş çağ: Adem'den Tufan'a, Tufan'dan İbrahim'in doğumuna, İbrahim'den Davud'un kral oluşuna, Davud'tan Babil tutsaklığına ve Babil'den İsa'nın ölümü şeklindedir. Bu sebeple tarihçiler eserlerine tarihe en baştan başlarlar, fakat çok hızlı bir anlatımla anlatırlar⁷⁹.

Hıristiyan tarihçiler, İncil ile Yunan ve Roma eserleri arasında sentez yapma görevini üstlenmiştir. *Kayserili Eusebius*, *Saint Jerome* ve *Paul Orose* bu işin başında sayılabilecek isimlerdir. Bu dönemde tarih yazıcılığında azizlerin ve

⁷⁶ Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s.35-36.

⁷⁷ Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s.93-99

⁷⁸ Alkan, "Efsaneden Aydınlanmacı Geleneğe Tarih Düşüncesi", s.28.

⁷⁹ François Cadiou-Clarisse Coulomb-Anne Lemonde-Yves Santamaria, *Tarih Nasıl Yapılır?*, çev. Devrim Kasap, İstanbul, İletişim, s.49-50.

kralların biyografileri önemli bir yer tutar⁸⁰. Yazılanların yalanlarla ve süslü kahraman hikâyeleriyle doldurulacağı bir gerçektir. Hıristiyan tarihçiliği aynı zamanda manastırlarda papazlar ve rahipler tarafından yürütülmekte olup topladıkları bilgileri anonim olarak kaleme almışlar ve vekayinameler ve kronikler ortaya koymuşlardır. Bu tip eserlerde tarih, Tanrı tarafından belirlenmiş kararlara uygun olarak hareket eder⁸¹.

Hollandalı tarihçi Johan Huizinga, “*tarihçi düşüniş her zaman bir amaca hizmet eder (yani teolojiktir)*” der. Edward H. Carr ise tarihin amaç kazanması halinde tarihin sonunun geleceğini söyler. İşte bu durumda tarihin sonu getirilir ki, Ortaçağ görüşüdür. Rönesans ise akıl merkezli görüşü geri getirmiştir⁸². Rönesans devrinde akıl ve mantığın devreye girmesi tarihi, tarihçiyi ve tarih yazımı için uygun bir ortamın oluşması sağlamıştır; çünkü tarih kendi özünde evrenseldir.

Tarihin bir amacının olduğu bu görüşte, tarihin bir sonu olduğu da düşünülmüştür. Evet, Hıristiyan ve Yahudi geleneğinde tarihin bir sonu vardır. Tarihi insanın yaratılışıyla başlatmaları, insanın kurtuluşuyla sona erdirecekleri görüşünü doğurmuştur. Tek bekledikleri bütün türlerdeki tarihlere son verecek İsa'nın ikinci gelişidir⁸³.

Sonuç olarak, Hıristiyanlık bir tarih felsefesine ulaşmış mıdır sorusuna cevaben bilim adamlarına göre bir teolojik düşünceye ulaştığı söylenebilir. Hıristiyanların Yahudilerin kutsal kitabında -Tevrat- yer alan tarih düşüncesine itaat ettiklerini görüyoruz. Çünkü Yahudi kutsal kitabı Tevrat, tarih düşüncesinin gelişmesi ve Hıristiyanlığın olgunlaşması ile paralel ilerlemiştir. Yahudi ve Hıristiyan görüşe baktığımız zaman tıpkı bir film ile senaryosunu görüyoruz. Şöyle ki yönetmen *Tanrı*, senaryosu *tarih*, filmin amacı ve finali de önceden belirlidir. Nasıl ki oyuncu senaryonun ve yönetmenin fikirleri dışına çıkamaz ise burada da tarihi belgeler *vahiy* sayıldığından kutsal bir yere sahiptirler.

⁸⁰ Ayhan Bıçak, **Tarih Felsefesinin Oluşumu**, İstanbul, Dergâh, 2004, s.46.

⁸¹ Alkan, “Tarihin Tarihine Kısa Bir Bakış”, s.27.

⁸² Edward Hallett Carr, **Tarih Nedir?**, İstanbul, İletişim, 2016, s.168-171.

⁸³ Bıçak, **Tarih Felsefesinin Oluşumu**, s.43.

1.4. Hümanist Tarih Yazımı ve Tarih Anlayışı

Rönesans insanı kendine model olarak Antikçağ kültürünü almış ve klasik metinlere ilgi duymuştur. Bunun sonucunda Antikçağ metinleri, başka metinlerle karşılaştırılmış ve bilim âleminin kullanıma sunulmuştur. Güzel söz söyleme sanatını kullanan Eskiçağ tarihçilerinin tarih anlayışından ve tarihi din ve mezhep tarihi gibi algılayan Ortaçağ tarihçilerinin dinsel anlayışından kısmen uzaklaştırmışlardır⁸⁴.

Rönesans, geçmiş ile bugün arasında ciddi bir kopuşun gerçekleştiği düşüncesinin baskın olduğu bir dönemdir. Az önce bahsettiğimiz Antikçağın yeniden keşfedilmesinin tarih yazımına etkisi üç başlıkta incelenebilir: İlk olarak hümanist tarihçilerin Antikçağ tarihçilerini taklit etmesi, hukukçuların ve ruhban sınıfının metinlerini eleştiren kaynaklara geri dönülmesi ve anıtların yeniden keşfedilmesi. Son saydığımız başlık aynı zamanda arkeoloji biliminin doğuşunu sağlamıştır⁸⁵.

Rönesans'tan itibaren Batı, yeni fikirlerin ve eleştirel düşüncenin ışığında tarih düşüncesinin ortaya çıktığı bir dünya olmuştur. *Hümanist* düşünce dediğimiz zaman öncelikle *Petrarca*'yı görüyoruz. Petrarca, eski Roma şiirindeki dili ve edebiyatı yaratan yazarların düşüncelerini ve orijinal metinlerini incelemeye çalışan ilk kişidir⁸⁶.

Petrarca, Homeros'un elyazması halini gördüğünde onu okuyamadığı için ağlamış, yalnızca eliyle dokunmuş, *İlliada*'nın kaynaklarından yararlanamamıştır. Bu durum matbaanın yaygınlaşması ile ortadan kalkacaktır⁸⁷. Yukarıda adı geçen hümanist yaklaşım ve hümanistlerin ortaya çıkışı hususunda Fransız tarihçisi *Robert Mandrou*, "*Matbaacılığın hızla teknik ilerlemeler sağlaması yeni tip aydınlar ortaya çıkardı*" der. Bunlara en iyi örnek *Rotterdamlı Erasmus* ve *Guillaume Budé*'dir; özellikle Erasmus, yayınlarıyla hayatını kazanmayı başaran ilk aydın olmuştur⁸⁸.

Taner Timur, Batı'da matbaanın kullanımı ile ilgili olarak matbaanın XV. yüzyılda icat edildiğini, fakat yayıncılıkta seri üretime geçilmesinin daha sonra gerçekleştiğini, XVIII. yüzyıla kadar bir kitabın tirajının bini geçmediğini, Aydınlanma döneminde bu rakamların 4000'lere çıktığını belirtir. Mesela

⁸⁴ Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.65.

⁸⁵ Clarisse Coulomb Cadiou-Anne Lemonde-Yves Santamaria, *Tarih Nasıl Yapılır?*, s.62-63.

⁸⁶ Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, s. 66.

⁸⁷ Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.64.

⁸⁸ Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Ankara, İmge, 2010, s.187-188.

Voltaire'nin *Örf ve Adetler Üzerine Denemesi* başlıklı eseri 7000 adet basılarak rekor kırmıştır⁸⁹.

Hümanistlerin Antikçağı yeniden keşfettiklerinden yukarıda bahsettik. Rönesans'ın hümanist aydınları *Polybius*, *Tacitus*, *Herodotos* gibi isimleri model almışlardır demek yanlış olmaz. Model aldıklarını söylerken burada kopyacılık yaptıklarını demek istemiyoruz. Dikkat edersek model aldıkları klasikleri yeniden inceleyip kendi dönemlerine göre veya ellerindeki malzemeyle karşılaştırıp tekrar tasarladıkları söylenebilir. Bunu yapmaları tarih yazımında ilerlemeyi sağlamıştır.

Hümanist tarihçilerin en önemli başarısı, önceden var olan kaderci yaklaşımın üstüne basarak laik ve eleştirel bir tarzı benimsemeleridir. Buna örnek olarak Napolili *Lorenzo Valla* verilebilir. Valla, kaynakların ve tanıklıkların sahiciliğini tartışmaya açarak tarihe eleştirel yaklaşımı getirmiştir. Bununla kalmamış *Konstantin'in Bağışı* belgesinin sahte olduğunu kanıtlamıştır⁹⁰. Bu cesurca yaklaşım ile tarihsel düşüncede eleştiri Rönesans döneminde oluşmaya başlamıştır diyebiliriz.

Hümanist tarih, öncelikle edebi vasıflarıyla ön plana çıkan bir söz sanatıdır. Edebi vasıflara sahip olması tarihçinin hakikati yazmasına engel değildir. Burada da kaynaklara başvurulur. Referans eserin sayılması gerekli görülür, fakat orijinal belgelere başvurulunca tarih aynı kalıyor, araştırmanın temelindeki bilgiler de değişmiyordu. Bu da daha öncekilerin eserlerini özetleyen veya kopyalayan bir tarihçiler kuşağı ortaya çıkarıyordu. Demek ki tarih “*olayların hep birbirine benzediği, fakat üslubun ve tarzın dâimâ değiştiği bir anlatı biçimidir.*”⁹¹

Avrupa'da Hümanist tarih düşüncesi *Machiavelli* ile yüksek bir dereceye ulaşmıştır. Machiavelli “*Floransa Tarihi*” başlıklı eseriyle *Thukydides* ve *Polybios* tarzında bir tarihçi olup bu eseriyle yeni devrin ortaya çıkardığı ilk bilimsel tarih eseridir. Bir de tarih eserlerinde politik tartışmanın yolunu açan *Francesco Guicciardini* vardır ki Şükrü Akkaya'nın ilk şuurlu ihtisas tarihçisi olarak zikrettiği *Francesco Guicciardini*, doğrudan doğruya kendi yaşadığı devri kaleme almıştır⁹².

Hümanistlerin yaklaşımlarına karşın reformistler Ortaçağ fikrine geri döndüler ve Tanrının yaratı olarak tarih yazıcılığını Protestan kilisesi çerçevesinde

⁸⁹ Timur, *Osmanlı Kimliği*, s.191.

⁹⁰ Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.66.

⁹¹ Cadiou, Clarisse Coulomb, Anne Lemonde, Yves Santamaria, *Tarih Nasıl Yapılır?*, s.72-73.

⁹² Şükrü Akkaya, *Tarih İliminin Tarihi II. Kısım*, Ankara, Ulus Basımevi, 1938, s.27-30.

görmeye başladılar. Tarih ve tarihi belge Protestan kilisenin Katoliklere siktıkları bir silah haline geldi ve Katolik Kilisesi de bu savaşa tarihle cevap vermek zorunda kaldı⁹³. Katolikler bunun için Antikçağ uzmanı papaz ve dil bilgini Caesarr Baronius’u görevlendirdiler. Baronius, *Kilise Yıllıkları* başlıklı eserini Protestanların Magdeburg Asırları’na karşı yazdı. Fakat yanlışlıklar yaptı ve savaşı kazanmak için tarihi seçmeleri Katoliklere kaybettirdi⁹⁴. Fakat tarihe duyulan ilgiyi artırdığı söylenebilir.

Hollandalı iki Cizvit olan *Jean Bolland* ve *Godefroid Henschenius* Hıristiyanlığın kaynaklarını toplamak ve azizlere ait belgeleri ciltler haline getirmek amacıyla yola çıktılar. Bunu yapanlar *Bollandistler* diye adlandırılan kişilerdir, amaçları dini olsa da büyük bir bilimsel eser ortaya koymuşlardır. Bu eser, 1643’ten itibaren *Acta sanctorum*’ları yayınlayan *Bolland ve Henschenius*’a büyük itibar kazandırmıştır⁹⁵.

Tarihe duyulan şüpheyeye karşı *Benedikten tarikatı mensubu* Fransız Jean *Mabillon*, birbirinden bağımsız iki metnin ancak birbirini doğrulaması durumunda sahih olacağı metodunu getirdi. Bu ilke mukayese metodudur. Ayrıca belgelerin dilindeki yazım hatâlarının önemsiz olduğunu belirtmiş, bu hatâların belgenin eskiliğinin ve tarihinin şahitliğini yaptığını söylemiştir. Belgelerin önemine binaen Benedikten mensûbları Ortaçağ sözleşmelerinin meşhur koruyucuları olmuşlardır⁹⁶.

Tarih adına yeni şeyler söylenen bu dönemde kesin ve bilimsel bir tarih düşüncesi ortaya konulamamış olup tarihin bağımsız bir bilim dalı olarak kabul edilmesinin olumsuz sonuçlandığı da söylenebilir. Tarihin dinin siyah perçemleri altında kaldığı fakat daha sonra bu perçemlerden kurtulma çabasını görüyoruz.

Aydınlanma döneminde ise tarihe karşı özel bir ilgi ve önem başlayacak ve kuşkuculuk kısmen azalacaktır. *Thomasius* bu dönemde tarihe duyulan ihtiyacı şöyle anlatır⁹⁷: “*Aydınlanmacı insan, gelenekle gelen yanlış tarihsel bilgilerden arınmak ve önyargılarımızın nereden kaynaklandığını bilmek için tarihin yardımına muhtacdır.*”

Buna rağmen bu dönemde de tarih edebi bir tür olmaktan ve ahlâk öğretmenliği yapmaktan öteye gidememiştir. Fakat bu dönemde felsefe ve tarih

⁹³ Oral, *Türkiye’de Romantik Tarihçilik*, s.72-73.

⁹⁴ Breisach, *Tarihyazımı*, s.220.

⁹⁵ Leon-E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara, TTK, 2000, s.71.

⁹⁶ Halkin, *a.g.e.*, s.72.

⁹⁷ Özlem, *Tarih Felsefesi*, s.60-62.

kavramları yanyana gelip *tarih felsefesi* teriminin kullanılacağı ilk yüzyıl olacaktır⁹⁸. Burada ilk söylenecek isim *Giambattista Vico*'dur. Çünkü Vico'nun tarih görüşü, tarih teolojisi ve tarih felsefesi arasında bir köprü sayılabilir. Vico, yeni bir bilim geliştiriyor ve eserinde toplumsal tarihi üçe ayırıyordu; Tanrılar Çağı (Teolojik), Kahramanlar Çağı (Mitolojik) ve İnsanlık Çağı (Rasyonel)⁹⁹. Tüm bu döngü; *storia eterna ideale*¹⁰⁰.

Aynı zamanda Vico'nun tanıdık bir ilkesi vardır; Milletler doğar, gelişir, olgunlaşır, geriler ve yıkılır. İbn-i Haldun'un İslâmi kavramlarla yaptığı yorumu Vico Hıristiyan yorumla yapmıştır. Vico'nun bu felsefesini özellikle *Jules Michelet* dinsel anlatımdan soyutlayarak çağdaş bir tarih anlatımına temel yapmıştır¹⁰¹.

Tarih yazımının bu aşamasında kilisenin veya seçilmiş kavimlerin tarihini yazmak amaçlanmıyordu elbette, bu evrensel ve modern bir tarihin yapı taşlarının dizildiği, tarihin sahasının genişlediğini anlamına gelir. Halkın, dönemi şöyle özetler¹⁰²: “Artık söz konusu olan Aydınlanma Çağı felsefesiyle laikleşmiş Avrupa'dır.”

Bu tarih anlayışı; Rasyonalist tarih anlayışının ilk büyük temsilcisi *sayılan Baron de Montesquieu* ve *Edward Gibbon*, idealist akımın öncüsü *Johan Herder*, tarih felsefesi kavramını ilk kez kullanan *Voltaire* ve Romantik akımın öncüsü *Jean Jacques Rousseau*'nun tarih eserlerinde olgunlaşmış ve dallanıp budaklanmıştır.

Sonuç olarak, tarih yazımı Yunan ve Roma kaynaklarının birleştiği noktada oluşturulmaya başlanmış, daha sonra yeni verilerle harmanlanarak olgunlaştırılmıştır. Rönesans döneminde geçmiş ile şimdi arasında bir kopuş olmuş, bu kopuş tarih yazıcılığı alanını da etkilemiştir. Özellikle hümanist tarihçiler eleştirel düşüncenin ışığında bir tarih yazımı geleneği ortaya koymuşlardır. Fakat bunu yaparken Antikçağ'ın belgelerini kaynak olarak kullanmışlardır. Eski belgelerin, yani orijinal eserlerin üzerinde yeni bir tarz denemeleri tarih yazımının gelişmesini sağlamıştır. Burada matbaanın önemi yadsınamaz. Matbaacılığın gelişmesi aydınlanma düşüncesinde ve bilimsel anlamda tarih kavramını ileriye taşımıştır. Bunun yanında Reformistler geçmişe, yani Ortaçağ fikirlerine dönmüş ve ne yazık ki tarih ve tarihî

⁹⁸ Özlem, A.g.e., s.62.

⁹⁹ Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.75.

¹⁰⁰ Breisach, *Tarihyazımı*, s.271.

¹⁰¹ Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.76.

¹⁰² Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, s.75.

belgeler Kilise'nin malzemesi haline gelmiştir. Öyle ki kiliseler savaşlarını tarihi kullanarak yapmaya çalışmış, fakat başarılı olamamışlardır. Bunun içindir ki net bir şekilde tarih düşüncesi ortaya çıkmamıştır. Aydınlanma döneminde tarih bilimine karşı ilgi artmış olsa da istediğimiz seviyeye ulaşmamıştır. Aydınlanma döneminin en olumlu özelliği ise tarih ile felsefenin yan yana kullanıldığı bir dönem olmasıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM VE OSMANLI DÜNYASINDA TARİH GELENEĞİ

2.1. Kur'ân-ı Kerim'de Tarih Algısı

Arapçada tarih terimini ifade etmek için *ahbâr* ve *tarih* kelimeleri kullanılır. İslâm dünyasında tarih, baştan itibaren dini ilimlerin arasında zikredilmiştir. Çünkü başlangıçta İslâm tarihçilerinin temel uğraşı, tarihsel haberleri temin etmektir¹⁰³.

Aristoteles tarafından sınıflandırılıp temellendirilen insanda olan üç faaliyetten birincisi *anlama*, *öğrenme veya bilme(theoria)*, ikincisi *eylemde bulunma(praxis)*, üçüncüsü ise *vücuda getirme, üretme(poiesis)* faaliyetleridir¹⁰⁴. Tarihin İslâm'a dışarıdan gelmediğinin kısmî kanıtı olarak Aristoteles'in meşhur üçlü ilimler sınıflamasında tarihin adını hiçbir gruba dâhil etmemesi verilebilir. Buna binâen Farabi, İbn-i Sina, Gazali gibi Müslüman filozofların yaptıkları ilmî sınıflandırmalarda da Aristoteles sınıflandırması takip edilmiş, tarih hiçbir grupta yer almamıştır. Müslüman yazarların yaptıkları ilimler sınıflandırılmasında tarih İslâmî ilimler grubunda yer almıştır. Örnek olarak *el-Harizmî*'nin *Maârif al'Ulûm* başlıklı eserinde tarih *şeriat ilimleri* ve *yabancı kaynaklı ilimler* grubunda zikredilmiştir¹⁰⁵.

Bir de Arapların *eyyâmü'l-Arab* veya *ahbârü'l-Arab* diye adlandırılan tarihleri vardır. Bu tarihler cahiliye devrinden intikal etmiş olup Arapların eski tarihlerine dair rivayetler destan ve menkıbe tarzında İslâmî döneme kadar ulaşmıştır. Eyyâmü'l-Arab'a dair rivayetlerde ensab, şiir ve ahbâr dâimâ içiçe bulunur. Malzemeleri ahbâr olan hâl tercümesi ve tarih, esasta aynı şey sayıldığı için hâl tercümesi eserlerine *tarih*, müelliflerine *et-târihî* denilmiş, bazı tarihçiler ise *ahbârî* diye anılmıştır¹⁰⁶.

Cahiliye dönemi tarihi için önemli bir kaynak olan *Eyyâmü'l-Arab*'ı tarihçiler ve dilciler kaynak olarak kullanmış, nitekim *Kâtib Çelebi* de ilm-i eyyâmü'l-Arab'ı tarihin bir dalı diye zikretmiştir. Bu eserler Arap dilinin gelişmesine yardımcı olmuş

¹⁰³ Kasım Şulul, "İslâm Düşüncesinde Tarih Felsefesi", *Divan: İlmî Araştırmalar*, Nu.2, İstanbul, 2001, s.105.

¹⁰⁴ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s.312.

¹⁰⁵ Ahmet Arslan, *İbn-i Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Ankara, Vadi, 1997, s.61-62.

¹⁰⁶ Nihad M. Çetin, "Ahbâr", *DİA*, C.I, 1988, s.486.

ve soylarının kayıt altında tutulabilmesini sağlamıştır. Bu menkıbe tarzındaki tarih anlayışı Kur'ân-ı Kerim'in etkisiyle tarihi gerçek anlamda ön plana çıkarmıştır. Gerçek anlamdaki tarih dememizin sebebi *Eyyâm'ül-Arab*'ta olayların şiir tarzında ezberlenip naklediliyor olması ve daha çok destan türünde yazılmış olmasıdır¹⁰⁷.

Aslen en eski, en büyük ve en kapsamlı tarih kitabı Kur'ân-ı Kerim'dir. Tıpkı bir tarih kitabı gibi öğütler verir, geçmişten dersler çıkarmamızı ister ve insanlık tarihine dair kıssalar anlatır. Çünkü Kur'ân, hiçbir ırk ayrımı yapılmadan bütün insanlığa gönderilmiş bir kitaptır. Vahiy yoluyla inen Kur'ân'ı peygamberimiz kâtiplere yazdırmış ve sahabeye ezberlettirmiş ve ezberlemeyi gelenek haline getirmişlerdir. Hz. Ebubekir döneminde Kur'ân iki örtü arasına alınarak mushaf haline getirilmiştir. Hz. Osman döneminde ise mushaf halinde çoğaltılmaya başlanmış ve büyük İslâm merkezlerine de gönderilmiştir. İşte bu durum tarih ilmine de yardımcı olmuştur.

Kur'ân-ı Kerim'de *tarih* kavramına rastlamıyoruz, ama bunu karşılayacak çeşitli tabirler kullanıldığını görüyoruz: *Kasas*, *nebe*, *haber* ve tarihi olay için *hadis*¹⁰⁸. Kur'ân'ın 28. suresi olan Kasas, öz manasıyla, bir şeyin izini takip ederek arkasına düşmek, önemli bir haberi nakil ve hikâye etmektir. Anlatılan haber veya hikâyeye *kasas* veya *kıssa* denir¹⁰⁹. Kasas; “*Derken o ikisinin birisi bir edep ve hayâ üzere yürüyerek ona geldi. ‘Bize su çekivermenin karşılığını sana ödemek için babam seni davet ediyor’ dedi. Bunun üzerine varıp ona kıssayı anlatınca, ‘korkma’, dedi, kurtuldun o kavimden, o zalimlerden.*”¹¹⁰. Aynı surenin üçüncü ayetinde “*İman edecek bir kavim için Musa ve Firavun kıssasından hakkıyla biraz okuyacağız.*”¹¹¹ deniyor.

Kelimede takip etme anlamı da dikkat çekmektedir¹¹². Bu anlamda Kur'ân da; “*Annesi Musa'nın ablasına: Onun izini takip et dedi. O da, onlar farkına varmadan uzaktan kardeşini gözetledi.*”¹¹³. Kur'ân bildiğimiz anlamda bir tarih kitabı değildir, fakat onda ilahi mesaj olma özelliğine paralel kıssalar, dolayısıyla üslubunda tarih düşüncesi vardır. Kıssalar, gerçek hikâyelerin anlatıldığı, ders çıkarılması gereken

¹⁰⁷ Mehmet Ali Kapar, “Eyyâmü'l-Arab”, *DİA*, C. XII, 1995, s.15.

¹⁰⁸ Fayda, “Tarih”, s.32.

¹⁰⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, C.VI, İstanbul, Hisar, 2009, s.291.

¹¹⁰ Kasas 28:25

¹¹¹ Kasas 28:2

¹¹² İsfâhanî, *Müfredat (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*, İstanbul, Yarn, 2015, s.792.

¹¹³ Kasas 28:11

haberler niteliğindedir. İşte buradan hareketle kıssalar ibret verici vesikalar olarak kabul edilir¹¹⁴. Bu durum, Yûsuf suresinin üçüncü ayetinde “*Biz sana bu Kur’ân’ı vahy etmekle kıssaların en güzelini anlatıyoruz.*” şeklinde izah edilmiştir¹¹⁵. Kelimenin Kur’ân da bu kullanımı yaygındır. Öyle ki kıssaların Kur’ân-ı Kerim’in dörtte üçünü, üçte birini veya yarısını oluşturduğu şeklinde değişik kabuller vardır¹¹⁶.

Kur’ân-ı Kerim’de *nebe* tabiri ise *haber* anlamında kullanılır. İsfahani, *nebe* kavramını “*Büyük fayda sağlayan kendisiyle ilim veya zannı galip oluşan haberdur.* *Bu üç özelliği taşımayan habere nebe adı verilmez. Nebe diye tanımlanması için yalandan arınmış olması gerekir.*” şeklinde tanımlamıştır¹¹⁷. Kur’ân-ı Kerim’in çeşitli ayetlerinde “*O büyük haberdur*”¹¹⁸ şeklinde kullanılır. Büyük haber olarak bahsedilen Hz. Muhammed’in (sav)’in peygamber olarak gönderilip gönderilmediği ve bununla birlikte kıyamet, ahiret ve yeniden dirilme konularının haberleridir. Yani bu tabir önemli ve büyük haberleri ihtiva eder. Bir de Kur’ân-ı Kerim’de tarihsel olay anlamında hadislerin varlığından bahsetmiştik. Hz. Musa’nın başından geçen olay, Hz. İbrahim hakkındaki kıssa, Firavun ve Semud kavmi olayı, *hadis* kelimesiyle ifade edilmiştir¹¹⁹. Başlangıçta *hadis* ile *tarih* arasında sıkı bir ilişki olmasından dolayı bazı İslâm tarihçileri “*tarih, hadis ilimlerinden biridir.*” demişlerdir¹²⁰.

Biraz evvel Hz. Musa’nın başından geçen olaydan örnek olarak bahsetmiştik. Kehf suresinde anlatılan dört kıssadan üçüncü olanını örnek olarak vereceğiz: “*Derken, kullarımızdan birini buldular ki ona katımızdan bir rahmet vermiş ve ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik. Mûsâ ona, "Senin öğrendiğin doğruya ulaştıran bilgiden bana da öğretmen için sana tâbi olayım mı?" dedi. O kul, "Doğrusu sen benimle beraberliğe sabredemezsin, (iç yüzünü) kavrayamadığın bir şeye nasıl sabredersin?" dedi. Mûsâ, "İnşallah sen beni sabreder bulacaksın. Senin sözünden dışarı çıkmam" dedi. O da, "Eğer bana tâbi olursan, sana o konuda bilgi verinceye kadar hiçbir şey hakkında bana soru sorma!" diye tembih etti. Bunun üzerine birlikte*

¹¹⁴ Rıza Korkmazgöz, “Kur’ân’da Tarih Algısı”, (AÜ S.B.E, Temel İslâm Bilimleri (Kelâm) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2011), s.35, 36.

¹¹⁵ Yazır, **Hak Dîni Kur’ân Dili**, s. 292-293.

¹¹⁶ Korkmazgöz, “Kur’ân’da Tarih Algısı”, s. 35-37.

¹¹⁷ **İsfâhanî**, s. 985.

¹¹⁸ Nebe 78:2, Ayrıca bkz: En’âm 6:143 “Eğer doğru iseniz bana ilimle haber verin.”, Hucurât 49:6 “Eğer fasıkın biri size bir haber getirirse onu araştırın.”

¹¹⁹ Korkmazgöz, “Kur’ân’da Tarih Algısı”, s.55.

¹²⁰ Şulul, “İslâm Düşüncesinde Tarih Felsefesi”, s.102.

yürüdüler. Kıyıya ulaşıp gemiye bindikleri zaman o kul gemiyi deldi. Mûsâ, "İçindekileri boğmak için mi onu deldin? Gerçekten sen çok kötü bir iş yaptın!" dedi. Kul, "Ben sana, sen benimle beraberliğe sabredemezsin, demedim mi?" dedi. Mûsâ, "Unuttuğum şeyden dolayı beni paylama ve işimi çıkmaza sokma!" dedi. Yine yola koyuldular. Nihayet bir erkek çocuğa rastladıklarında, o kul hemen onu öldürdü. Mûsâ dedi ki: "Mâsum bir insanı, bir cana karşılık olmaksızın katlettin ha! Gerçekten sen fena bir şey yaptın!" O kul, "Sana, benimle beraber olmaya asla sabredemezsin dememiş miydin?" dedi. Mûsâ, "Eğer bundan sonra sana bir şey sorarsam artık bana arkadaşlık etme! Bu takdirde hakikaten benden yana mazeretin sonuna ulaşmış olursun" dedi. Yine yürüdüler. Nihayet bir köy halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Ancak köy halkı onları misafir etmekten kaçındı. Derken orada yıkılmak üzere bulunan bir duvarla karşılaştılar, o kul hemen onu doğrulttu. Mûsâ, "Dileseydin, elbet buna karşı bir ücret alırdın" dedi. O cevap verdi: "İşte bu, beraberliğimizin sona ermesidir. Şimdi sana, sabredemediğin şeylerin iç yüzünü haber vereceğim" dedi. "Gemi var ya, o, denizde çalışan yoksul kimselerindi. Onu delerek kusurlu hale getirmek istedim. (Çünkü) onların gideceği yerde her (sağlam) gemiyi gaspetmekte olan bir kral vardı. Erkek çocuğa gelince, onun anne babası, mümin kimselerdi; çocuğun onları sonunda azgınlık ve nankörlüğe düşürmesinden korktuk. Böylece istedik ki, rableri onun yerine kendilerine ondan daha temiz ve daha merhametlisini versin. Duvara gelince o, şehirde iki yetim çocuğun idi; altında da onlara ait bir define vardı; babaları ise iyi bir adamdı. Rabbin istedi ki, o iki çocuk güçlü çağlarına erişsinler ve rabbinden bir rahmet olarak definelerini çıkarsınlar. Ben bunları kendiliğimden yapmadım. İşte, hakkında sabredemediğin şeylerin iç yüzü budur."¹²¹. Hadisin en genel karşılığı Hazreti Muhammed'in sözlerini ve davranışlarını ele alan bilimdir. Fakat burada tarihsel olay bağlamında karşımıza çıkar. Yani hadislerin kıssa olarak da kullanıldığını görüyoruz. Elmalılı Hamdi Yazır'ın hadis tanımı bu durumu destekler. Hamdi Yazır hadisi; herkes tarafından birbirlerine nakledilip rivayet olunarak söylenmeye, hikâyeye edilmeye ve her anlatıldığında yeni gibi dinlenmeye değer söz ve haberler olarak tanımlar¹²².

¹²¹ Kehf 18: 65-82.

¹²² Korkmazgöz, "Kur'an'da Tarih Algısı", s.54.

Sonuç olarak, Kur'ân-ı Kerim de tarih kelimesinin kullanılmıyor oluşu tarihi Kur'ân-ı Kerim'den soyutlamamıştır. Kur'ân'da tarih kavramını arayan kişiler, bunun için *kasas*, *nebe*, *haber* ve *hadis* kelimelerinin kullanılması ile karşılaşılır. Bu başlık altında bu kelimelerin tarih kavramı ile ilişkilerine değindik. Özellikle hadis ile tarih karşılıklı bir etkileşim içindedir. Tarihin manasına, özellikle de metinlere yansıyışına bakıldığında Kur'ân-ı Kerim ile büyük bir benzerlik göze çarpar. Bu yüzden Kur'ân'da tarih kavramını karşılayan birçok kelimeye yer verilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de ayetlerin bir düzen içinde sıralanması, kronolojik ve sebep-sonuç silsilesi içerisinde yazılması, olayların birbiriyle bağlanması ve en önemlisi bir ders, öğüt (kıssa) vermesi bunları yaparken de geçmişten ibret almamız için hikâyelere yer vermesi tarih ilmiyle örtüşür. Burada bunu söylememiz için illa ki Kur'ân-ı Kerim'de tarih kavramının kullanılması gerekmez. Kur'ân-ı Kerim'in topluma yol göstermek amacıyla gönderilmesi dahi tarih ilmiyle benzer bir durumdur. Fakat bu konu tartışmaya açık bir konu olup, amacımız burada bu tartışmaya dahil olmak değildir.

2.2. İslâmî Gelenekte Tarih Kavramı

İslâm ile tarih ilmi arasında esaslı bir ilişki vardır. İslâm ile ilahî kitaplar, İslâm toplulukları arasında *tarih* düşüncesinin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Kur'ân'ın bir araya getirilip kitap haline getirilmesi bu tarihsel çalışmaya örnektir.

Müslümanlar arasında tarih yazma fikrinin oluşmasında bazı unsurlar etkili olmuştur; Kur'ân'ın belli bir sıra dâhilinde ezberlenip yazılması, Hz. Muhammed'in aktardığı her şeyin geleceğe aktarılma gayreti olması ve Kur'ân'da kitap, kalem, yazı ve okumak gibi bilgi nakil araçlarından övgüyle bahsedilmesi¹²³. *Kalem* suresinde “*Kaleme ve onların yazdıklarına and olsun.*”¹²⁴; *Alak* suresinde ise “*Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabbin en büyük kerem sahibidir.*”¹²⁵ diye anlatılır.

Araplar *kitâb* sözcüğünü günümüz anlamında kitap, uzun veya kısa bir mektup, kitabe, belge veya başka bir yazılı kâğıt parçasını ifade ederken kullanırlar. *el-Kitâb* dediklerinde ise Kur'ân'ı kastederler, kitabın birer vahiy mahsülü olduğunu düşünürler. Tüm vahiyler insanların bilgi sahasına parça parça getirilen ve *ilkyazı* diyebileceğimiz *el-Kitâb'tan* derlenmiş mesajlar olarak kabul edilir. Mesajları, yani vahiyleri Peygamber müminler ezberleyene kadar okumuş, sonra ağaç yaprakları, kemik ve taşlar üzerine kaydedilmiştir. Bu, şiir içinde mümkün görünüyordu¹²⁶. Hz. Peygamber'in ashâbı tarafından yazının kullanıldığı rivayetleri de vardır. İbnü'n-Nedim *el-Fihrist* başlıklı eserinde Halife Me'mun'ün kütüphanesinde San'a'da yaşayan bir Himyerli'nin Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmutalib'e 1000 gümüş dirhem borcu olduğunu belirten ve bizzat dedesi tarafından deriye yazılmış bir borç senedinin bulunduğu zikredilir. Fakat bu olayın doğruluğu şüphelidir¹²⁷.

Hz. Muhammed'in hayatını anlatan siyer ve savaşlarını anlatan megâzi türleri tarih çalışmalarının zeminini oluşturur. Bunun öncesinde ise kıssacı geleneğe bağlı bir tarih anlayışı vardır. İslâm'ın yayıldığı coğrafyalarda tarih eserlerine rastlanılması mümkündür. İslâm'ın ilk üç asrında sürdürülen rivayet, yani nakilci

¹²³ Şulul, “İslâm Düşüncesinde Tarih Felsefesi”, s.103.

¹²⁴ Kalem 68: 1, 2.

¹²⁵ Alak 96: 3, 5.

¹²⁶ Johannes Pedersen, **İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi**, çev. M. Macit Karagözoğlu, İstanbul, Klasik, 2013, s.29-31.

¹²⁷ **A.g.e.**, s.28.

tarihçilik zamanla yerini sözlü de olsa kaynağı işaret etmeye, bir müddet sonra alıntı yapılan ve faydalanılan kaynakların yazılı rivayetler halinde verilmesine bırakmıştır¹²⁸. Hicri ikinci asrın başlarında İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışıyla tarih kelimesi önce *chronique* olarak, daha sonra da *historie* olarak, yani bugünkü anlamında bir tarih kavramı olarak görüyoruz. İslâm tarihinde *tarih* adını alan ilk kitap genellikle kabul görmüş olan Avâne b. El-Hakem'in *Kitâb el-târîh* olarak geçer. Hicri üçüncü asırda tarih kavramı yaygın kullanılabilir hale gelmiş ve bir ilmin adını karşılamıştır¹²⁹.

İslâm tarih yazımının şiirle başladığı hususunu da belirtelim. İslâmiyet'ten önce en eski Arap şiirleri *Yedi Askı (Muallâka)* adında toplanmıştır. Bunların da en eskisi *İmrü'l-Kays*'tir. Bu isim Hz. Muhammed tarafından şairlerin en büyüğü olarak görüldüğü ve nazım kurallarına bağlı kaldığı bilinir. Bir de *Samar* denilen hikâyeler anlatan anlatıcılar vardır ki bunların en meşhuru da *Nadir b. Haris*'tir¹³⁰.

Mordtmann *İlm-i Usûl-i Tarih* başlıklı eserinde Nadir b. Haris'in anlattığı masallara örnek olarak iki farklı kaynağa başvurur: İlki *Begavi*¹³¹ tefsîridir; "*Nadir b. Haris Ben-i İsrail ahâlîsinden olup ticaret için ara sıra Acemistan'a gider. (Hire)'de bulunduğu esnada Rüstem ve İsfendiyar gibi Acemlerin söyledikleri hikâyeye ve kıssalardan dinler idi. Esâtîr-ül-evvelîn bu gibi dâsitânlar imiş. İkinci kaynak olarak Vahidi*¹³² nin eserinde anlatılan ise; "*Nadir b. Haris berây-i ticaret Acemistan'a gider. Ve acemlerin imtiyâzını satın alır. Ve avdetini Kureyş ahâlîsine nakleder ve Muhammed size (ad) ve (semûd) hikâyelerini söyler, hâlbuki biz size Rüstem ve İsfendiyar ve mülûk-i acem hikâyeleri söylerim der idi. Bu harîfin kıssaları Kureyş ahâlîsinin hoşuna gittiğinden artık Kur'ân'ı Kerîm tilâvetine gitmezlerdi.*"¹³³.

İslâm tarih yazımında Abbasiler dönemi önemli bir yere sahiptir. Çünkü Abbasi hükümdarları tarih ilmine özel bir önem vermişlerdir. Hükümdar-tarih

¹²⁸ M.S. Küçükaşçı, "Irak, Arabistan", *DİA*, C.L, İstanbul, 2011, s.36. Diğer coğrafyalar için Tarih maddesine bkz; İ.Yiğit, "Mısır, Suriye ve Filistin", *DİA*, C.L, İstanbul, 2011, s.40-49. M. Özdemir, "Endülüs", *DİA*, C.L, İstanbul, 2011, s.52-54. O.G. Özgüvenli, "İran", *DİA*, C.L, İstanbul, 2011, s.54-58. S.H.Kortel, "Hindistan", *DİA*, C.L, İstanbul, 2011, s.58-61. İ.H. Göksoy, "Endonezya ve Malezya", *DİA*, C.L, İstanbul, 2011, s. 61-64. O.G. Özgüvenli, "Osmanlılardan Önce Anadolu", *DİA*, C.L, İstanbul, 2011, s.64-66. Z. Arıkan, "Osmanlı", *DİA*, C.L, İstanbul, 2011, s.66-72.

¹²⁹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, İSAR, 1998, s.10-11. Avâne b. El-Hakem hakkında bilgi için bkz: Şeşen, *a.g.e.*, s.33.

¹³⁰ Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s. 88-89.

¹³¹ Mevlüt Güngör, "Ferrâ Begavi", *DİA*, C.V, İstanbul, 2011, s.340.

¹³² Abdurrahman Çetin, "Vâhidî", *DİA*, C.XLII, İstanbul, 2012, s.438- 439. Arap dilcilerinden olan Vâhidî'nin tam adı Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'ri'dir.

¹³³ Mordtmann, *İlm-i Usûl-i Tarih*, s.16-17.

ilişkinde binaen *İbn-i Funduk* tarih ilmine en çok hükümdarların ihtiyacı olduğunu söyler. Öyle ki tarih ilminin hükümdarlara özgü bir ilim olduğu da kitaplarda yazılmıştır¹³⁴. Tarihi düşünce, kültürün ortaya çıkmasıyla doğru orantılıdır. Her kültürde insanın varoluşuyla ilgili açıklamalar tarih düşüncesinin üzerine kurulmuştur¹³⁵.

Abbasiler, ilk halifeden itibaren bir tarih yazımı geleneği oluşturma çabası içinde olmuşlardır. İlk tarihçi saydıkları *Ebu Abdullah İbn İshak*'tır. Hz. Muhammed'in hayatına dair bulduğu belgeleri iki kapak arasında toplamıştır. Burada anılması gereken ikinci isim ise Halife Memun'dur. Döneminde Bağdat'ta Beytü'l-Hikme'yi kurmuştur. Bu kurum altında eski Yunan metinlerinin önemli bir kısmı Arapça'ya tercüme edilmiştir. Lakin bu çeviriler tarih ilmi ile alakalı değildir; tıp, matematik, astronomi ile ilgilidir¹³⁶. Bu faaliyetler yeni bir alan yaratmış, fakat tarih ilmi ihmal edilmiştir. XIII. yüzyılda yaşamış olan *Abulfarac*, Arapları anlatırken şöyle diyor¹³⁷: “*Bu kavmin övündüğü bilim, dil bilimidir yani dilin kendine has söyleniş özellikleri bilgisi, mısraların yapısı ve nesrin düzenlenmesidir. Felsefeye gelince Tanrı bu kavme bu bilimden bir şey öğretmemiştir.*” Bundan dolayıdır ki tarih felsefesiyle meşgul olmamışlardır. Araplar dil konusunda iddia sahibidir fakat bu iddiaları diğer alanlarda kendini gösterememiştir. Öyle ki astronomi bilimine yalnız kıblenin yönünün belirlenmesi için başvurmuşlardır. Böylece bilimi ve felsefeyi kendi elleriyle öldürürler. Fakat Arap bilim ve felsefesini Arabistan'ın hesabına dâhil etmemek gerekir. Çünkü Arap denilen filozoflar ve bilginler arasında yalnızca *Al Kindi*'nin Arap ırkından olması ilginçtir¹³⁸.

Arapların tarih anlayışı İslâmdan evvel Arap ve İran rivayetlerinin tesiri altında ortaya çıkmıştır. Rivayetten kastımız hikâyeler ve destanlardır. Daha sonra Araplar zaferler kazanmaları sebebiyle kronik tarzda “zafer” kitapları yazmaya başlamış ve bu eserleri hikâyeci tarih anlayışıyla kaleme almışlardır. Fakat rivayet edilen hadislerin doğru olup olmadığını tespit etmek gibi bir zorunluluk hissettiler.

¹³⁴ Söylemez, “Klasik Dönem İslâm Tarihçilerinin Tarih Anlayışı”, s.12.

¹³⁵ Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s.22.

¹³⁶ Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.91.

¹³⁷ Ernest Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, çev. Ziya İshan, Ankara, Sakarya Basımevi, 1946, s.187.

¹³⁸ A.g.e., s.197.

Bu zorunluluk neticesinde *hadis tenkidi metodu* anlamına gelen *usûl-i hadis* ilmi ortaya çıktı¹³⁹.

İslâm dünyası tarihçiliğinin esas vasfını oluşturan hikâyeci tarih anlayışı kronik tarih eserlerini ortaya çıkarmıştır. Bu eserlerde bilgi sadece nakledilir. Büyük İslâm tarihçisi *Taberî ve İbnü'l- Esîr*'de bu usulün temsilcileridir. Önemli olan İbn-i Haldun'un da bu yolu takip etmesidir. Tahminen 2500 yıla yakın bir geçmişi olan bu tarzda çok şey bilmek, gözü kapalı bunları söyleyebilmek büyük marifetti. Fakat tarih, amaçsız bir bilgi yığını olmamalı, esas itibariyle topluma hitap etmeliydi. Çünkü her tarihi olay insanın yaptığı bir şey olduğundan insanla yakinen ilgilidir¹⁴⁰. Bu tarzın değişmesiyle kısmen tarih boş ve anlamsız bilgi yığını olmaktan kurtulacaktır.

İbn Haldun, İslâmî tarih düşüncesinin çerçevesini çizmiş ve zirveyi görmüş, tarih felsefesini başlıca bir konu olarak ele almıştır. Belki yeterli bir tanım olmadı, tarihçi olmanın yanında sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı sıfatlarını da ekleyelim. İslâm tarih düşüncesinin zirvesi olarak kabul edilen İbn-i Haldun aslen Yemenli olup, şeceresine bakıldığında mensubu olduğu kabilenin reisi olan *Vâil b. Hucr* Medine'ye giderek Hz. Peygamber'i ziyaret etmiş ve "Allah'ım, Vâil'i ve soyunu mübarek kıl!" şeklinde duasını almış olan bir soya mensûbtur. Bu aileden Endülüs'e ilk gelen *Hâlid b. Osman b. Hânî*'dir. Hâlid'in ismi Endülüs'te saygı ifadesi olarak "Haldûn" şeklinde söylenmeye başlanmış, onun soyundan gelenler de *Benî Haldûn* olarak tanınmıştır. Alâmet ve sır kâtipliği, hâkimlik, hatiplik, vezirlik görevlerinin yanında sultan tarafından çeşitli siyasi görevler de verilmiştir¹⁴¹. Bu görevlerin yanında yazmayı ihmal etmedi. Ve meşhur eseri *Kitâbü'l-İber'e (Kitâbü Tercemâni'l-İber) Mukaddime* adını verdiği bölümle yedi ciltten oluşur. Müellif girişte *tarih* ilminin önemine, tarih yazımında takip edilen usullerin araştırılmasına, tarihçilerin düştükleri hatâlara, sahip oldukları asılsız kanâatlere ve bunların sebeplerine temas etmiş, *tarih*'in kapsamlı bir tarifini yaparak kendi tarih anlayışını ortaya koymuştur. *Beşerî umran ilmi* adını verdiği yeni bir bilim dalı kurduğunu,

¹³⁹ Zeki Velidi Togan, "Ortaçağ İslâm Âleminde Tenkidi Tarih Telakkisi", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.I, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi, 1954, s.43.

¹⁴⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik", *Tarih Dergisi*, C. XIII, 1963, s. 1-2.

¹⁴¹ Süleyman Uludağ, "İbn-i Haldun", *DİA*, C.XIX, İstanbul, 1999, s.538-543.

kendinden önce bu konuda hiç araştırma yapılmadığını, bunu yaparken kimseden faydalanmadığını da belirtir¹⁴².

İbn-i Haldun'u dönemin şartlarında değerlendirdiğimizde yıktığı tabuları göz ardı etmemek gerekir. Tarihçilik sadece olayları yazıp kaydetmek veya abartılarla dolu bir destan yazımından ibaret olduğundan döneminde başardığı işin önemi açıktır. Öyle ki tarihçiliğe bu gözle bakanları da eleştirmiştir. İbn Haldun, olayların sebeplerini ve sonuçlarını felsefî bir bakış açısıyla incelemiş, kanunları araştırmış çeşitli millet ve kavimlerin toplumsal teşkilatları arasında ilişkiler tayin etmiştir. Bu yeni bir şeydir. Bugün olduğu gibi Haldun da düşüncelerini belgelere dayandırmaya özen göstermiştir¹⁴³. Bu tarzıyla XIX. yüzyılı ve bilim anlayışını derinden etkilemiştir.

Zeki V. Togan'ın Haldun değerlendirmesine bakıldığında Haldun'un eleştiriye dayalı pragmatik bir yoldan ilerlediğini, fikirlerini Yunanlı aydınlardan almadığını belirtir ve İbn-i Haldun'un tarih felsefesinin temellerini atan şu sözünü aktarır¹⁴⁴:
“Tarih ilmi milletlerin ve kavimlerin üzerinde çalışarak rekabet ettikleri bir sahadır. Çünkü tarih görünüşte eski zaman ve devletlere ait haberlerin naklinden ibaret gibi görünse de özüne inildiğinde insanlara düşünme ve soruşturma meydanı oluşturur.”

İbn Haldun'un tanımından tarihi felsefenin temel taşı olarak gördüğü anlaşılıyor. Elbette ilimlerin özüne inilmeden yüzeysel yapılan düşünüş ve soruşturmalar hariç tutulur. Aslolan tarih ilminin özüne inmektir. Haldun bu ilmin özünü felsefe ile harmanlamış, tarihin yanına düşünme, soruşturma ve eleştiri kavramlarını getirmiştir.

Batılılar İbn-i Haldun'a kadar tarihi eleştirisel açıdan ele alan bilim insanlarının Müslümanlar arasından çıkmadığını iddia ederler. Kasım Şulul, çalışmasında bu iddiayı çürütmüş ve *Taberî, Mes'ûdî ve Makdisî* örneklerini vermiştir. İbn-i Haldun da bu isimleri övgülerle anmıştır. Övgülerin sebebi evrensel bir tarih yazımı yolunda yürümelere, tarih yazıcılığında vurguyu siyasî kronolojiden dünya kültür tarihine taşımaları ve bunu yaparken de eleştirel bir yöntem kullanmalarından kaynaklıdır¹⁴⁵. Taberî'ye yer açalım çünkü İslâm dünyasında ve

¹⁴² Uludağ, “İbn-i Haldun”, s.542.

¹⁴³ İbn-i Haldun, *Mukaddime 1*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh, 1988, s.96-97.

¹⁴⁴ Togan, *Tarihte Usûl*, s.158.

¹⁴⁵ Şulul, “İslâm Düşüncesinde Tarih Felsefesi”, s.110-111.

Arap dilinde ilk olarak bir dünya tarihi yazmaya kalkan kişi olarak bilinir. Bunu yaptığı eser, *Tarih el-ümem ve-l-mülûk* yani *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* başlıklı kitabıdır. Bu eseri yazarken gezdiği gördüğü yerlerden topladığı malzemelerden yararlanmıştı. Bunların yanında eserinde yazılı kaynakların olduğu bir bibliyografya da dâhil etmiştir¹⁴⁶. Taberî'nin eserinde dikkatimizi çeken kullandığı bilginin kaynağını gösterme şeklidir. Misal olarak bir bilgi verirken veya bir olayı anlatırken; “Bize İbn Humeyd söyledi, ona da Yahya bin Vazih söylemiş, onlara da Hammad’dan nakledip Yahya b. Yakup söylemiş, Hammad, Said b. Cübeyr’den, o da İbn Abbas’tan bunu rivayet eder.” şeklinde bir atıf silsilesi olarak adlandırdığımız türde kaynağını belirtir. Bunu yapmaktan hiçbir sözünde geri durmamış, oldukça sık bu silsileye yer vermiştir.

Zeki V. Togan, İbn-i Haldun’un meşhur tarih eseri *Kitabü'l-İber*'in Araplarda ve diğer İslâm ülkelerinde dikkat çekmediğini, 16. yüzyılda Osmanlı Türkiye'sinde hak ettiği değere kısmen kavuştuğunu belirtir. *Taşköprüzade, Kâtip Çelebi ve Naima* ondan yararlanmış, Naima Haldun'u tarih ilminde kendisine şeyh kabul etmiştir¹⁴⁷. Taner Timur'a göre Haldun'un Osmanlı devletinin kuruluşu ve genişlemesinin çağdaşı olması, bu aşamaları bizzat görmüş gibi tasvir edip, sunma imkânı sağlamıştır¹⁴⁸.

İbn-i Haldun'un açtığı bu yolda Bergamalı tarihçi Kâfiyeci, daha önce benzeri olmayan *el-Muhtasar fî ilmi't-târih* başlıklı bir eser kaleme alır. Eserinde tarihin bir ilim olduğunu ve tarihin usulünü derlemek amacıyla olduğunu belirtir. Kâfiyeci'ye göre “*tarihçinin asıl maksadı muteber bir şekilde insanın kaydını tutmaktır*”¹⁴⁹.

Kâfiyeci tarihin bir ilim olduğunu savunmuş ve önceki tarihçilerin bu ilmin usulünü derlememiş olmaları hakkında şöyle konuşur: Onların zamanında bizim zamanımızda olduğu kadar bol ve zengin havadisler olmadığı gibi sahtekârlık ve uydurmacılık da yoktu. Fakat şu an bu ilmin usulüne ihtiyaç olduğunu, böyle şerefli bir ilim üzerinde çalışırken gelişigüzel işler çıkarmak, geceleyin yaş ve kurusunu ayırmadan odun toplayan adam gibi yanlış haberleri toplamak bu ilme yakışmaz¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, önsöz.

¹⁴⁷ Togan, *Tarihte Usûl*, s.158.

¹⁴⁸ Timur, *Osmanlı Kimliği*, s.175.

¹⁴⁹ Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, İstanbul, Metis, 2014, s.17. Kâfiyeci hakkında bkz: Hasan Gökbulut, “Kâfiyeci”, *DİA*, C.XXIV, İstanbul, 2001, s.154-155.

¹⁵⁰ Togan, *Tarihte Usûl*, s.168.

Sonuç olarak, Tarih ilmi ile İslâm dini arasındaki münasebeti genel olarak ele almaya çalıştığımız bu kısımda kutsal metinlerin ve kutsal kitapların tarih düşüncesinin oluşumunda önemli bir role sahip olduğunu gördük. Kur'ân-ı Kerim'in vahiy yoluyla bildirilmesi, ayetlerin kaydedilmesi ve ezberlenmesi bir tarih yazma düşüncesinin altyapısını oluşturmuştur. Her dönemde olduğu gibi burada da keza tarih yazımı şiirle başlamıştır. Ama Abbasiler, ilk halifeden itibaren bir tarih yazımı geleneği oluşturma çabası içine girerek tarih yazımının gelişmesinde önemli adımlar atmışlardır. Fakat oluşturulan eserlerin hikâyeci tarih yazımıyla, yani en ilkel yöntemle yazılmasından dolayı gerçek anlamda bir tarih yazımından söz edemiyoruz. Bu dönemde İbn Haldun, Taberî ve Kâfiyeci önemli isimlerden olup Haldun, İslâmî tarih düşüncesinin çerçevesini çizmiş ve tarih felsefesini bir konu olarak ele almıştır.

2.3. Selçuklu Tarih Yazımı

Selçuklu tarihinin yazılı kaynaklarına bakıldığında çeşitli dillerde yazılmış eserler halinde görürüz. Bu çeşitliliği Selçuklu Devleti'ne mensûb olan devletler ve milletler sağlamıştır. Ayrıca çağdaşı oldukları devletlerde yazılan tarih kitaplarında da Selçuklu Türklerine rastlamak mümkündür. Selçuklu Türklerinin Doğudaki komşuları olan Karahanlıların, *Divan-ı Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig* başlıklı iki büyük eserde Selçukluların mensubu olduğu Oğuzların dil, kültür ve hâkimiyet anlayışına yer verilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lugâti't-Türk* başlıklı eseri, Oğuz boylarından bahseden ilk eser olması hasebiyle büyük öneme sahiptir. Batı'daki komşuları Gaznelilerin eserlerinde ise Selçuklulardan daha fazla bahsedilmiştir¹⁵¹.

Selçuklu dönemi eserleri Farsça veya Arapça kaleme alınmıştır. Selçuklu zamanında Moğol yönetimi, Farsça ve Arapça'nın üst sınıflarda kullanılması durumlarının kültür yaşamındaki etkileri XIII. yüzyıl sonlarından itibaren azalmaya, Türkçe ise XIV. yüzyıldan başlayarak gittikçe artan bir değer kazanmaya başlamıştır. *Rumi*'nin *Divân*'ı içindeki birkaç Türkçe mısranın varlığı da Arap-Fars alfabesiyle Türkçe yazılabilir olduğunu ortaya çıkarmıştır¹⁵².

Burada *Türkçe kullanımı* üzerine bir açıklama yapmak gerekiyor: Tarihte Türkçe'nin geri planda kalmasının nedeni, Türklerin Anadolu'ya geldiğinde Türkçe konuşmalarına rağmen kültür seviyelerinin düşük ve dillerinin fazla gelişmemiş olmasına bağlı olduğundan çalışmalar Fars etkisinde kalmıştır. Yönetici tabaka arasında yaygınlaşan Fars tesiri, edebiyata da yansımıştır. Fakat diğer yandan, Anadolu'da Türkçe konuşulmaktadır. Bu durum Osmanlı döneminde de devam etmiştir ve Türkçe devlet dili olduysa da, Arapça ve Farsça kelimeler saray çevresi ile aydın zümre arasında yaygın hale gelmiştir. Türkçe'nin bir lehçesi olarak kabul edilen bu dil, yani *Osmanlıca*, Tanzimat başlangıcına kadar devam etmiştir¹⁵³.

Ancak tamamen Türkçe yazılmış eserlerin ortaya çıkması için, Türkmen Beyliklerinin gerçek anlamda kurulmasını beklemek gerekmiştir. Beylikler döneminde ustalık eserlerinin üretilmesi mümkün değildir, burada önemli olan

¹⁵¹ Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken, ed. Ayşe Dudu Kuşçu, Konya, 2017, s.17.

¹⁵² Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul, Tarih Vakfı, 2000. s.349-350.

¹⁵³ Ramazan Acun- Fatma Acun, "Bir Tarihçi ve Modernleşmeci Fikir Adamı Olarak Prof. Dr. Ercüment Kuran", *Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Hacettepe, Ankara, 2006, s.23.

denemelerin yapılmaya başlanmış olmasıdır. Yapılan bu denemeler ise günümüze ya ulaşmamış ya da sadece eksik nüshaları ulaşmıştır.

Türk tarih yazımının bütününe baktığımız zaman Türkiye tarihinin bu açıdan en karanlık devri Türkiye Selçukluları devri olmuştur. Fakat bahsi geçen XIII. yüzyılın sonları ve XIV. yüzyılda Türkçenin değerinin artması bu karanlık devri ışıktandırmaya başlatmıştır. Mehmed Fuad Köprülü, İbn-i Bîbî'nin Farsça metnini, Kadı Burhaneddin'in *Bezm-ü-Rezm'i*, İbn Fazlullah el-Ömeri'nin *Mesâlik al-Abşar'ı*, Enverî'nin *Düstûrnâme-i Enverî*, Ahmedî'nin *İskendernâmesi*, Şikârî'nin *Karaman Tarihi* ve Ünsî'nin Farsça *Selçuk Şehnâmesi*'ni hariç tutarak dönemde başka çalışma olmadığını söylemiştir¹⁵⁴.

Yazılı geleneğin yanında Anadolu'da mevcut sözlü gelenekten de bahsedelim. İbn-i Bîbî'nin *el-Evâmîrü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye* başlıklı Farsça eserine göre saraylarda şairler ve şarkıcılar kopuz adı verilen bir sazın eşliğinde atalarının ve kahramanlarının yaptıklarını şarkı ve türkü söyler gibi söylerlerdi. Küçük Asya Türklerinin ait oldukları ulusların ilk atası ve hükümdarı Oğuz Han, sözü edilen kahramanların en meşhurdur. Oğuz Han hakkında efsane ve geleneklerin önce Müslüman olmayan Türkler tarafından tespit edilmiş olduğu da bilinmektedir¹⁵⁵.

İslâm tarih yazıcılığının Anadolu'daki ilk örneği sayılan Burhâneddîn-i Ânevî'nin manzum *Enîsü'l-Kulûb* başlıklı Fars dilindeki eseridir. Bu önemli eser I. İzzeddin Keykâvus'a sunulmuş olup bir çeşit İslâm tarihidir. Ve Selçuklu Türkleri tarihine ayrı bir bölüm ayrılmamış olsa da Selçuklular hakkında bilgiler vardır¹⁵⁶.

XI. ve XIII. yüzyıllarda tasavvufa bağlı olarak büyük evliyalara, tarikat liderlerine has bir edebiyat da ortaya çıkmıştır. Ve bu edebiyata *menkabe* denirdi. Batıda *légende hagiographique* olarak adlandırılan menâkıbların tarihî bir kaynak olarak yararlanılmıştır. Fakat Selçuklu Türklerinde bizzat Anadolu'da yazılmış bir örneği yoktur veya nâdirdir. Bir kaynak olarak kullanılan ilk menâkıb ise Ahmed Eflâkî'nin *Aflâkî Menâkıbı*'dır. Bu menâkıb da Eşrefoğulları hakkında verilen bilgileri alıp neşreden Âli Bey, tarihi kaynak olarak kullanmaya başlamıştır. Tarihçilerin menâkıpları tarihî bir kaynak olarak değerlendirmesi zaman almıştır.

¹⁵⁴ M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, Nu. VII/27 (Temmuz 1943), s.379.

¹⁵⁵ İbni Bibi (El-Hüseyin B. Muhammed B.Ali El-Caferi Er-Rugadi), *El Evamirü'l- Ala'ıye Fi'l-Umuri'l- Ala'ıye (Selçuk Name)*, haz. Mürsel Öztürk, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1996, s.11.

¹⁵⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Osmanlılardan Önce Anadolu", *DİA*, C.L, İstanbul, 2011, s.64.

Köprülü bu durumu, tarihçilerin kaynak kavramını çok dar bir anlamda düşünmelerine ve anlamalarına bağlamıştır¹⁵⁷.

Sonuç olarak, kendi dilimizde tarihimizi yazabilmek Osmanlı Devleti'nin ilk döneminde nasip olmakla birlikte Osmanlı edebiyatında da önemli gelişmeler olmuştur. Farklı dillerde eserler kaleme alınması, Türk tarih yazımında bu devrin *en karanlık devir* olarak anılmasına sebep olmuştur. Fakat XIII. yüzyılın sonları ve XIV. yüzyılda Türkçe'nin kullanım alanının genişlemesi sonucunda çalışmaların sayısını arttırmış ve bu karanlık devir aydınlanmaya başlamıştır. Burada *karanlık* dediğimiz mesele tarih yazımı konusu olup, tamamen bir karanlıktan bahsedemeyiz. Her şeyden evvel bir sözlü geleneğin mevcut olduğu bilinmelidir. Bu sözlü geleneğin varlığını İbn-i Bîbî'nin *el-Evâmirü 'l-Alâiyye fi 'l-Umûri 'l-Alâiyye* başlıklı eserinde görüyoruz. İbn-i Bîbî'nin eseri, Kadı Burhaneddin'in *Bezm-ü-Rezm*'i, İbn Fazlullah el-Ömeri'nin *Mesâlik al-Abşar*'ı, Enverî'nin *Düstûrnâme-i Enverî*'si, Ahmedî'nin *İskendernâmesi*, Şikârî'nin *Karaman Tarihi* ve Ünsî'nin Farsça *Selçuk Şehnâmesi*bu dönemi aydınlatacak olan başlıca eserler arasındadır. XI. ve XIII. yüzyıllarda *menkabe* adı verilen bir tarz ortaya çıkmıştır ki menâkıpların tarihî bir kaynak olarak kullanılması ise zaman almıştır. Bir kaynak olarak kullanılan ilk menâkıb ise *Aflâkî Menâkıbı*'dır.

¹⁵⁷ Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", s.422. Menâkıbnâmeler için bkz: Ahmet Yaşar Ocak, **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler**, Ankara, TTK, 1992.

2.4. Osmanlı Tarih Yazımı

Osmanlı tarih yazımı Türk-İslâm tarih yazımı geleneği üzerine inşa edilmiş ve zamanla kendisine has önemli özellikler de kazanmıştır. Osmanlı'da dervişlerin hayat hikâyelerini içeren *menakıbnâme*, sözlü geleneğin yapıtaşı *destan* ve *gazavatnâmeler* ilk dönem tarih yazımının yapıtaşlarını oluşturur. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi bu türden eserler dönemin tarihi hakkında bizi bilgi sahibi yapmaya yetmez, ama bunları tarihî kaynak olarak kullanabiliriz. Bu dönemde yazıldığı bilinen kimi eserler bize kadar ulaşmamış ama kendisinden sonra yazılanlara tarih eserlerine kaynak olmuştur. Bu bakımdan Osmanlı tarih yazımının devamlılığını sağlamışlardır.

Osmanlıda tarih yazımının ilk örnekleri XIV. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. İlk tarih eseri Sultan Orhan'ın imamının oğlu Yahşi Fakih'in¹⁵⁸ (ö. 816/1413'ten sonra) *Menâkıb-ı Al-i Osman* yapıtıdır. Ancak bugün elimizde olmayan bu yapıt, Yahşi Fakih'ten sonraki yazarların, özellikle XV. yüzyıl tarihçilerinden Âşık Paşazâde'nin bu tarih eserine yaptığı atıflar sayesinde tespit edilebilmiştir¹⁵⁹. Osmanlı tarihinin ilk devirlerine ait önemli bilgiler veren bir tarih kaleme almış olan Aşıkpaşazâde, 1413 yılında Gebze'den geçerken hastalanmış ve Yahşi Fakih'in evine misafir olmuştu. Burada Yahşi Fakih'in yazdığı kitabı görüp okumuş ve kendi tarihini yazarken de bu bilgileri kullanmıştır. Eserde durum şöyle anlatılmaktadır¹⁶⁰:

“Ol vakt du'âcı fakir köyde kaldum. Orhan'un imâmı oğlu Yahşi Fakih evinde hasta oldum. Geyve'de anda kaldum. Menakıb-ı Al-i Osmân'ı tâ Yıldırım Han'a gelince ol imam oğlundan nakl ederim. Orhan Gazi'nün imamı İshak Fakı oğlu Yahşi Fakı'dan kim ol Sultan Bayezid Han'a gelince bu menâkıbı ol Yahşi Fakı'dan yazılmış buldum kim o, Orhan Gazi'nün imamı oğludur.”

Yahşi Fakih'in bir tarih kitabı yazdığını ve Sultan Bayezid Han'a gelinceye kadar olan kısmı da Âşık Paşazâde'nin Yahşi Fakih'ten naklettiğini görüyoruz. Âşık Paşazâde, Sultan (Yıldırım) Bayezid Han'a kadar olan kısmını aldığını söylese de Fakih'in eserinin muayyen bir başlangıç ve bitiş tarihi de yoktur. Fakat Osman Gazi'den Yıldırım Bayezid'e kadar olan dönemi kapsadığı tahmin edilmektedir.

¹⁵⁸ Haşim Şahin, “Yahşi Fakih”, *DİA*, C.XLIII, 2013, s.181.

¹⁵⁹ Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.104.

¹⁶⁰ Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi*, haz. Kemal Yavuz-Yekta Saraç, İstanbul, Koç, 2003, s.31.

Osmanlı tarih yazımının günümüze ulaşan ilk örneğini Ahmedî (1334-1413) *İskendernâme* başlıklı eseriyle vermiştir. Ahmedî'nin bu manzum eserinden başka, mesnevî türünde hazırladığı *İskendernâme*'nin sonunda Osmanlı beyliği ile yaptıkları ve ahlâkından, Orhan Bey'in padişahlığından, Orhan'ın Süleyman Paşa'yı Rumeli'ye savaşa göndermesinden, Gazi Murad'ın hükümdarlığından, Karamanlıları Murad'la savaşın yenilmesinden, Gazi Murad'ın Sırp Savaşı ve şehit olmasından, Sultan Bayezid'in ve Emir Süleyman'ın hükümdarlığından bahseder. Eserin son kısmında *Eflatun, Sokrat ve Aristo*'nun mersiyelerine yer verilmiştir¹⁶¹.

Âşıkpaşazâde bir *Menâkıb-ı Âl-i Osman* yazarıdır. Menâkıbnâmeler, Ortaçağın dinî toplulukları tarafından seferler sırasında veya toplantı yerlerinde okunmak ve dinlenmek için hazırlanırdı. Âşıkpaşazâde eserini kaleme alma sebebini, insanların, Osmanlı sultanlarının kahramanlıklarını okuyup dinledikten sonra dua etsin diye yazdığını söyler. Eserini yazma amacı Osmanlı ailesinin kökenini, yurtlarını, göçlerini ve fetihlerini anlatmaktır. Bunu yapması zor değildir, çünkü ailesi Osmanlı hanedânıyla oldukça yakındır. Devletin önemli görevlerinde bulunmuşlardır¹⁶².

Osmanlı tarihi hakkında bilgi veren ilk kronikler olan *Tevârih-i Âl-i Osmânlar*, II. Murad'dan sonraki devirde, özellikle Fatih Mehmed ve II. Bâyezid döneminde devam etmiş, hatta bu gelenek Kanunî Sultan Süleyman devrine kadar sürmüştür.

II. Murat dönemi tarih yazıcılığı açısından önemli bir dönem olmuştur. *Tevârih-i Âl-i Osman* ve *Tarihî Takvimler*, bu dönem tarih yazıcılığının başlangıcı sayılabilir. 1421'de yazılmaya başlanan *Tevârih-i Âl-i Osmanlar* dönemin anonim kronikleridir. Bunların çoğu Süleyman Şah'ın Anadolu'ya gelmesiyle başlar ve içerik olarak ise mitolojik öğelerin bulunduğu hikâyelerin bütünü şeklindedir¹⁶³. Eserlerin mitolojik unsurlardan beslenmesi veya kronolojisine tam bir güvenin sağlanamaması sebebiyle eseri tamamen göz ardı etmek yanlıştır. Eserde döneme ait her türlü bilgiye, belki komşu devletlere ait malumata bile rastlanabilir. Bu sebeple ilk aşamada eser tasnif edilmeden incelenmeli, daha sonra belgelerin sahlığı tespit edilip ayıklanmalıdır. Tarih şüpheciliği gerektiriyorsa her dönem için bu böyledir. Bu sebeple günümüzde dahi birincil kaynak kullanma hevesine yenik düşüp sahl

¹⁶¹ Ahmedî, *İskendernâme*, haz. İsmail Ünver, İnceleme-Tıpkıbasım, Ankara TDK, 1983, s.35-45.

¹⁶² Halil İnalçık, "Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalıdır?", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Ankara, İmge, 2000, s. 136-137.

¹⁶³ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1992, s.16.

olmayan bir belge bilinçli veya bilinçsiz kullanılabilir. Bu noktada dahi tarih biliminin usulüne ihtiyaç vardır.

İlk dönem Osmanlı tarihinin kaynaklarından bir tanesi de *tarihî takvimler*dir. Tarihî takvimlere *saray takvimleri* de denir ve kronolojik usûlde düzenlendiğinden *Tevârîh-i Âl-i Osmân*lara göre zaman kavramı açısından daha güvenilir olduğu söylenebilir. Bu konuda araştırma ve tarama yaparken Osmanlı tarih yazımı üzerine yazılmış bazı çalışmalarda tarihî takvimlere değinilmediğini gördük. Hâlbuki tarihî takvimler çok geniş bir bilgi ve malumat hazinesine sahiptir. Çünkü kronolojik olarak Hz. Âdem'den, peygamberlerden ve halifelerden, Selçuklu, İlhanlı, Moğol ve Karamanlı tarihine de ait bilgilerin bulunduğu önemli bir tarih yazıcılığı türüdür¹⁶⁴.

Tarihî takvimlere, “*Bu cedvelde ‘Osmân Pâdişahlarının ve Meliklerinin devletleri başlayaldan tâ âhir devletlerine değin hallerin ve tarihlerin zikr etdük, rizvân ullahi aleyhim ecmain’* veya “*Bu cedvel Karaman Padişahlarının ve Beglerinin Hallerin ve Tarihlerin Zikr Eder.*” gibi başlıklar konulmuştur. Ayrıca takvimlerde doğal afetlere, örneğin depremlere de yer verilmektedir: “*Sugûr Vilâyeti ve hisarı ve Antakya'nın ve Erzincan'ın ve Rûm'un bazı yerleri zelzeleden harab ve vîrân olaldan berü otuzsekiz yıldur.*”¹⁶⁵. Tarihî takvimlerde olayın geçtiği yıl verilmez, takvimin hazırlandığı yıldan ne kadar önce meydana geldiği veya önemli bir olayın olduğu dönem şöyle zikredilir¹⁶⁶: “*... elden berü... yıldur, feth olaldan berü ... yıldur, ... beg veladetinden berü ... yıldur, ... cülûsundan berü ... yıldur, ... yıldur*”.

Takvim derleyicilerinin yapması gereken şeyler, her bir kaydın sonundaki rakama bir eklemek ve bir önceki yılın olayları için “*...yıl öncedir*” şeklinde bitecek son bir paragraf ilave etmek suretiyle eski takvimi kopya etmektir. Bundan dolayıdır listelenen olayları sıraya koymak, hicri yıllarla tutarlı bir tarihler dizisine varmak kolaydır, ama yazarlar bazen bir yıl eklemeyi unutunca tutarsızlıklar çoğalmıştır¹⁶⁷.

Selçuklu tarih yazıcılığı kısmında bahsettiğimiz Arapça-Farsça eserlerin bu dönemde çevirilerinin yapıldığını görüyoruz. Bu çevirilerin çok sade olduğu ve Türk dili açısından kıymetli oldukları bilinmektedir. Tercüme eserler dilimize diğer dillerden kelimeler, terimler girmesini sağlamıştır. Bu dönemde Türkçe ilk defa

¹⁶⁴ Victor L. Menage, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının İlk Dönemleri”, **Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar**, der. Oktay Özel-Mehmet Öz, Ankara, İmge, 2005, s.77-78.

¹⁶⁵ Osman Turan, **Tarihî Takvimler**, Ankara, TTK, 2007, önsözden

¹⁶⁶ F. Giese, **Anonim Tevarih-i Al-i Osman**, haz. Nihat Azamat, İstanbul, Edebiyat Fakültesi, 1992, s.14.

¹⁶⁷ Menage, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının İlk Dönemleri”, s.78.

çeşitli ilimlerin yazımında ve öğretiminde kullanılmıştır. Tercüme eserlerin her biri bir padişahın adına yapıldı. Yıldırım Bayezid, oğlu Süleyman Şah, Çelebi Mehmet, II. Murad, Fatih Mehmet, Umurbey, Timurtaş el-Aydinî bunların başında gelir¹⁶⁸.

Bahsi geçen eserler dışında *Gazavât-ı Sultân Murâd bin Mehemmed Hân* başlıklı bir eser vardır. II. Murad devrinin şehnâmesi olarak 1443–44 yılları olayları, özellikle Varna Savaşı'nın anlatıldığı bu anonim mensureser, Fatih'in düğünü ile son bulur. II. Murat'tan *merhum* diye bahsedilmesi, elimizdeki nüshanın herhalde onun ölümünden sonra yazılmış olduğu fikrini güçlendirir. Yalnız bunu yazanın II. Murad'ın himayesinden biri olduğu kuvvetli bir ihtimâldir. Çünkü olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmaz. Gazavat, XV. yüzyıl *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın diline yakındır¹⁶⁹. Gazavatname, bir tarih kaynağı olmakla beraber, Osmanlı tarih yazımının ilk devir geleneğine uygun olarak bir menakıpnamenin bütün unsurlarını da taşımaktadır.

Fatih döneminde bu faaliyet devam etmiş, ancak bir kısım değişiklikler de olmuştur. Fatih devri bu çalışmaların *Rönesans devri* kabul edilmiş ise Fatih de *Rönesans hükümdarı* olarak kabul edilmiştir. Bu devirde çeviri faaliyetleri devam etmiş, fakat sade bir üslupla yapılan çeviriler geride kalmıştır. Fatih adına birçok eser yazılmıştır: Dursun Bey'in *Tarih-i Ebu'l-feth*'i ve Ebu'l-Hayr'ın *Fetihname*'si, bu devirde ön plana çıkmış eserler arasındadır. Bu çalışmalar devamında Osmanlı Devletinin kuruluşundan mevcut devre kadar bir tarih yazma ihtiyacı oluşmuştur¹⁷⁰.

Franz Babinger, *el-Konevî*'nin Fatih Sultan'ın emri üzerine Osmanlı ailesinin Farsça tarihini yazmış olduğunu belirtir. Burada dikkat etmemiz gereken husus, neden Farsça yazılmış olduğudur? Prof. Mustafa Oral, Farsça'ya ilginin artmasını İranlı Firdevsî'nin *Şahnâme* eserinin örnek alınması sonucunda oluştuğunu belirtir. Bu tarzda eser veren ilk kişi yine Fatih'in emriyle bir Şahnâme yazmış olan Şehdî'dir¹⁷¹.

Fatih Sultan Mehmet döneminde dünya tarihi yazımı da denenmiştir. Bu yazıma örnek olarak üç isim sayılabilir: Şükrüllah'ın *Behcetü't-Tevârih*'i, Karamanî Mehmet Paşa'nın *Tevârih-i Selâtinü'l-Osmâniye* başlıklı eseri ile Enveri'nin kaleme

¹⁶⁸ Ramazan Şeşen, "Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercüme", **XI. Türk Tarih Kongresi**, s.919.

¹⁶⁹ Halil İnalçık-Mevlûd Oğuz, "Yeni Bulunmuş Bir Gazavat-ı Sultan Murad", **D.T.C.F. Dergisi**, Ankara, 1978, Nu.31, s.482-484.

¹⁷⁰ Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", **Belleten**, Nu. XXXV/140 (Ekim 1971), s. 657.

¹⁷¹ Oral, **Türkiye'de Romantik Tarihçilik**, s.105. Şehdî için bkz: Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, s.29-30.

aldığı *Düstürnâme*. Karamanî Mehmet Paşa'nın *Tevârih-i Selâtinü'l-Osmâniye* eseri doğrudan Osmanlı tarihine addedildiğinden önemi diğerlerine nazaran fazladır¹⁷².

Şehabettin Tekindağ, tarih yazımı açısından II. Bayezid devrini verimli bir dönem olarak tanımlar. Bunun sebebi, Bayezid'in Kemal Paşazâde ile İdris-i Bitlisi'ye bir Osmanlı tarihi yazdırmak istemesidir. Bu dönem Osmanlı tarih yazımı açısından enteresandır; çünkü evvelinde böyle bir örnek görmüyoruz. İdris-i Bitlisi'nin İran tarihçilerini örnek alarak yazdığı *Heşt Behişt* başlıklı eseri *şahnâme* unsurlarıyla bezenmiş, Osmanlı tarihçileri tarafından beğenilmiş, örnek de alınmıştır. Kemal Paşazâde ve Sadeddin Efendi de İdris-i Bitlisi'nin takipçisi olmuşlardır¹⁷³.

Kuruluş döneminde Osmanlı tarih yazımı resmî bir kurul altında yürütülmedi. Osmanlı resmî tarih yazımı Kanunî Sultan Süleyman zamanında kurumsallaştırılmış ve her dönemin tarihi *şahnameci* adı verilen seçilmiş kişiler tarafından yazılmaya başlanmıştır. Bu durum devleti veya iktidarı eleştirebilirsin anlamına gelmediğinden *şahnamecilik* görevinin resmîleştirilmesi de durumu değiştirmedir¹⁷⁴. *Şahname* kavramı hükümdarların niteliklerini ve başarılarını anlatan, mesnevi tarzında, manzume veya manzum olarak yazılmış eser olarak genel bir kabul görmüştür¹⁷⁵.

XVI. yüzyılda Osmanlı tarihçiliğinde tür çeşitliliği görülmektedir. Padişah dönemlerine has *Selîmnâme* ve *Süleymannâme* gibi eserler ile *gazavâtname*, *zafername*, *sefername*, *fetihname* gibi türlere ilaveten bir kalenin fethini konu alan özel tarihler yazılmıştır. Taşköprülüzâde Ahmed, Osman Gazi döneminden Kanunî'nin son yıllarına kadar yaşamış bilim adamlarının ve tarikat ehlinin biyografilerini konu eden *Şakaik-i Numaniye* eseriyle Osmanlı biyografî yazımının ilk örneğini vermiştir¹⁷⁶. Kanunî devrindeki veziriazamlarından Lütü Paşa'nın *Âsafnâmesi* ile Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Nushatü's-Selâtin* eserleri devletin düzeninde yaşanan kargaşaları konu eder¹⁷⁷. Bu tür de bu dönemde ortaya çıkmıştır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında önemli şehnameciler ve eserleri Seyyid Lokman'ın *Oğuznâmesi*, Hoca Saadeddin Efendi'nin *Tacü't-Tevârih*'i, Mustafa

¹⁷² Mehmet Yaşar Ertaş, "Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği: Naima ve Kâtip Çelebi", **Türk Tarihçileri**, ed. Ahmet Şimşek, Ankara, PEGEM, 2016, s.6.

¹⁷³ Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", s. 658.

¹⁷⁴ Timur, **Osmanlı Kimliği**, s.158.

¹⁷⁵ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori=veritbn&kelimesec=297353 (15.12.2017).

¹⁷⁶ Mehmet Kaan Çelen, "Geçmişten Günümüze Türkiye'de Tarih Yazıcılığı", **Tarih İçin Metodoloji**, ed. Ahmet Şimşek, Ankara, PEGEM, 2015, s.32.

¹⁷⁷ Mordtmann, **İlm-i Usûl-i Tarih**, s.46.

Âli'nin *Künhü'l- Ahbâr*'ı, Mustafa Efendi'nin *Tarih-i Selânikî*'dir. Mustafa Âli'nin eserinde konudan ayrılmış, zaman zaman kişisel yorumlar katmış, yenilikler getirmiş ise de coğrafi bölge ve tarihsel dönemle ilgili bölümünde kronolojik hükümdarlık sırasını izlemiş ve eserine eleştirel bir bakış ve üslup da getirmiştir. Belirli bir olayla ilgili olarak ulaşabildiği bilgi yığını içinden en mantıklı anlatımları (rivayet) seçmiş veya farklı anlatımları birleştirme yoluna gitmiştir¹⁷⁸. XVII. yüzyılda ise Peçevî İbrahim, Solakzâde, Münecimbaşı Ahmed Dede ve Kâtib Çelebi önemli şehnamecilerdendir. Burada ara bir not olarak aynı yüzyılda Fransa'da "*Cogito Ergo Sum*" "*Düşünüyorum öyleyse varım.*" sözüyle ünlenen Descartes, yöntemi tanımlamakta ve aklını iyi kullanmak, ilimlerde hakikati aramak için yöntemin gerekliliği üzerine çalışmalar yapmaktaydı. Doğru bilgiye ulaşmanın çeşitli metotları üzerine eser kaleme alan Descartes, kendi metodunu kendiyile tartışarak yaratmaya çalışmıştır¹⁷⁹.

Bu dönemde Avrupa tarihçisi yaşadığı zamanın, mekânın dışına çıkmış, karşılaştırılmalı ve belgeli bir tarih yazımı yapmaya başlamışlardır. Bu gelişmelerden Osmanlı tarihçisinin nasıl haberi olacaktı, diye sorulduğunda İlber Ortaylı, İbrahim Peçevî'nin "*Almanca tarihlerden okuttuğuma göre*" diye ifadelerinin olduğunu, yani eserinde karşılaştırılmalı bir yöntem izlediğini belirtmiştir. Öyle ki Peçevî İbrahim, Deşt-i Kıpçak'ta yaşanan bir olayı anlatıyorsa oranın geçmişine de değinir. Ayrıca Peçevî İbrahim'in Almanca'yı, hatta Macarcayı konuşup anladığını da eklemiştir¹⁸⁰.

Kâtib Çelebi'ye özel bir yer açmak gerekir. Çok sayıda eser vermiş olduğundan geniş bir yelpazeye sahip olan Kâtib Çelebi'ye sadece tarihçi demek eksik olur, önemli bir sosyal bilimcidir de. İbn-i Haldun'un etkisi önce Kâtip Çelebi'nin eserlerinde kendini göstermiştir. En önemli eseri *Fezleket akvâl el-ahyâr fi ilm el-tarih ve'l-ahbâr*'dır. Osmanlı tarihçileri içinde miladi tarihi ilk kullanan ve eski Yunan-Roma ile ilgilenen ilk isimdir. Osmanlıların yararlandıkları ve yazdıkları tarihî eserlerin listesini yine Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn başlıklı eserinde* buluyoruz¹⁸¹.

¹⁷⁸ Cornell H. Fleischer, **Tarihçi Mustafa Âli**, çev. A. Ortaç, İstanbul, Tarih Vakfı, 1996, s.245.

¹⁷⁹ Descartes, **Metot Üzerine Konuşma**, çev. Mehmet Karasan, İstanbul, MEB, 1967.

¹⁸⁰ İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, İstanbul, Alkım, 2007, s.46.

¹⁸¹ Oral, **Türkiye'de Romantik Tarihçilik**, s.113-114. Kâtip Çelebi için bkz: Orhan Şaik Gökyay, **Kâtip Çelebi**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1986.

Kâtip Çelebi'nin diğere bir önemli eseri, *Cihânnümâ*'dır. Bu eserle Osmanlı coğrafya yazımında yeni bir devir başlatmış ve ilk sistematik coğrafya kitabı olmuştur. Bu kıymetli eserlerinden dolayı Kâtip Çelebi'yi Osmanlı tarihinin en önemli ansiklopedist âlimi sayabiliriz. *Keşfü'z-Zünûn* eserine vurgu yapılarak UNESCO tarafından 2009 yılı Kâtip Çelebi yılı ilân edilmiştir¹⁸². Çelebi, eserini kaleme alma sebebini açıklayarak işe başlamış olup her bölgeye bir kısım ayırmıştır.

XVI. yüzyıla damgasını vuran nasıl ki Kemal Paşazâde olmuşsa XVII. yüzyıla da Osmanlı tarih yazıcılarının en önemlisi Kâtip Çelebi damga vurmuştur. XVII. yüzyılda özellikle Batı'ya ilgi başlamıştır. Bu yeni gelişmelere en güzel örnek *Anadoluhisarlı Abdurrahman Abdî Paşa*'nın olayları günü gününe, hatta saati saatine kaydettiği vekayinâmesidir. Yukarıda da bahsetmiştik; döneme ait özel tarihler yazılmaya başlanmıştı. Özel tarihlerden kastedilen şehirlerin, şahısların ve önemli konuları ele alan tarihlerdir. Bu gelenek, XVIII. yüzyıla kadar devam etmiştir¹⁸³.

Şimdi de XVIII. yüzyılda Osmanlı tarih yazımını bir kurumun eli altında nasıl işlediğine değineceğiz. Kurum dediğimizde hepimizin aklına gelen *Vakanüvislik* kurumudur. Bu kurumla tarihçiliğin resmî bir meslek haline gelişi buna da vakanüvis denmesi, vakanüvisin görevini devletin resmî kurumu adı altında yapması bu durumu biraz açıklar. Tıpkı bugün devletin kurumlarına memur ataması yapılması gibidir.

Bu unvan Arapça *vaka* ile Farsça yazan, yazıcı anlamında *nüvis* sıfatından meydana gelen terim önceleri vekayinüvis şeklinde de kullanılır. *Vak'a-nüvis* tam olarak zamanın hadiselerini kayıtlı vazifeli resmî devlet tarihçisidir¹⁸⁴. Şahnamenüvislerin bir devamıdır. Çünkü şahnamecilik yarı resmî devlet tarihçiliği olarak anılırken, burada sürekli ve bütünüyle bir devlet görevine dönüştüğünü görüyoruz. Osmanlılar da tarihçiliğin bir devlet görevi olarak kurumlaşması, XVIII. yüzyıl başında *Amcazâde Hüseyin Paşa*'nın sadrazamlığı döneminde olmuştur¹⁸⁵.

Vakanüvislik, II. Bayezid'in *İdris-i Bitlisi*'ye ve *Kemalpaşazâde*'ye bir Osmanlı tarihi yazdırma geleneğinden doğmuş, vekayinâmesini IV. Mehmed'in sözlü emriyle yazan *Abdurrahman Abdî Ağa (Paşa)* ilk vakanüvis kabul edilmiştir¹⁸⁶. Tarihte her zaman ilkleri belirleme konusunda sorun yaşanmış, burada da çift başlı

¹⁸² Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, C.I, haz. F. Sarıcaoğlu, Ankara, TTK, 2009, Tıpkıbasım, s. önsöz.

¹⁸³ Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.114.

¹⁸⁴ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, haz. A. S. Güneçal, Ankara, Aydın, 1999.

¹⁸⁵ Bekir Kütükoğlu, "Vak'anüvis", *DİA*, C.XLII, İstanbul, 2012, s. 457.

¹⁸⁶ *A.g.m.*, s.458.

bir görüş söz konusudur. Abdurrahman Abdi Paşa'ya değinecek olursak çeşitli devlet görevlerinde bulunmasının yanı sıra olayları günü gününe kaydettiği *Vekayinâme-i Abdi Paşa* adında bir eseri vardır ki bu eseriyle ilk vakanüvis unvanını almıştır¹⁸⁷.

Osmanlı vakanüvislerinin ise arşiv malzemesinden yararlanmaları sağlanarak, Osmanlı İmparatorluğunun tarihindeki belli başlı olayları, yani önemli olayları kayda geçirmeleri istenmiştir. Bu tarihten sonra sırayla vakanüvisliğe atanan kişiler kesintisiz kaydettiler. *Naima Tarihi* olarak bilinen çalışmasına başlarken önce Naima'dan talep edileni tetkik etmeliyiz. Kendisi Hicri 1000 (M. 1591/1592) yılından sonraki olayları ayrıntılarıyla veren bir Osmanlı tarihi yazacaktı. Buraya kadar bir sorun yok, fakat Naima'nın görevi aynı zamanda propaganda amaçlıdır. Bu durum tarihinin hemen başında *1699 Karlofça Antlaşması*'ni açıklamak ve yenir yutulur hale getirmek için, bunu Hz. Muhammed'in taktik Hudeybiye Barışı'yla karşılaştırdığını görüyoruz. Mustafa Naima Osmanlı tarih geleneğinin yerleşik parçası haline gelmiş, bulunan nasihatname tarzındaki siyasal eleştiriye de tarih yazımına katmıştır¹⁸⁸.

Vakanüvis özgür düşünce ortamında değil, sarayın onayladığı resmî bir Osmanlı tarihi yazmakla görevlidir. Burada sorulması gereken soru devlete bağlı bir tarihçi ne kadar objektif olabilir? Tarihin önemli niteliklerinden bu ilkenin eksikliği gerçek bir tarih yazımını engellemiştir yorumu da yapılabilir. Tarihinin görevi Karlofça Antlaşması'ni olduğu gibi aktarmakken, burada sarayın dürbününden bakarak yazan tarihçiler görüyoruz ki bu tarih biliminin objektifliğine gölge düşürür. Bu durumu sadece *Naima* yapmamıştır. Vakanüvis *Raşid Mehmed Efendi*, Prut Savaşı (1711) bizzat döneminde gerçekleşmesine rağmen yazamamıştır. *Baltacı Mehmed Paşa* ile *Katerina* arasında çıkan meseleler sebebiyle yazamadığı söylenebilir. Fakat durumun tersi Vâsıf Efendi döneminde gerçekleşecektir. Avrupa dillerini bilmesi, İspanya'ya gitmesinden midir bilinmez sadece Osmanlı tarihini değil, Irak devleti ve Arap aşiretlerini ilk defa ele almıştır. Burada diyebiliriz ki Avrupa'ya giden tarihçiler Osmanlı tarih yazımına katkıda bulunmuş ve yeni yöntemler geliştirmişlerdir. Vâsıf Efendi'den sonra ona benzer *Kethüdazade Said*

¹⁸⁷ Fehamettin Başar, "Osmanlı Tarih Kaynakları III, Osmanlı Tarih Yazıcılığında Kâtib Çelebi Asrı", **Tarih ve Medeniyet**, 1997, s.48.

¹⁸⁸ Fleischer, **Tarihçi Mustafa Âli**, s.246.

Efendi, *Şanizade Ataullah Efendi* gibi vakanüvisler, XIX. yüzyılın başında Osmanlı resmî tarih yazımına, vakanüvislik kurumuna yeni bir nefes getirmişlerdir¹⁸⁹.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında vakanüvislere olan güvenin sarsılması, vakanüvislik kurumunun önemini yitirmesine sebebiyet vermiştir. III. Selim bu kurumla, çalışanlarıyla özel olarak ilgilenmiş ve *Ahmet Vâsîf Efendi*'nin çalışmalarını takdir etmiştir. Bundandır ki III. Selim vakanüvislik kurumunun eski itibarını geriye kazanması için uğraşmıştır. Bu çabası lafta kalmamış, bunun için bir ferman da yayınlamıştır¹⁹⁰. III. Selim, vakanüvislerin eserlerinin açık ve dalkavukluk yapılmadan yazılmasını, *esrar-ı devlettir* diyerek olayların gizlenmemesini ve mevcut yazılmış olanların da incelenip düzeltilmesini irade etmiştir. Böylece yazılanlar yeniden toplanıp düzenlenmek zorunda kalmıştır¹⁹¹. Demek ki bu dönemde vakanüvisler kendi dönemlerini yazmanın yanında bir de geçmişin kayıtlarını düzenlemek, yani yeniden geçmişin tarihini yazmak zorunda kalmışlardır.

Şanizâde Mehmet Ataullah Efendi Osmanlı tarih yazımına yeni bakış açıları kazandırmıştır. Öncelikle üslûp ve dil olarak farkından bahsedelim: Öncekilere nazaran kısa ve sade cümleler kullanmış, eserini resmî kaynaklarla güçlendirmiştir. Bunların yanında eserinde kendi gözlemlerine de yer vermiş ve mesela doğal afetlere de eserinde yer vermiştir. Napolyon'un vefatı ile ilgili haberi Avrupa gazetelerine dayanarak yazması kıymetli bir iştir. Tarih yazımına katkıları bunlarla sınırlı kalmaz. İbn-i Sina'nın *Simyası*'nı, Herodotes'in *İstoria*'sını ve Firdevsi'nin *Şehnâme*'sini okumuş, Haldun'un *Kitabü'l-İber* eserinin *Mukaddime* kısmından yararlanmışır¹⁹².

Bu başarıların ardından 1825 yılında görevinden alınmış, Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasıyla Bektaşîliğin yok edilmesine girişilmesi sonucunda Bektaşî olduğu iftirasıyla sürgün edilmiştir¹⁹³. Yerine *Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi* atanmıştır. XVIII. yüzyılda Osmanlı kurumlarının geriye doğru gidişi tabii ki vakanüvislik kurumunu da etkilemiştir. Matbaanın kurulmasıyla bu gerileme kısmen durdurulmuştur. Matbaayla birlikte *Takvim-i Vekâyi* adında bir gazete basılmaya başlanmıştır. Gazetecilikle haberlerin günü gününe kaydedilmesi, sosyal, siyasî,

¹⁸⁹ Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", s.660.

¹⁹⁰ Oral, **Türkiye'de Romantik Tarihçilik**, s.116.

¹⁹¹ Hasan Akbayrak, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı**, İstanbul, Kitabevi, 2012, s.28.

¹⁹² Çetin Aykurt, "Şânî-zâde Tarihi ve Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri", **Türk Yurdu**, C.XIX-XX, Aralık 1999/Ocak 2000, s.148-149.

¹⁹³ Ziya Yılmaz, "Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi", **DİA**, C.XXXVIII, 2010, s.335.

ekonomik ve bilimsel alanlardaki gelişmelerin gazetede yayınlanması zaten zor durumda olan vakanüvisliğe tekrardan bir darbe olmuştur¹⁹⁴. Matbaanın kurulmasıyla ve gelişmesiyle Sadrazam Damat İbrahim Paşa, tarihçilere ve eserlerine özel bir önem vermesinin yanında kapsamlı bir de çeviri faaliyeti başlatmıştır. Toplam 17 eser basılmış ve sadrazamın tarihe ilgisinden dolayı eserlerin 11'i tarihle ilgilidir¹⁹⁵.

İlber Ortaylı, vakanüvisin devletin maaşlı tarihçisi olsa bile yüzde yüz resmî tarihçisi olmadığını ve tarihçinin her devirde siyasal bir işlevi olduğunu, kıblesinin de devlet ve nizâm-ı âlem olduğunu belirtir. Buna ilaveten bunu geçmişinden miras aldığını ve Osmanlı tarihçisinin nizâm-ı âlemin ne olduğunu anlamaya başladığında XIX. yüzyılın sonuna geldiğini söyler¹⁹⁶. Bu doğrultuda Osmanlı tarih yazımı XV. yüzyılda başlayıp, XIX. yüzyıla, Ahmet Cevdet Paşa'ya kadar uzanan bir süreçle var olmuştur. Bu yüzyılın tarih yazımı klasik Yunan'daki büyük tarihçilere kadar uzanan bir gelenek olarak yükselmiştir. Bu demek olur ki XIX. yüzyılın bilimsel tarihi ile daha önceki gelenekçi edebi tarih arasında kopuş sanıldığı kadar büyük değildir¹⁹⁷.

Osmanlı ıslahat hareketleri Osmanlı tarih yazımını ve düşüncesini de etkilemiştir. Burada bir yorum yapmak gerekirse bu dönemde aydınlar ne Doğulu olmayı kendilerine yakıştırabilmişler, ne de Batı'yı tam olarak kavrayabilmişlerdir. Eski-yeni tartışmalarının süregeldiği bu dönemin belirleyicileri aydınlar olmuştur.

Kavramlar dönemsel olarak şekil değiştirdiğinden aydın kavramı da Yükseliş Devri'nden Tanzimat'a kadar değişiklik göstermiştir. Öyle ki Yükseliş Devri'nde aydın, toplumun herhangi bir bireyiyken yani herhangi bir ayrıcalığı yokken ve ayrıcalık peşinde değilken, Tanzimat dönemi aydın, saraydan ve halktan ayrılmıştır. Aydın kavramını en ironik *Cemil Meriç* açıklar. Tanzimat döneminde aydınlarını çok nazlı ve çok hassas ve de çok hercai bir bürokrat olarak tanımlar¹⁹⁸.

Uzun bir süre, bu iki âlem yani Doğu ve Batı, eski ve yeni, alaturka ve alafranga hiçbir birliğe ulaşmadan, aynı kafanın içinde yanyana yaşamış ve Türk toplumunun en buhranlı problemi, bir senteze ulaşamayan bu *ikinci* görüşün devamı

¹⁹⁴Oral, **Türkiye'de Romantik Tarihçilik**, s.119. Matbaanın Kuruluşu için İbrahim Müteferrika, "Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı", **Müteferrika ve Osmanlı Matbaası**, çev. Nedret Kuran Burçoğlu-Machiel Kiel, İstanbul, Tarih Vakfı, 2004, s.65-75.

¹⁹⁵Oral, **Türkiye'de Romantik Tarihçilik**, s.120.

¹⁹⁶Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, s.48.

¹⁹⁷Georg G. Iggers, **Yirminci Yüzyılda Tarih yazımı**, çev. Gül Ç. Güven, İstanbul, Tarih Vakfı, 2000, s.2.

¹⁹⁸Cemil Meriç, **Bu Ülke**, haz. Mahmut Ali Meriç, İstanbul, İletişim, 2014, s.137.

olmuştur¹⁹⁹. Batılılaşma ile birlikte Batı tesirinde bir tarih yazımı Tanzimat'tan itibaren gelişmeye başlamış, fakat eski usul tarih yazımı da tamamen terk edilmemiş, yeni yazıma paralel olarak devam ettirilmiştir. Batı düşüncesinin aydınlarımıza etkilerini III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde açıkça görüyoruz²⁰⁰. Mehmet Altay Köymen, hocası Mehmed Fuad Köprülü'nün XIX. yüzyılı *tarih asrı* olarak adlandırdığını söylemiştir. Daha önce XIX. yüzyıla *sanayi asrı*, *sömürgecilik asrı* dendiğini biliyorduk. Fakat *tarih asrı* tabiri de oldukça orijinal bir deyimdir²⁰¹.

Biz asıl konumuz olan Osmanlı tarih yazımına geri dönelim. XIX. yüzyıl dediğimiz zaman Osmanlı tarih yazımının öncüsü *Ahmet Cevdet Paşa* aklımıza gelir. Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (1826) arasındaki dönemin tarihini yazmakla görevlendirilen Cevdet Paşa, bu dönemdeki tarihçilerin en büyüğü sayılır. Cevdet Paşa Osmanlı tarihçileri arasında ilk defa arşive başvurmuş, Avrupa'da kaleme alınan eserleri tercüme ettirmiş ve *Tarih-i Cevdet* başlıklı önemli eserini kaleme almıştır²⁰². Bu eserini tamamlaması otuz yılı bulmuş, bunun sebebi de geniş bir kaynak taraması yapması, olaylara tanık olanları dinlemesi ve bunları tahlil ettikten sonra eserini kaleme almış ve her cildin sonuna arşiv belgeleri eklemiştir²⁰³. Ahmet Cevdet Paşa'nın *Takvîmü'l-Edvar* başlıklı eserini Türkçe kaleme alması, Türkçe'yi bilim dili haline getirmek istemesinin kanıtı olarak sunulabilir. Bunun yanında bu eser bilim tarihçiliği açısından da ayrıca önemlidir. Öyle ki takvimlerin düzenlenmesi konusunu tartışan ilk eser olarak kabul edilmiş ve takvimlerin tarihi kronolojik bir tarihsel gelişim içerisinde incelenmiştir²⁰⁴. Burada ki anlayışa baktığımızda Ahmet Cevdet Paşa, yaptığı işin önemini farkında olan bir Tanzimat vakanüvisi olduğunu görüyoruz.

Cevdet Paşa eserini çağdaşı olduğu vakanüvisler gibi mevcut bir kronoloji içerisinde yazmıştır. Asıl kıymetli olan eserinde ilişkili yerlerde Avrupa devletlerinden, Avrupa devletlerinin birbirleriyle olan ilişkilerinden ve Osmanlı'ya karşı tutumlarını da eklemesidir. Cevdet Paşa, Batı'nın tarihine ve güncel olaylarına

¹⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken, 1992, s.48.

²⁰⁰ Encüment Kuran, "Karlofça'dan Tanzimat'a Osmanlı Tarihçiliği", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu*, Elazığ, 1990, s.151-157.

²⁰¹ Mehmet Altay Köymen, *Türk Tarihinde Araştırma Metodu*, yay. haz. Sinan Tarıfci, Ankara, Berikan, 2016, s.2.

²⁰² Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", s.661.

²⁰³ Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.122-123.

²⁰⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Takvîmü'l-Edvar (Takvimler)*, haz. Remzi Demir, Yavuz Unat, Ankara, Gündoğan, 1996, s.20-21.

ilişkin bilgiye ilk hukukçularımızdan *Ali Şehbaz Efendi*'nin yardımlarıyla ulaşmıştır. Fakat eserini ne kadar sade bir dille yazmış olsa da önceki vakanüvisler gibi üstü kapalı bir tarzda devam etmesi onu Şark tarihçiliğinden öteye geçirmemiştir²⁰⁵. Şark ve İslâm kültürü içinde yetişmiş olması ile gelenekçi tarzda devam etmesi böyle anılmasına sebep olmuştur. Fakat vakanüvisliğe yeni bir soluk getirdiği konusunda hemfikirizdir. Bu sebeple yeri geldikçe eski tarihleri ve tarihçileri tenkit etmiştir. Mesela *tarihçi Edib*'i hükümlerinde sübjektif davranmak ve ölçsüz tahminlerde bulunmakla, *Enverî* ve *Asım Efendi*'yi yeteri kadar ilmi titizlik göstermemek ve çelişkili bilgiler vermekle suçlamış, *Şanizade*'nin taraflı davrandığına ve doğru olmayan nakiller yaptığına işaret etmiştir²⁰⁶.

Cevdet Paşa, tarihi olaylarda doğru, olayın aslına en yakın ve uygun bilgilere varmak şeklinde ifade ederken tarihçi için ise eldeki bilgilerle, olayların asıl sebepleri keşfetme yeteneğine sahip olanlar saygıdeğerdirler, der. Yukarıda adı geçen eserinde eleştiriye büyük yer veren Ahmet Cevdet Paşa, her ne kadar belli bir dönemi yazmış olsa da, çeşitli konulara yer verdiğinden eseri oldukça geniş bir bakış açısına sahiptir. Bu perspektiften bakıldığında, onun bir medeniyet tarihçisi olduğu açıktır. Ahmet Cevdet Paşa, tarihin amacını geleceği belirleme ve gelecekte mümkün olduğunca az hatâ yapmanın yardımcı unsurlarından biri olarak görmüştür. Bu yönüyle pragmatik, yani faydacı bir tarih görüşüne sahip olduğunu söyleyebiliriz²⁰⁷.

Ahmet Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihçilerinin yapıtlarını eserlerinde kullanmasına daha önce değinmiştik. Ahmet Cevdet Paşa, H. Kellgren'in Almanca *Grammatik der Osmanischen Sprache* adlı eseri tercüme etmesinden sonra Avrupa'da hızla tanınmıştır. Fakat bu dönemde Avrupa kaynaklarına başvurma sadece Ahmet Cevdet Paşa'da görünmüyor. Ahmet Hilmi Efendi, Chambers'ın *Universal History* başlıklı eserinden faydalanarak *Tarih-i Umumî* adıyla 6 ciltlik bir eser kaleme almıştır. Yine bu dönemde çok okunanlar arasında olan Ahmet Midhat Efendi de Avrupa'nın çeşitli ülkeleriyle ilgili 14 adet kitap kaleme almıştır²⁰⁸.

²⁰⁵ M. Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 577.

²⁰⁶ Yusuf Halaçoğlu-Mehmet Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DiA*, C. VII, 1993, s. 443-450.

²⁰⁷ Ayhan Bıçakçı, "Cevdet Paşa'nın Tarih Bilinci", *Ahmet Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan (Ankara, 9-11 Haziran 1995)*, yay. haz. TDV, Ankara 1997, s. 21-25. Cevdet Paşa için bkz. *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (İstanbul, 27-28 Mayıs 1985)*, yay. haz. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1986.

²⁰⁸ Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.124.

Osmanlı Devleti'nde telif ve tercüme faaliyetlerini belirli bir sistem dâhilinde yapmak için bir kurum gerekiyordu. Modernleşme, Batılılaşma veya çağdaşlaşma adı altında yapılan yenilikler askerî ve teknik alanla sınırlı kalmıştı. II. Mahmut devri yenileşme hareketlerinin askerî ve teknik alanla sınırlı kalmayıp eğitim alanında da yenileşmenin başladığı bir dönemdir. Dönemdeki yenilikler medreselerin etkisinde kalmış, eğitimde ikilik daha da derinleşmiştir. Bu ikiliği ortadan kaldırmak ve eğitimi bir araya toplama isteği bir akademi ihtiyacını doğurmuştur. Bu ihtiyacı gidermek amacıyla Batı'daki benzerleri örnek alınarak 1851'de *Encümen-i Dâniş* kurulmuştur.

Encümen-i Dâniş, *Mustafa Reşit Paşa*, *Hayrullah Efendi* ve *Ahmet Cevdet Paşa*'nın öncülüğünde Darülfünûn'da okutulacak dersler için kaynak eser tercüme etmek ve yazmak amacıyla kurulan bir akademidir. Bu yönüyle Tanzimat dönemi Osmanlı tarih yazımında önemli bir yere sahiptir. Burada dikkate değer olan kısım üyeleri ve kurum bünyesinde çıkan eserlerdir. Üyeleri dâhilî ve haricî olarak iki kısımır. *Joseph Von Hammer* ile meşhur sözlükçü *Bianchi* ve *Sir James Redhouse* haricî üyeler arasında bulunur. Dâhilî üyelerden Ahmet Cevdet Paşa *Encümen-i Dâniş*'in yıldızını parlattığı biridir. Haricî üyelerden tercüme odası mütercimlerinden *Mösyö Sahak (Sahak Ebru)* en çok tercümesi bulunan üye olarak kabul görmüştür²⁰⁹.

Bahsi geçen ikilik sadece toplumda ve eğitimde değil, bürokraside de mevcuttur. Bürokraside ikilik mevzuu Ahmet Midhat Efendi'nin *Felâatun Bey ve Rakım Efendi* başlıklı romanında XIX. yüzyılda Batı'ya dönük, okumayı seven, dil bilen bürokrasiyi temsil eden Rakım Efendi ile Batı'yı sırf topluma ayak uydurmak için takip eden, tembel ve gösterişçi Felâatun Bey'in hikâyesinde anlatılmıştır²¹⁰.

Burada üzerinde durulması gereken diğer bir isim de *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* başlıklı eserin sahibi Ahmet Vefik Paşa'dır. Yeni okullar için düzenli ve anlaşılır tarih kitaplarının hazırlanması ihtiyacının doğması sonucunda ilk başarılı girişim olan *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* 1867'de kaleme alınmıştır²¹¹. Bu eser, bir tarih felsefesi denemesi sayılabilirdi. Deneme dememizin sebebi tam olarak bunu gerçekleştirememiş olmasıdır. Peki, Osmanlı Devleti'nin genel olaylarını yazan eserlerin olmayışı nasıl telafi edilecekti? Bu durum Fransızca'dan yapılacak olan

²⁰⁹ Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1975, s.9-25.

²¹⁰ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul, Merkez, 2007, s.14.

²¹¹ Encüment Kuran, "Tanzimat Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, der. Mümtaz'er Türköne, Ankara, TDV, 2013, s.209-219.

çevirilerle biraz telafi edilecekti. Örnek olarak Ahmet Vefik Paşa'nın *Molière*'in komedilerinin Türkçe'ye çevrilmesi konusunda yaptığı çalışmalar bunlardandır²¹².

Bu durumun tarih yazıcılığında ikinci safhayı oluşturduğunu görüyoruz. *Hikmet-i Tarih*'in diğer bir önemi ise dünya tarihinin dönemlendirilmesinin yeniden gözden geçirilmesi konusunu tekrar gündeme getiren bir kaynak olmasıdır. Dünya tarihinin yanında tarih yazımı için yeni kaynak türlerini ve metodolojisini de eserinde tartışmıştır. Ayrıca Osmanlı eğitiminde geleneksel olarak doğrudan tarih dersi olmadığından böyle bir konuda dersin olması da bir yenilik sayılabilir. Her ne kadar bu dersler birkaç hafta sürse de tarih yazımına *Hikmet-i Tarih*'i kazandırmıştır²¹³.

Ahmet Vefik Paşa'nın yolundan gidenler *Ahmet Midhat Efendi*, *Mansurî Zâde Mustafa Paşa* ve *Mizancı Murad Bey*'dir. Burada Mustafa Paşa'ya özel bir not düşelim: *Netayicü'l-Vukuat* başlıklı eserinde ilk defa numune bir eser ortaya koymuştur. Numune olarak adlandırılmasının sebebi de Osmanlı Devleti'nin yalnız siyasi değil bütün teşkilatını, müesseselerini ele almış olmasındandır. Fakat ilk Osmanlı tarihini toplu bir Türk tarihi içinde yazmak *Necip Asım*'a nasip olmuştur²¹⁴.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkındaki kaynaklar XV. yüzyılın başlarında yazılmaya başlanmıştır. İlk eserlerin menakıbnâme, destan ve gazâvâtnâme türünde olduğunu görüyoruz. Bu sebeple kaynakların mukayese edilerek okunması, doğru sonuçlar verecektir. II. Murat döneminin *Tevarih-i Ali Osman*'ları ve *Tarihi takvimleri* dönemin tarih yazıcılığının başlangıcı sayılır. Günümüze ulaşmayan ama varlığını başka bir yazardan öğrendiğimiz eserler vardır. Fatih devrinde de Osmanlı tarih yazıcılığında verimli ve renkli bir şekilde devam etmiştir. Fatih'in adına birçok eser yazılmış, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan o güne kadar bir tarih yazma geleneği oluşmuştur. Bir dünya tarihi yazımı denenmiştir.

Kanunî Sultan Süleyman devrinde Osmanlı Tarihi *şahnameci* adı verilen kişiler tarafından yazılmaya başlanmıştır. XVI. yüzyılda Osmanlı tarih yazımı açısından bir çeşitlilik görüyoruz. Padişahlara özel *Selimmâme*, *Süleymannâme* olarak diye bilinen eserlerin yanında *zafernâme*, *sefernâme*, *fetihnâme* gibi türler de ortaya çıkmış ve bir de *özel tarih* adı verilen tarihler tarih yazımında çeşitliliği sağlamıştır.

²¹² Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.132.

²¹³ *Osmanlı Sarayında Tarihyazımı*, der. Erdem Çıpa-Emine Fetvacı, çev. Mete Tuncay, İstanbul, Tarih Vakfı, 2014, s.166-167.

²¹⁴ Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", s.662.

XVII. yüzyıla Osmanlı tarih yazıcılarının en önemlisi sayılan Kâtib Çelebi damga vurmuştur. Bu dönemde özellikle Batı'ya bir yöneliş veya bir ilgi başlamıştır. XVIII. Yüzyıldan itibaren ise Osmanlı tarih yazımının resmî bir kurum altında yönetildiğini görüyoruz. Vakanüvislik bünyesinde Osmanlı tarihçiliğibir kurum haline gelmiştir. Tarih yazımının resmîyete dökülmesi amatör, özel veya gayri resmî tarih yazımlarına engel oluşturmamış, hatta bu durum Osmanlı tarih yazımı açısından faydalı olmuştur.

XIX. yüzyıl ise idarî ve askerî anlamda çeşitli değişikliklerin yaşandığı, çok zor bir dönem olmuştur. Bilindiği üzere toplumda yaşanan her değişiklik tarihçiyi ve tarih yazımını da etkiler. Öyle ki bu ikisi paralel gider, yani toplum ve tarihçi... XIX. yüzyıl tarih eserlerinde bir Doğu-Batı sentezi yapılmak istenmiş, bazı tarihçiler Batı kaynaklarından yararlanarak önemli eserler ortaya koymuşlar, bazıları ise buna karşı çıkmışlardır. XIX. yüzyıl Osmanlı tarih yazımı dendiğinde de Ahmet Cevdet Paşa'yı zikretmek icap eder. Eski-yeni tartışmalarının süregeldiği bu dönemin belirleyicileri Osmanlı münevverleri olmuştur. Bu doğrultuda Osmanlı tarih yazımı XV. yüzyılda başlayıp, XIX. yüzyıla Ahmet Cevdet Paşa'ya kadar uzanan bir süreçle var olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MORDTMANN VE “İLM-İ USÛL-İ TARİH” BAŞLIKLİESERİNİN TRANSKRİPSİYONU

3.1. Mordtmann’ın Biyografisi

Doğuya ticaret yapması sebebiyle Doğu’yla yakın ilişkiler kurmuş olan Hamburglu tüccar ve ünlü şarkiyatçı *Andreas David Mordtmann*²¹⁵ (1811-1879)’ın en küçük oğlu olarak dünyaya gelen *Johannes Heinrich Mordtmann* 10/11 Eylül 1852’de İstanbul’da dünyaya gelmiştir. 1861-1871 yılları arasında Hamburg’da öğretmen yetiştiren bir akademi olan *Johanneum*’a girmiştir. Daha sonra Bizans ve Doğu araştırmalarında öncü isimler olan *Classen*, *L. Herbst* ve *A. Kiebling*’in öğrencisi olmuştur. Alanında uzman isimlerle çalışmak istediğinden Hamburg’dan Bonn’a taşınmış, *Hermann Usener*, *Franz Bücheler*, *Wilhelm Dilthey* gibi önemli isimlerden ders almıştır. Çalışmalarında doğuya yönelmesi konusunda ise kendisine tavsiyelerde bulunan Arabistik bilimi uzmanı *Eugen Prym* olmuştur. 13 Ağustos 1874’te *Marmora Ancyrana*²¹⁶ başlıklı doktora tezini sunmuştur²¹⁷. Bu aşamadan sonra 1882’de kendisi için pek de kıymetli olmayan İstanbul’daki Alman Büyükelçiliği’ne tercüman olarak göreve başladı²¹⁸.

40 yılını konsolosluk memuru olarak eski Türkiye’de Selanik, İzmir ve İstanbul arasında tamamlamıştır. Bu bölge onun için önemlidir, çünkü eski çağlara ait anıtların varlığı konusunda zengin bir bölge olduğundan Mordtmann için çalışmalarına ilham olmuştur. Türkiye’de yaşayan halkların dilleri, kültürleri ve edebiyatları, efsaneler, İslamî çalışmalar, Bizans çalışmaları, Osmanlı tarihi, Türk yazısı ve daha nice benzer konuları araştırma ihtiyacı hissetmiştir²¹⁹. Görüldüğü gibi Mordtmann’ın bilgiye aç oluşu başarısının önemli nedenlerinden biridir. Çünkü bilim bir düşünüş biçimidir, bilim insanı da düşünceye biçim veren bir bahçivandır. Esasen bilim önlenemeyen bir meraktır. Bu hissi oldukça zirvede yaşayan Mordtmann, diplomatik görevlerinin yanında akademik kariyerini de devam ettirmiştir. Bu alanda yaptığı çalışmaları ilerleyen sayfalarda belirteceğiz.

²¹⁵ Andreas David Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, çev. G. S.-Habermann, İstanbul, Pera, 1999.

²¹⁶ Johannes Heinrich Mordtmann, *Marmora Ancyrana (Ankara Mermer Kitabeleri)*, Berlin, 1874.

²¹⁷ Franz Babinger, *J. H. Mordtmann zum Gedächtnis*, Berlin, Reichsdruckerei, 1933, s.2.

²¹⁸ Mustafa Aydın, “Johannes Heinrich Mordtmann”, *DİA*, C.XL, 2005, s.287.

²¹⁹ Babinger, *J. H. Mordtmann zum Gedächtnis*, s.3.

Diplomatik kariyerini özetlemek gerekirse, 11 Aralık 1875’de Almanya’nın İstanbul Elçiliği’nde tercüman adayı olarak başlayan diplomatik kariyeri, 23 Nisan-26 Aralık 1886 tarihlerinde İstanbul Elçiliği 2. tercümanlığına, 15 Mart 1887’de konsolosluk görevine, 30 Ağustos 1887’de vekil yürütücü olarak Selânik Konsolosluğu’na ve daha sonra 14 Temmuz 1888’de asaleten aynı göreve, 3 Aralık 1902’de İzmir Konsolosluğu’na ve 25 Mayıs 1904’de Başkonsolosluğa yükseldi. 17 Mart 1910’da emekliliğini istedi ve 23 Haziran 1910’da görevinden ayrılarak İstanbul’a yerleşti. Fakat Birinci Dünya Savaşı’nda tekrar göreve çağrıldı. 8 Aralık 1913’de Alman Elçiliği 1. Tercümanı ve 21 Aralık 1914’de delege olarak görevlendirildi. Mondros Mütarekesi ile diplomatik görevi sona ermiştir²²⁰. Selânik Konsolosluğu’nda görevli iken eşine Osmanlı Devleti tarafından şefkat nişanı verilmiştir²²¹.

1914-1918 yılları *Dârülfünûn* açısından parlak bir dönem olmuştur. Çünkü bu dönemde yeni bir ders programı hazırlanmış, kütüphaneler için yabancı dilden kitaplar, derslerde kullanılması için aletler getirilmiş ve Avrupa’dan alanlarında uzman isimler üniversite kadrosuna dahil edilmiştir. Özellikle Alman büyükelçisi Wangenheim’in çabaları sonucu Almanya’dan çok sayıda bilim adamı getirilmiştir²²². Almanya’nın başkonsoloslarından Prof. Mordtmann (Mehmet Ali Aynî’nin deyişiyle Mortiman²²³) *Usûl-i tarih* dersi için görevlendirilmiş²²⁴ ve senelik beş yüz Osmanlı lirası maaş almıştır²²⁵. Gelen Alman uzmanların Türkçe bilmeyişi Prof. Mordtmann’ın ismini öne çıkartmıştır. Çünkü Mordtmann daha önce çeşitli görevlerde bulunduğu için hem ülkenin koşullarını hem de Türkçe’yi bilmektedir. Prof. Mordtmann ve Türkçe muallimi, Ural-Altay Lisanları müderrisi *Dr. Friedrich Giese* Türkçe bildiklerinden derslerini Türkçe okutmuşlardır²²⁶. Daha sonra Alman öğretim görevlilerinin her birine asistan tayin edilmiştir. Prof. Mordtmann’ın asistanı *Kazım Şinasi Dersan* olmuştur²²⁷.

²²⁰ Emre Dölen, *İstanbul Darülfünunu’nda Alman Müderrisler*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi, 2013, s.200.

²²¹ BOA, *İTAL*, Nu: 237/2, 11 Kanunievvel 1316 (24 Aralık 1900).

²²² Mehmed Ali Aynî, *Daru’l-fünun Tarihi*, haz. Metin Hasırcı, İstanbul, Pınar, 1995, s.72-73.

²²³ *A.g.e.*, s. 74.

²²⁴ BOA, *İMMS.*, Nu: 200/34, 18.02.1333 (27 Ekim 1915).

²²⁵ BOA, *BEO.*, Nu: 4381/328570, 23.12.1333 (1 Kasım 1915).

²²⁶ Dölen, *İstanbul Darülfünunu’nda Alman Müderrisler*, s. 72-88.

²²⁷ Dölen, *a.g.e.*, s.209.

Prof. Mordtmann 1926 yılında “*Türk Yüksekokul Sisteminden-Bir Geriye Bakış*” başlığı ile iki makale yayınlamıştır. Bu makalelerde Türkiye’de yükseköğretimin gelişimini konu edinen Mordtmann, özellikle Fransız yöntemi yerine Alman yöntemini önermiş fakat Alman hocaların Darülfünûn’da ders vermesi olayını ise onaylamamıştır. Buna sebep olarak bu hocaların Türkiye’yi tanımadığını hatta hocaların üniversiteyi görünce hayal kırıklığına uğradıklarını söylemiştir. İlginçtir ki bu hocalardan bazıları İstanbul’da bir Alman üniversitesinin kurulduğunu zannetmişlerdir. Bilindiği üzere Mondros Mütarekesi akabinde Alman profesörler sınır dışı edilmiş ve Fransız Profesörler devri başlamıştır. Bunun üzerine Prof. Mordtmann, “*Almanların, ettiklerini başkaları biçecektir.*” demiştir²²⁸. Bu konuda yaptığı çalışması “*Deutsche Professoren an der Universität Stambul (İstanbul Üniversitesinde Alman Profesörler)*” başlıklı makalesidir²²⁹. Prof. Mordtmann’ın 1872-1933 yılları arası çalışmaları kronolojik olarak Franz Babinger tarafından toplanmış ve yazılmıştır²³⁰.

Prof. Mordtmann’ın çalışmamıza konu olan eseri esasen Mordtmann’ın üniversitede verdiği *İlm-i Usûl-i Tarih* yani Tarih Metodolojisi dersinin notlarından oluşan 22 Mayıs 332 [4 Haziran 1916] tarihinde taş baskı halinde Edebiyat Fakültesi mezunlarından Hamit Sadi Selen tarafından yayına hazırlanmıştır. Zeki Velidi Togan *Tarihte Usûl* başlıklı eserinde Prof. Mordtmann’ın Feridun Bey Münşeatı’nda yer alan Osmanlı Devleti’nin kuruluş devrine ait belgelerin sahteliğinden bahsettiğini belirtmiştir²³¹. Ki bu durumu önceki bölümlerde yeri geldiğinde belirttik. Prof. Mordtmann’ın eserini anladığımızda önemli ve kıymetli bir iş yaptığı açıktır. Öyle ki eseri her bakımdan oldukça orijinaldir. Tarih kelimesinin batıda ve doğuda kullanıldığı anlamlarla başladığı eserinde tarihin usulü ve yöntemi konusunu aydınlatmaya çalışmıştır. Şükrü Akkaya’nın 1938 basımlı iki kısımdan oluşan *Tarih İlminin Tarihi* başlıklı eserinde Akkaya, Mordtmann’a oldukça yer vermiş, öyle ki bazı yerlerin bizzat alındığı söylenebilir.

Bundan sonra J. H. Mordtmann’ın eserinin transkripsiyonuna yer vereceğiz.

²²⁸ Dölen, a.g.e., s.538-539.

²²⁹ Horst Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, çev. Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, İstanbul, Kabalıcı, 1999, s.61.

²³⁰ Babinger, J. H. *Mordtmann zum Gedächtnis*, s. 7-16.

²³¹ Togan, *Tarihte Usûl*, s.78.

3.2. İçindekiler

1. BÖLÜM: Elsine-i Şarkıyye’de Ta’rîh Kelimesinin Ma’nâları ve İştikâkı.....	3
1.1. Kâfîb Çelebi	8
1.2. Elsine-i Garbiyye’de Ta’rîh Kelimesi Makamında Kullanılan “ <i>Historia</i> ” Kelimesinin Ma’nâları ve İştikâkı.....	11
2. BÖLÜM: Ta’rîhin Ta’rîfi ve Mevzû’u.....	17
3. BÖLÜM: Ta’rîhin Gayeleri ve Nev’leri.....	29
4. BÖLÜM: Âsâr-ı Ta’rîhiyyenin Tasnîfi Ta’rîh-i Umûmî ve Ta’rîh-i Husûsî.....	58
4.1. Ta’rîh-i Umûmî	58
4.2. Ta’rîh-i Husûsî.....	67
4.3. Ta’rîh-i Umûmiyyenin Edvara İnkisâmı.....	72
5. BÖLÜM: Ta’rîhde Usûl.....	85
6. BÖLÜM: Menâbi’ ve Vesâik.....	108
7. BÖLÜM: İntikâd.....	135
7.1. İntikâd-i Hâricî.....	137
7.1.1. Menâbi’ nin Tavsîf-i Hâriciyyesi.....	157
7.1.2. Tahlîl-i Menâbi’	169
8. BÖLÜM: Âsâr-ı Ta’rîhiyyenin Usûl-i İntikâda Tevfîkan Tab’ ve Neşri.....	189
9. BÖLÜM: İntikâd-ı Dâhiliyye.....	200

3.3. Metin

İLM-İ USÛL-İ TA'RÎH

BİRİNCİ BÖLÜM

ELSİNE-İ ŞARKİYYE'DE TA'RÎH KELİMESİNİN MA'NÂLARI VE İŞTİKÂKI

[s.3] Tedrîsine me'mûr olduğumuz “*İlm-i Usûl-i Ta'rîh*” dersine mübâşeret eylemek için evvel emrde bu ta'bîrin ne demek olduğunu ta'rîf ve dersin mevzû'unu ta'yîn etmek îcâb eder.

Her şeyin, her ilmin bir mağfîreti bir usûlü olduğu gibi ta'rîh-i tettebbu'ât da muayyen bir usûl dâiresinde icrâ edilir.

Ma'lûm olduğu üzere (ta'rîh) kelimesi lisân-i Osmânî'de birkaç ma'nâda isti'mâl edilmektedir.

- Her nev' muharrerât vaz' edilen (ta'rîh) bu muharrerâtın zaman tahrîrini ya'ni hangi senede ve hangi senenin hangi ayında ve bu ayın hangi gününde ve ba'zen –îcâb-ı hâle göre– o günün hangi saatinde yazılmış olduğunu mufassalan bildirir. Şu hâlde (ta'rîh) kelimesi ta'yîn, vakt ma'nâsında kullanılmış olur.

[Date]

[s.4]

2-Ta'yîn, vakt ma'nâsına olan ta'rîh muahharen başka bir şekilde de kullanılmıştır: Vuku'âtın zamanı cereyanını suhûletle der-hâtır ettirmek için ebcedhesabıyla hurûfu cem' edilmekte matlûb olan ta'rîhi teşkîl eden manzum veya mensur ibâreler yazılmıştır. Bu tarzda ta'rîh tanzîm etmek maharete mütevakkıf olup âdetâ fenn-i inşâ'nın bir şu'besidir: *Sürûrî, Vâsıf, Keçecizade İzzet Molla* gibi meşâhîr-i şuarânın dîvânlarının mühimm bir kısmını bu gibi ta'rîhler işgâl eder.

[Chronogramme]

3- Zamanın ta'yîn edilebilmesi için ezmine-i sâlife arasında bir mebde' kabul etmek ve bu esâsa istinâden mürûr eden seneleri ta'dâd etmek îcâb eder. Vaktinin bu sûretle hesâbedilmesine de “*ta'rîh*” denir; (ta'rîh-i hicret) gibi.

[Ére; Époque]

4- Bundan mâadâ (ta'rîh) kelimesinden murâd vakayi'nin zabtı ve nakli hikâyesidir. Meselâ (Ta'rîh-i Cevdet) dendiği zaman merhum Cevdet Paşa'nın te'lif etmiş olduğu eser anlaşılır.

[*Oeuvre Historique*]

5- Âsâr-ı ta'rîhiyyenin mevzû'unu teşkil eden silsile-i vakayi'nin sûret-i cereyanına dahi ta'rîh denir.

[*Menâkıb Fails historiques*]

[s.5] (*İlm-i Usûl-i Ta'rîh*) ta'bîrindeki "ta'rîh" kelimesi bu ma'nâların dördüncüsünde kullanılmıştır; şu hâlde ilm-i usûl-i ta'rîhden maksadımız tetebbu'ât-ı ve taharriyyât-ı ta'rîhiyye usûlünü tadrîsten ibârettir.

Bu bâbdaki bahsimizin ikmâli için (ta'rîh) kelimesinin iştikâkında istitrâd avdetiyle tahkik ve tetebbu' edelim:

(Ta'rîh) kelimesi Arapçadan alınmış olup bu lisânda dahi yukarıda îzâh ettiğimiz müte'addid ma'nâlarda isti'mâl edilmekte idi. Şu kadar var ki üç-dört asır evveline kadar yalnız muharrerâta vaz' edilmiş ve zaman tahrîri ifâde eden ta'rîhle mebde'-i hesâb vakt olan ta'rîh ma'nâlarında kullanılmakta idi. Ve hatta (müverrih) ıstılâh-ı aklâm-ı divâniyyede evrâk-ı resmiyyeye ta'rîh vaz' eden kâtibe ıtlak olunur idi.

(Ta'rîh) kelimesi vuku'ât-ı ta'rîhiyyenin nakl ve hikâyesi ma'nâsında olarak ancak hicretin onuncu asrından i'tibâren isti'mâl edilegelmiştir. Bu ta'rîhten i'tibâren de (müverrih) âsâr-ı ta'rîhiyye te'lif eden zevâta has bir ta'bîr olarak kullanılmıştır. Ta'rîh ve müverrih kelimelerinin bu ma'nâlarına ne *Sihâh* da ve ne de *Fîrûz Âbâdî*'nin kamusunda tesâdüf edilememesi bu mevzû'un sıhhatini isbât eder.

[s.6] (Ta'rîh) kelimesi hakkında 817 senesinde vefât eden Fîrûz Âbâdî tarafından Arapça olarak te'lif edilip bundan yüz sene akdem ta'rîhi *Hacı Asım Efendi* tarafından ba'zı maddeler ilâvesiyle Türkçeye tercüme edilmiş kamusta fikra-i âtiyi okuruz:

[1] Aynı kelimeye dâir 529 ve diğeri bir rivâyete nazaran 540 senesinde irtihâl eden (*el-Cevâlikî*)²³²,nin (*Kitab 'ül-Mu'arreb*)²³³ nâm eserinde fıkra-i âtiye münderictir.

[2] (*el-Cevâlikî*) den bir buçuk asır evvel vefât eden (*Cevherî*)²³⁴, (*el-Sihâh*)²³⁵ nâm lugât kitabında (ta'rîh) kelimesi için iki satırcık ile iktifâ ederek yalnız ...²³⁶[3] diyor.

Ta'rîh kelimesinin mu'arreb ya'ni bir lisân-ı ecnebiyyede veya Fârisiden ve-yâhûd İbrânîden alınıp alınmadığına dâir bir sarâhat yoktur.

(Ta'rîh) kelimesinin Fârisiden iştikâkına gelince bu bâbda iki rivâyet mevcûd ve cârî idi; Ba'zıları müsvedde ma'nâsına olan (tarîk) kelimesinden tahrîf olduğunu iddiâ' etmişlerdir. Hâlbuki surelere ta'rîh koymak âdet olmadıktan başka müsvedde ma'nâsına olan (tarîk) ile asıl ta'rîh arasında bir münâsebât [s.7] yoktur.

İkinci rivâyet karanlık ma'nâsına olan (tarîk) kelimesinden (ta'rîh) kelimesinin alındığı hakkındadır. (Ta'rîh) in karanlık değil, bil-akis aydınlık te'mîn etmesine nazaran bu rivâyet de ihtimâl dâhilinde değildir.

İbrânî veya Suryânî lisânlarında iştikâkına gelince: fi'l-vâki' İbrânîcede yürümek ve yol ma'nâsına kullanılan (erh) kelimesiyle ay ma'nâsına olan (yereha) kelimeleri mevcûdtdur. Fakat Arapların ve senedât ve muharrerâta vaz' ettikleri ta'rîhi ifâde etmek için komşuları Yahudilerden bu kelimeyi almış olmaları muhtemel değildir. Esasen ma'nâcî ve tarz-ı tahrîrcede (ta'rîh) ile bu kelimeler arasında bir fark mevcûdtdur.

Ta'rîh kelimesinin iştikâk-ı hakikîsini (*Hudûd-u Himyerîye*)²³⁷ bize bildiriyor: Bu hudûd arasında zîrleri ta'rîhini ihtivâ eden pek çoklarına tesâdüf edilmiştir.

²³² Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Cevâlikî (ö. 540/1145). Bkz. Muharrem Çelebi, "Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Cevâlikî", *DİA*, C.VII, s.438-439 (akt).

²³³ El-Cevâlikî'nin Arapça'ya başka dillerden giren kelimelere dâir sözlüğü için bkz: Hüseyin Elmalı, "El-Muarreb", *DİA*, C.XXX, s.327 (akt).

²³⁴Tâcü'l-luğa adlı sözlüğüyle tanınan Arap dili âlimi için bkz: Hulusi Kılıç, "Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî", *DİA*, C.XII, s.459 (akt).

²³⁵ El-Cevherî'nin tam adı Tâcü'l-luğa olan Arapça sözlüğü için bkz: Hulusi Kılıç, "Tâcü'l-Luga", *DİA*, C.XXXIX, s.356-357 (akt).

²³⁶ Müellif üç nokta koyarak devam etmiştir.

Husûsîyle bu ibârelerden ikisinin ki hicretten yüz sene kadar evvel yazılmıştır. Zirlerinde ta'rîhten evvel [bu ibârenin ta'rîhi şudur:] ma'nâsına olarak (verrehu) kelimesi ve bunu müteâkıb ay ve sene işâret edilmiştir.

(*Cevherî*) bize bildiriyor ki: (Ta'rîh) ve (tevrîh) kelimelerinin her ikisi aynı ma'nâda kullanılıyordu. (Tevrîh) kelimesi eski bir kelime olan (vereha)dan [s.8] müştaktır.

Hicâz lisânında artık mevcûd olmayan (vereha) ibtidâ-i ay ve bî'l-âhire ta'rîh ya'ni zamanı tahrîr ma'nâsına kullanılmakta idi. Ta'rîh kelimesinin iştikâkı bu sûretle ma'lûm olduktan sonra mevcûd menâbi' ve âsâra müracaatla İslâm'da da ta'yîn, vakt ve zaman ma'nâsına olan ta'rîhin ne sûretle isti'mâl edilmeye başladığını tedkîk edelim:

1.1.Kâtîb Çelebi

Hacı Kalfa'nın zikrettiği vesâik ve menâbi'ye müracaat bizim için mümkün olmadığından diğer bir Arap eserinden istifâde edebiliriz; O da (*El-Bîrûnî*) tarafından Hicri 390 –Milâdî 1000 senelerinde te'lîf edilmiş. (*El-Âsâr'il-Bâkiye*) nâm eseridir:

“Ta'rîh-i hicret âlem-i İslâmca isti'mâl edilmektedir. Hazreti Muhammet aleyh-is-selâmın velâdet ve bi'set veya vefâtı ta'rîhlerinin birinin mebde-i ta'rîh ittihâz edilmeyerek hicretin esâs itibâr edilmesi şu sûretle vukû' bulmuştur:

(*Meymûn b. Mihrân*)²³⁸ nakleder ki bir gün (*Ömer bin el-Hattâb*)'a Şaban ayında vâcibü't-te'diye bir senet ibrâz edilmiş.

Müşârün-ileyh de (Hangi Şaban ayı? Bu seneninki mi yoksa gelecek seneninki midir?) buyurmuş. Bunun üzerine eshâb-ı kiramı da'vet [s.9] ederek fikrini işgâl etmekte olan ta'rîh mes'eleleri hakkında reylerini sormuş. Eshâb-ı kiram bu bâbda Acemlerin ne sûretle hareket etmekte olduklarını anlamak isteyerek (Hemezân)²³⁹, celb ve mes'elenin îzâhını talep etmişler. (Her) dahi İrân'da (Mâhrûz), (ya'ni ay ve gün) nâmında bir hesâb-ı dikkat mevcûd olduğunu ifâde eylemiştir. (Mâhrûz) kelimesini bî'l-âhire Araplaştırarak (müverrih) telâffuz edilmiş

²³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî el-Himyerî, er-Ravzû'l-mi'târ başlıklı bir tarih-coğrafya ansiklopedisi olan eseriyle tanınan Mağribli coğrafyacı için bkz: Mustafa L. Bilge, "Himyerî, İbn Abdilmün'im", *DİA*, C.XVIII, s.60-61 (akt).

²³⁸ Ebû Eyyûb Meymûn b. Mihrân el-Cezerî er-Rakkî (ö. 117/735) için bkz: Hâlit Ünal, "Meymûn b. Mihrân", *DİA*, C.XXIX, s.506 (akt).

²³⁹ Burada bahsi geçen İrânlı tarihçi Hemedânî'dir. Biz müellifin orijinal yazımını muhâfaza ettik.

ve bu kelimedenden de (ta'rîh) kelimesi alınmıştır. (Hemezân) Mâhrûz'un sûret-i isti'mâlini Yunaniyyelerinin de bu kamusa birebir usûle mâlik olduklarını anlatmış, bunun üzerine Hz. Ömer, eshâb-ı kiramdan böyle bir ta'rîhin kabulünü emreylemiş ve eshâb-ı kiramın bir kısmı Acem diğer kısmı Yunan hesâb-ı vakt usûlünün kabulünü emreylemiş ve o eshâb-ı kiramın bir kısmı Îrânîlerde her yeni tahta çıkan hükümdarın geçen zamanları ke-en-lem-yekûn addederek yeniden ta'rîh vaz' etmekte olduğu bir mahzur olarak telakkî edilmiş ve başka bir usûl ittihâzı muvaffak görülmüştür.

(el-Şa'bî)²⁴⁰ nakleder: (Ebu Mûsa el-Eş'âri)²⁴¹ Ömer bin el-Hattâb'a bir mektup yazarak tarafından vürûd etmekte olan emir-nâmelerin ta'rîhsiz olduğundan yanlışlar zuhûr etmekte olduğunu bildirmiş. Hz. Ömer der ki ihdâs ve defâtiri ve kanunları tanzîm etmiş ve be-heme-hâl bir ta'rîh kabulü lüzumu hâsıl olmuş idi. [s. 10] Mevcûd ta'rîhleri muvaffak bulmadığından yeniden bir hesâb-ı vakt usûlü bulmak üzere eshâb-ı kiramı da'vet etti. Zaman vukû'unda bütün eshâb-ı kiramın ittifâk eylediği hicret-i nebeviyye ta'rîhinin mebde-i ittihâz edilmesi karargîr oldu. [8 Rebî-ül-evvel) bu esâs kabul edilmiş ve hicretin 17. senesinden i'tibâren bu ta'rîh kullanılmaya başlamıştır.

Velâdet veya bi'set-i nebeviyyenin mebde-i ittihâz edilmesi bu iki vak'anın zaman vukû'u hakkında azm-i ihtilâfât mevcûd olmasından ileri gelmiştir. Umûmen kabul edilecek bir şey için ittifâk husûlünü lâzım addetmiş idi. [El-Âsâr'ul-Bâkiye]'nin İngilizce tercümesinde.

1.2. Elsine-i Garbiyye'de Ta'rîh Kelimesi Makamında Kullanılan “*Historia*” Kelimesinin Ma'nâları ve İştikâkı [s.11]

Garb lisânlarında ve vukû'ât-ı ta'rîhiyye ve bu vukû'âtın nakl ve hikâyesi ma'nâlarını cem' olmak üzere 'ale'l-umûm “*historia*” kelimesi isti'mâl olunur.

Fi'l-asl bu kelime bu ma'nâlarda Eski Yunan lisânında kullanılmış ve bî'l-âhire elsine-i sâireye intikâl etmiştir:

²⁴⁰ Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl b. Abd(illâh) el-Hemdânî eş-Şa'bî (ö. 104/722) için bkz: M.Yaşar Kandemir, “Şa'bî”, *DİA*, C.XXXVIII, 2010, s.217-218 (akt).

²⁴¹ Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays b. Süleym el-Eş'ârî (ö. 42/662-63). Hakem Vak'ası'nda Hz. Ali'yi temsil eden fakih sahâbî için bkz: M. Yaşar Kandemir, “Ebu Mûsa el-Eş'ârî”, *DİA*, C.X, 1994, s.190-192 (akt).

Yunan müverrihlerinin en eskisi ve birincisi ve bu sebepten dolayı edebiyâtında (Şeyh-ül müverrih *pere de l'histoire*) lakabıyla meşhûr olan (Herodotos *Hérodote*) ta'rîhinin mukaddimesine fikra-i âtî ile başlar; “Halikarnas [ya'ni İstanköy Ceziresi karşısında Anadolu sahilinde Bodrum] ahâlîsinden Heredot'un icrâ eylediği tettebbu'ât-ı ta'rîhiyyenin netîcesini ihtivâ eden eser budur; tâ ki nev'-i beşerden zuhûr eden vukû'ât mürûr-u zaman ile kaybolmayıp ve gerek Yunanilerin ve gerek akvâm-ı sâirenin menâkıbı fevka'l-âde ve azîmesi şöhretsiz kalmaya. Bu fikranın tercümesindeki “*tettebbu'ât-ı ta'rîhiyye*” [s.12] ta'bîri makamında müellif-i mûmâ-ileyh (*Historia*) kelimesini isti'mâl eder ki o ta'rîhten i'tibâren münhasıran vukû'ât-ı ta'rîhiyyenin zabt ve tahrîrine ıtlak olunagelmiştir.

(*Historia*) kelimesi muahharen Romalılar tarafından kabul olunarak bu sûretle Latin lisânından teşa'ub eden Fransız ve İtalyan lisânlarına intikâl eylemiştir. Latin lisânı kurûn-ı vüstâda gerek kilîsa-i müntesibin ve gerek ulemanın tekellümünde ve muharrerât ve te'lîfâtta kullandığı lisân olmak hasebiyle bu vesile ile (*Historia*) kelimesi İngiliz ve Alman lisânlarına da geçmiştir. Şu kadar ki Alman lisânında (*historia*) kelimesinden mâadâ aynı ma'nâda olarak (geşihte *geschichte*) kelimesi dahi isti'mâl olunur; (geşihte) kelimesi fi'l-asl vukû'ât ve hâdisat makamında müsta'mel olduğu gibi âsâr-ı ta'rîhiyyeye dahi ıtlak olunmaktadır.

Âtîdeki derslerde göreceğimiz vecihle ezmine-i kadîme de fenn-i ta'rîh gittikçe tedennî ederek i'tibârını kaybetmiş ve âsâr-ı ta'rîhiyyeye yerine destân kabîlinde bir takım târihî romanlar dahi makbul olmaya ve eyâdî-i nâsda tedâvül etmeye başlamıştır. Bu romanların en meşhûru, kurûn-ı vüstâda şarkta ve garbta az çok ilâveler ile elsine-i muhtelifeye tercüme ve muktedir şâirler tarafından dahi manzûmen te'lîf edilmiş [s.13] olan *İskendername*'dir: Bu sûretle *İstorya* kelimesi ta'rîhî destân ma'nâsında kullanılmaya başlamıştır.

Kur'ân-ı azîmü's-şânın birçok kısımlarında hikâye, masal ma'nâsına kullanılmış olan (esâtîrü'l-evvelîn) ta'bîrine tesâdüf edilmektedir: müte'addid Avrupalı âlimler, Arap leksiyonuna göre cem' (*esâtîr*) olan (*astura*) kelimesinin ta'rîhî roman ve hikâye ma'nâsında olan Yunancadaki (*istorya*) kelimesinden muharref olduğunu iddiâ' etmişlerdir. Bu kelimeye âtîdeki âyât-ı celîlede tesâdüf edilir:

Sûreü'l-Enfâl (8-31)

“Onlara âyetlerimiz okunduğu zaman dediler ki: “(Evet) işittik, istesek biz de bunun benzerini elbette söyleyebiliriz. Bu öncekilerin masallarından başka bir şey değildir.”

Sûreü'n-Nahl (16-26)

Onlara: Rabbiniz ne indirdi? Denildiği zaman, “Öncekilerin masallarını” derler.

[s.14] *Sûreü'l-Mü'minûn (23-84)*

Dediler ki: Sahi biz, ölüp de bir toprak ve kemik yığını hâline gelmişken, mutlaka yeniden dirilteceğiz öyle mi?

Hakikaten gerek bize gerekse daha önce atalarımıza böyle bir vaatde bulunuldu: (fakat) bu geçmiştekilerin masallarından başka bir şey değildir!

Sûreü'l-En'am (6-25)

“Bu Kur'ân eskilerin masallarından başka bir şey değildir.” diyerek seninle tartışırlar.

Sûreü'l-Furkan (25-6)

Yine onlar dediler ki: (Bu ayetler), onun, başkasına yazdırıp da kendisine sabah-akşam okunmakta olan, öncekilere ait masallardır.

Sûreü'l-Ahkâf (16-41)

Bu eskilerin masallarından başka bir şey değildir, der.

Sûreü'l-Kalem (68-15)

O'na ayetlerimiz okunduğu zaman O, “Öncekilerin masalları!” der.

Sûreü'l-Mutaffifin (13)

Böyle birine ayetlerimiz okununca “eskilerin masalları” derdi. “*Esture*” kelimesinin madde-i asliyesi olan “satır” kelimesi yazmak ma'nâsına olan “*ketebe*” nin müradifidir. Fakat (satır) kelimesi mevzu bahis olan şeye daha ziyade itina ve ehemmiyet atfedildiğini göstermek için kullanır.

[s.15] Âtîdeki âyet-i kerîmede levh-i mahfûz gibi mühimm ve şâyân-ı hürmet bir mahall[d]e (satir) kelimesi kullanılmıştır:

Sûreü'l-Ben-i İsrail (17-60)

Ne kadar ülke varsa hepsini kıyamet gününden önce ya helak edecek veya en çetin bir şekilde azaplandıracağız. Bu, kitapta (levh-i mahfûz'da) yazılıdır.

Sûreü'l-Ahzâb (33-16)

Bunlar kitapta yazılıdır.

Sûreü't- Tûr (52-1)

Tûr'a yayılmış ince deri üzerine satır satır yazılmış kitaba, beytü'l-ma'mûrda, yükseltilmiş tavana, dolu denize andolsun ki.

Sûreü'l-Kâmer (54-53)

Küçük büyük her şey satır satır yazılmıştır. Yaptıkları her şey kitaplarda (amel defterlerinde) mevcûdudur.

Sûreü'l-Kalem (68-1)

Nûn. Kaleme ve kalem tutanların yazdıklarına andolsun ki (Resulüm), sen Rabbinin nimeti sayesinde mecnun değilsin.

Ba'zı müfessirîn bu lûgatın eski Yemen ahâlîsinin kable'l-İslâm kullanmış olduğu Lisân-ı Himyerî'den alındığını söylerler. Fi'l-vâki' Himyerî'de (satir) yazmak ve bâ-husûs levha ve taşlara taşçı kalemiyle hak etmek ma'nâsında kullanılır.

Netice: (Esâtîrü'l-evvelîn) ta'bîri yukarıda zikri geçen âyet-i kerîmede [s.16] masal, saçma ma'nalarında ve (satir) kelimesi ise bi'l-akîs büyük ehemmiyetli bir deftere kaydetmek ma'nâsında kullanılıyor. (Esâtîr) kelimesinin müfredi olan (estura) kelimesinin "satir" kelimesinden müştakk olduğunu kabul edecek olursak iki kelime arasında ma'nâ i'tibârîyle fark ve mübâyenet vardır. Ezmîne-i kadîmede vakayi'-i ta'rihiyyenin zabt ve tahrîr ve nakli ma'nâsına olarak (istorya) kelimesinin

kullanıldığını gördük. Şu hâlde (esâtîr) in müfredi olan (esture) kelimesinin Yunanca (istorya) kelimesinden alınmış olduğunu daha muhtemel ve bizce daha şâyân-ı kabul görülmektedir.

(Esâtîrû'l-evvelîn) ta'bîri hakkında müfessirin rivâyatına dahi mürâcaât edelim: (*Begavî*)²⁴² tefsîrinde bir ber-vech-i âtî naklolunur; "*Nadr b. Haris*" Kur'ân'ı Kerim'in 8. sûresindeki *elfâz* kelimesine isnâd edilir. Ben-i İsrail ahâlîsinden olup ticaret arasına Acemistan'a gider. (Hire) de bulunduğu esnada Rüstem ve İsfendiyar gibi Acemlerin söyledikleri hikâyeye ve kıssalardan dinler idi. Esâtîrû'l-evvelîn bu gibi dâsitânlar imiş.

(*Vahîdî*)²⁴³ nâmındaki müfessir (esbâb) nâm eserinde diyor: "*Nadr b. Haris*" berây-i ticaret Acemistan'a gider. Ve Acemlerin imtiyâzını satın alır. Ve avdetini [s.17] Kureyş ahâlîsine nakleder ve Muhammed size (ad) ve (semûd) hikâyelerini söyler, hâlbuki biz size Rüstem ve İsfendiyar ve mülûk-i Acem hikâyeleri söylerim der idi. Bu harîfin kıssaları Kureyş ahâlîsinin hoşuna gittiğinden artık Kur'ân-ı Kerîm tilâvetine gitmezlerdi.

İKİNCİ BÖLÜM

TA'RÎHİN TA'RÎFİ VE MEVZÛ'U [s.17]

Geçen dersimizde ta'rîhin mevzû'u hakkında *Mösyö Bernhaim*'in usûl-i ta'rîhe dâir olan (*M. Bernhaim*) kitabında mevcûd ta'rîfi tercüme etmiş ve bu bâbda ba'zı îzâhât vermeye başlamış idik. Bugün bu îzâhâta devam edeceğimiz için bu ta'rîfi tekrar okuyalım:

İlm-i ta'rîh, beşeriyetin bir cemâat-i siyâsiyye teşkil eden kısmının terakki ve tekâmülü esnasında gerek efrâd ve gerek cemâatin ef'âl, âdat ve rüsûmu neficesi olarak zuhûr eden ve zaman ve mekânın dâire-i hudûdunda bulunan vuku'ât-ı sâlifeyi tettebbu' ve nakl ve işbu vuku'âtın esbâb-ı rûhiyye ve mâddiyyesini ve bu esbâb [s.18] ile vuku'ât arasındaki münâsebâtı te'mîn eden ilimdir.

²⁴² Ferra Begavî (tam adı Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, ö. 516/1122)'nin tefsiri Me'âlimü't-tenzil için bkz: Mevlüt Güngör, "Ferrâ Begavî", *DİA*, C.V s.340 (akt).

²⁴³ Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri (ö. 468/1076). (akt.)

“Ta’rîh nev’-i beşerden zuhûr eden ef’âli ve bu ef’âlde nev’-i beşerin tekâmüli üzerindeki te’sîrâtını tedkîk eder.” denildiği zaman belki şu yolda bir i’tirâza ma’rûz oluruz: zelzele, tuğyân-ı miyâh, veba ve kolera gibi müstevlî hastalıklar misillü âfât-ı semâviye ve tabîiyye vardır ki vuku’ât-ı ta’rîhiyye üzerinde icrâât-ı te’sîr eylemeleri hasebiyle müverrihçe şâyân-ı tedkîk ve mütâla’adır. Bu kabîleden olmak üzere tûfân-ı Hazreti Nuh’u zikir edebiliriz. Ma’lûmdur ki bu vak’a ba’zı akvâmca ta’rîhlerinin mübtedâsı ad edilir. Bu tûfânın sûret-i vukû’u Tevrât’ta mufassalan nakl olunduğu gibi Hint akvâmının kitaplarında ve Esâtîr-i Yûnâniyye’de dahi zikrolunur. Hatta Bâbil ve Âsur kitâbelerinde buna dâir hikâyeye dest-res olunmuştur.

Buna kıyasen mîlâdın 79’uncu senesinde vukû’ bulup Pompei (Pompei) ve Herkula’nın (Herculaneum) şehirlerini tahrip eden zelzele şâyân-ı kayıt ve tezkârdır. Zîrâ bu iki şehir o zamandan beri göller, yollar, topraklar altında mestûr kalmış ve bu sûretle hâl usûlu de zamanımıza kadar ibka’ olunup ezmine-i kadîme ahvâli için [s.19] mevsûk ve kıymettar bir menba’ te’min eylemiştir.

İlel-i müstevlîyyeye gelince bunlardan ba’zıları vakayi’-i ta’rîhiyyeye te’sîr edebilecek derecede tahrîbât-ı husûle getirmişlerdir. Mîlâddan takrîben 400 sene akdem Avrupa’da ilk def’a olarak Atina’da zuhûr eden müthiş veba bu kabîlendendir. Bu illeti o aralık (Lakzemon ya’ni Mora) ahâlîsi ile 20 seneden beri muhârebeye bulunan Atina ahâlîsi arasında o derece tahrîbât ve vefeyâta sebebiyet verdi ki kuvvetlerinin söktükleri şehrin teslimine mecbûr olmuşlardır.

Binâenaleyh bu gibi vuku’âtın ta’rîhçe şâyân mütâla’a ve tedkîk olduğunu teslim ederiz: Şu kadar var ki vuku’ât-ı mezkûre ancak nev’-i beşerin ef’âline sebebiyet vermenin ve bu sûretle nev’-i beşerin ta’rîhiyle münâsebet-dâr bulunmak hasebiyle tedkîkat-ı ta’rîhiyyeye lâıyk olduklarını kabul ederiz.

Hâlbuki müverrihîn kadîmenin ekserisi bu usûle riâyet etmemiş vak’a-nüvîsler de zamanımızda gazetelerin şuûn-ı rûz-merresini yazarlar gibi senebesene zelzele, hüsûf ve kûsûf, tuğyân-ı miyâh, ilel-i müstevlîyyeye ve fırtınalar gibi vuku’ât-ı tâbîiyye-i âdiyyeyi mühimm bir nefîce tevellüd etmedikleri hâlde bile muntazaman kaydetmeyi [s.20] vazîfe ad eylemişlerdir. Ma’mâfih zannımızca

muntazam bir sûrette hâdisât-ı tabîyyeyi zabt ve tahrîr eylemiş olan bu zevâta arz-ı teşekkür borçluyuz; zîrâ vak‘a-nüvîsler bu gibi vuku‘âtın naklinden sarf-ı nazar etmiş olsaydılar rasathane gibi müessesâta ve resâil-i tabîyye ve fenniyein mefkud bulunduğu o zamanda fûnûn-i tabîyyeyi alâka-dâr eden birçok hâdisât meçhûl kalmış olur idi.

Ef‘âl-i beşeriyyeye gelince şunu ihtâr etmek îcâb eder ki bu ef‘âlin cümlesi değil yalnız birkaçı ta‘rîh için şâyân-ı tedkîkdir. İlm-i ta‘rîhiyenin ta‘rîfinde söylediğimiz vecihle nev‘-i beşerin yalnız bir cemâat-ı siyâsiyye teşkîl eden kısmının ef‘âli nazar-ı dikkate alınması îcâb eder. Binâen aleyh evvelâ hâl-i vahşette bulunan ve eskiden beri sûret-i dâimede aynı hâli muhâfaza ederek milel-i mütemeddine temsîl edebilmeleri kabul olamayan akvâm-ı ibtidâiyyeyi hâric tutmak îcâb eder. Misâl olarak Eskimoları, Amerika ve Afrika’da ki vahşileri ve Avustralya ahâlî-yi asliyyesini zikredebiliriz. Ancak tekellüm i‘tibâriyle hayvânâtdan tefrîk edebilmek ve i‘tikadât-i dîniyyeleri pek mübhem olarak ba‘zıları hâlâ insan eti yiyen bu akvâm tedkîkat-ı ta‘rîhiyyeye lâıyk değildir.

[s.21] İlm-i hayvânât hayvanların ahvâlinden bahsettiği gibi ilm-i usûl-i beşerde bu gibi akvâmın ahvâl ve âdâtını mütâla‘a eder. Bu akvâma ilâveten münhasıran umûr-i hasîse ile meşgûl ve taayyüş bu gibi şeylerle te‘mîn edilen bu cihetle hukuk-i medeniyyeden mahrum olan Çingâneler ve Yemen’deki (...) ve (...) ²⁴⁴ kabîleleri ve şimâl-i Arabistan’da göçebe hâlinde yaşayan “*Ben-i Suleym*” kabîlesini ve Hindistan’ın (Parya *Parcius*) lerini zikretmek îcâb eder.

Hâdisât-ı tabîyye hakkında söylediğimiz bu akvâm hakkında dahi tekrar edebiliriz, ya‘ni ta‘rîh bunlardan ancak ilm-i medeniyetlere olan münâsebâtleri dolayısıyla bahseder. Meselâ çingânelerin Memâlik-i Garbiyyeye vusûlleri ve Anadolu’dan bi‘l-mürûr Avrupa’ya geçmeleri mes‘elesini ciddi tedkîkat-ı ta‘rîhiyyeye sebebiyet vermiştir.

Tedkîkat-ı ta' rîhiyye sahasından hâric bıraktığımız bu kavmin ta' rîhini bi'l-farz bir kimse yazmak arzusunda bulunsa yapmış oldukları hayırsızlıklarıyla polis tarafından dûçar oldukları ta' kîbât ve daha ba'zı ehemmiyetsiz vuku'âtta başka ne yazabilir? Bunlar ise nev'-i beşerin tekâmülü ile kat'îyyen alâka-dâr değildir.

[s.22] Bu münâsebâtle akvâm kable't-ta' rîhiyye tesmiye edilmiş kavimlerden de bahsetmek lâzımdır: bu ta' bîr akvâm-ı ta' rîhiyye ya'ni ta' rîhçe ma'lûm olan akvâmdan evvel yaşamış olan kavimlere itlâk olunur idi. Arasına zuhûr edip akvâm-ı ta' rîhiyyeden hiçbirine ta'alluku olmayan bir takım âsâr-ı akvâm kable't-ta' rîhiyyeye isnâd edilir idi. Bundan akdem bunlara akvâm-ı kable't-tûfâniyye (*peuples antidéluviens*) denir idi. Teşhîsleri ve ahvâl-i sâiresinin ta'yîni ta' rîhçe kabul olmayan bu gibi akvâm hakkındaki tedkîkat ilm-i ahvâl-i beşere âiddir.

Esâsen tettebbu'ât-ı ta' rîhiyyeye günbegün terakki eyledikçe ve yeni keşfiyât vukû' buldukça zaman-ı kadîm hakkındaki ma'lûmâtımız tevessü' etmekte ve evvelce ezmine-i kable't-ta' rîhiyye zannedilmiş devirler ezmine-i ta' rîhiyye hudûdu dâhiline girmektedir.

Ba'zı âsârı meydanda olan bir kavmin ve vücudu ma'lûm ismi ve cismi mechûl iken ahvâl-i ta' rîhiyyesine muahharen destres oluruz. O hâlde artık akvâm-ı kable't-ta' rîhiyyeye zümresinden çıkarmak iktizâ edecektir. Demek isterim ki mevzû-i bahs olan ta' bîr pek mazbut değildir ve isti'mâlinde ihtiyata lüzûm vardır. Ta'dâd ettiğimiz isti'mâllerden mâ-adâ şunu da ilâve edelim ki [s.23] nev'-i beşerin ancak hey'et-i ictimâiyye ve siyâsiyye teşkîl eden kısmının ef'âl-i ferdiye ve ictimâ' iyyesi tedkîkat-ı ta' rîhiyyesinin mevzû' nu teşkîl eder.

Dinlediği vakt bu ef'âlin cümlesi değil yalnız bir kısmını murâd etmek îcâb eder. Fi'l-hakika bu ef'âlin cümlesini nazar-ı i'tibâre almak îcâb etse ezmine-i sabika da yaşamış olan bütün insanların her birinin tercüme-i hâlini yazmak iktisâ eder idi.

- 1- İbn-i Asâkir'in 90 kûsür cildedden mürekkebe Şam ta' rîhi.
- 2- 1860-1865'e kadar devam eden Amerika Cumhuriyeti'nin Konfederasyon muhârebatının ta' rîhi o muhârebelere iştirâk eden her bir askerinin terceme-i

hâliyle yazmak şu hâlde efrâd-ı nâsının ef'âlinden yalnız tekâmül-i ta'rîhiyye üzerine hâiz-i te'sîr olan kısmı tedkîke şâyândır.

Ma'mâfih bir milletin bir memleketin âdât-ı rüsûmunu anlamak için buna müte'allik ef'âlini bilmenin mecbûriyyeti vardır. Bu usûl efrâd-ı nâsının teâmülû netîcesi olup münferiden nazar-ı i'tibâre alındığı takdîrde kıymet-i ta'rîhiyyeden ari ve fakat hey'et-i umûmiyyeleri nokta-i nazarında nev'-i beşerin tekâmülüne icrâya te'sîr edebilecek bir mâhiyyete hâiz olmak hasebiyle kesb-i ehemmiyet eder.

Buraya gelince *Mösyö Bernhaim*'in ta'rîfinin tercümesinde isti'mâl ettiğimiz [s.24] terakki ve tekâmül ta'bîrinin izâhı için tevakkuf edelim: Bu ta'bîrin isti'mâlinde mukâyeseli kalmak için diyelim ki ta'rîhi yalnız terakki ve müteallî ma'nâsına değil fakat aynı zamanda tedennî ve îzâhât dahi telâkki edilmiş iktizâ eder. Bu gibi inhitât devirleri yalnız kabildenolup maiyyetin nev'-i beşerin terakkisine asla mâni' olamaz. Bu kabilden olan müverrihleri indinde kurûn-ı vüstâ devri bir devr-i inhitâttır. Zîrâ bu devir ezmine-i kadîme medeniyeti mahvolup gitmiştir.

Diğer bir misâl meşhûr müverrihlerden (*Gibbon*) dahi inkıraz fikrini Bizans İmparatorluğu ta'rîhini (Roma İmparatorluğu'nun Termîd-i İnkırazı Ta'rîhi *The History of the Decline and Fallof the Roman Empire*) sûretinde tesmiye etmiştir.

Fakat bu iki misâli yakından tedkîk edince kurûn-ı vüstâyı ve Bizans İmparatorluğu'nu bir devir inhitât olarak telâkki etmek doğru olamayacağı anlaşılmiştir. Fi'l-hakika bu iki devir ezmine-i kadîme medeniyetini tekâmül ettiremediğin mâ-adaâ bu devir mübeyyen ettiği semerâtı muhâfazaya muvaffak olamamışlardır. Ma'mâfih diğer ezmine-i kadîme medeniyetin tekâmülünü te'mîn eden hâdisât kadar mühimm bir takım vakayi' [s.25] devir esnasında zuhûr etmiştir. Bu iki mühimm hadise de şunlardır: Kurûn-ı vüstâ da bir taraftan Cermen ve İslad akvâm-ı Hıristianlığın zuhûruyla nev'-i beşerin ta'rîhine dâhil olurlar; diğer cihetten Şark akvâmı zuhûr-ı İslâm'dan sonra Bahr-i Sefid husûsundaki memâlik-i zabt ve tahrîr ve bu sûretle Avrupa ta'rîhiyle alâka-dâr olurlar.

Bu tekâmül esnasında Roma ve onu ta'kîb eden Bizans İmparatorlukları dûçar-ı inkıraz olmuş ise de bir taraf için tedennî ve inhitât sûretinde telâkki eylemiş hâdisât diğer taraf için terakki ve teâlî sûretinde tecellî eylemiştir.

Mösyö Bernhaim'in ta'rifinin sonunda ta'rîh, tekâmül-i ta'rîhiyyenin esbâb-ı rûhiyye ve mâddiyyesini de tedkîk etmelidir, deniliyor. Bundan maksad bir memleketin şerâit-i tabîiyyesi ile o memleket ahâlîsinin seciyyesi arasında mevcûd olan münâsebâttir.

İklîmin insanların âdât ve rüsûmu üzerindeki te'sîri kabûl-i inkâr değildir. En eski merakiz-ı medeniyetin Mısır, Bâbilistan ve Asuristan gibi sıcak memleketlerde teşkîl ettiği görülür. Soğuk iklimlerde te'mîn-i beka için sarf edilmek iktizâ' eden kuvva-yı hayatiyye sıcak iklimler de daha az mikdârda [s.26] lâzımdır.

Vâsi' ovalarda göçebe hâlinde yaşayan, mu'ayyen ve sabit bir ikametgâha mâlik olmayan muharip kavimler yetişir. (Asya-yı Vüstâ Göçebeleri), (Arabistan bedevileri gibi). Ötelerde veya sahillerde yaşayan insanlar karaların içlerinde yaşayanlardan farklı şerâit-i hayâtiyyeye mâlikdirler.

Muhtelif akvâmın şerâit-i hayâtiyyeleri arasındaki bu farktan tevellüd eden ta'rîh, nev'-i beşerin ta'rîhinde mühimm bir nokta teşkîl eder. Bir kavmin sakin olduğu memleketin usûl-i tabîiyye ve coğrafyasını iklimini ve sâiresini bilmeden akvâmın ta'rîhini anlamak kabul olunamaz.

Akvâm-ı mütemeddinenin ta'rîhinde mesâlik oldukları edyânın ta'rîhi de dâhildir. Vahdet-i hayriyye kail olan evrâdiyenin üç dinin (Musevi, İsevî ve İslâm dinleri) te'sîsine âid mesâil-i ilâhiyyâta âiddir. Ta'rîh bunlarla iştigâl etmez zîrâ bunlar ef'âlü'l hayrdır, ef'âlü'l beşeriyye değildir.

Ahvâl-i fevküt-tabîiyyenin tenkidiyle iştigâl etmek bize âid değildir. Tekâmül-i dîniyye tedkîk etmek mecbûriyyetinde olan müverrih bu tekâmülün nev'-i beşerin ta'rîhi üzerinde icrâ ettiği te'sîri nazar-ı i'tibâre alır ve vicdan mes'elesi olan diğer kısımları herkesin kendi takdîrine terk eder.

[s.27] *Mösyö Bernhaim*'in ta'rîfi hakkında ki îzâhât bu sûretle hitâm bulduktan sonra şimdi de Hicretin 10. asrında yaşamış olan bir Osmânlı müellifinin ilm-i ta'rîh hakkındaki ta'rîfini zikretmek isterim.

10. asır hicretin nısf-ı âhirinde Taşköprüzade Ahmed Efendi: (*Miftâh Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi- Mevzûâtü'l-ulûm*)²⁴⁵ nâmında Arapça bir kamûs te'lîf etmiştir. Bu eser mahdumu *Mehmet Kemâleddin Efendi* tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve işbu tercüme ahîren 1212 ta'rîhinde iki cild olarak Der-saâdet'te tab' olunmuştur. İlmü'l- Tevârîh: İlm-i mezbûr tavâifinin usûl ve büldânını rüsûm ve âdâtını ve sanâyi' eşhâsını ve onların ensâb ve vefeyâtını ve bunların gayr-ı ahvâlini mu'arrefitir ve mevzû' ahvâl-i eşrâf-i mâziyyedir. Gerek enbiyâ' ve evliyâ' gerek ulemâ' ve hükemâ' ve mülûk ve selâfîn ve şu'arâ ve bunların gayr-ı. Ve garazi ahvâl-i mâziyyeye vukûf ve fa'idası evvel ahvâlinde ahz-ı ibret ve tahsil-i nasihattir. Ve tekallübat zamana vukûf ve vusûl ile meleke-i tecârib ahvâlden husûldür. Ta ki menkûl olan masraflarının emsâlinde ihrâz ve zikrolunan menâfî'nin nezâ'irini celb ile dürr-i saâdet bâz ola. Ve bu ilm-i nâfî' hakkında dedikleri mutabık [s.28] vak'adır ki kitaplarına nâzır olanlara emrâz ve şehirlerinde mukîm iken misafirine hâsıl olan menâfî' ile intifâ'i mukarrerdir.

[*Mevzû'âtu'l-'Ulûm sahife 281*]

Taşköprüzade'nin işbu ta'rifini mu'ahharen şimdye kadar müte'addid defa'lar zikri geçen Kâtîp Çelebi (*Keşfü'z-zünûn*) nâm eserinde aynen nakl ve derc eylemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TA'RİHİN GAYELERİ VE NEV'LERİ [s.29]

Ta'rîh Nakli-Histoire Référente

Ta'rîhi Şe'ni-Historie Pragmatique

Ta'rîh Tekvini-Histoire Génétique

Tetebbu'ât-ı ta'rîhiyenin mevzû'unu tedkîk ettikten sonra başka bir mes'ele zuhûr eder: Ta'rîh hangi maksada mebnî tetebbu' edilir? Bu suâle vereceğimiz cevap aynı zamanda hem âsâr-ı ta'rîhiyyeyi yazanlara hem de bu âsârı okuyanlara şâmildir. Geçen dersimizde gördüğümüz vecihle Taşköprüzade Ahmed Efendi ilm-i ta'rîhin mevzû'unu ta'rîf ettikten sonra "*Garâz-ı ahvâl-i mâziyyeye vukûftur.*" sözleriyle

²⁴⁵ "Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde" başlıklı eserin çevirisi "**Mevzû'âtu'l-'Ulûm**" başlıklı eserdir (akt).

başlayarak bu mes'eleye dâir birkaç kelime ilâve ve ba'dehu tetebbu'ât-ı ta'rîhiyyenin fayda hakkında beyân mütâla'a eder.

Zannımıza göre Taşköprüzade'nin ta'rîfindeki maksad: Taharriyât-ı ta'rîhiyyenin [s.30] başlıca sebebi bizden evvel vukû' bulmuş olan hâdisâtı bilmek hakkındaki tecessüs hissi der ki memleketleri gezip ahâlîsiyle temasta bulunmak ve bu memleketleri ve ahâlîyi kendi vatanımız ve ahâlîsiyle mukâyese etmek husûsunda mevcûd olan arzuya müşâbihtir.

Fakat bu ba'dehu nazar-ı dikkati celb eden mühimm bir nokta vardır: Bu tecessüs hissini inkişâfına hizmet eden akvâm yalnız bi'l-fi'l ta'rîh-i âleme iştirak eden kavmlerdir. Bu kamûsta birebir hadiseyi efrâdının zihniyyetinde görürüz.

Bir takım hâlk vardır ki hayat-ı rûz-merrelerini kazanmakla imrâr-ı evkât ederek yaşamak için çalışmaktan ve tenâsülden başka bir şey düşünmezler ve vatanlarının, memleketlerinin inkişâf ve terakkisine icrâ-yı te'sîr etmeksizin gelip giderler. Bu gibiler kendi ailelerinin ta'rîhiyle dahi alâka-dâr değildir. Ancak büyük pederlerinin ismini bilirler ve fakat üçüncü karından sonraki ecdâd hakkında hiçbir an'ane muhâfaza etmezler ve evlâd ve ahfâd kendileri aynı sûretle an'ane namına bir şeyi terk etmezler.

Ef'âl ve âsârıyla velev nisbeten az bir ehemmiyeti hâiz ta'rîhi bir rol oynamış olan insanların zihniyyeti bu kamûsla bir değildir.

[s.31] Bu gibiler meşhûr bir sülaleye mensûb olsalar bile kendi mâzîlerinin ta'yîn ve tenvîri ve ef'âl ve harekât ve muvaffakiyet-i şahsiyyelerinin tezyîd-i şân ve şöhreti için atalarının hayatını tedkîk ederler.

Bu husûsta milletlerin hâlet-i rûhiyyesi efrâdıninkine müşâbihtir: Bu sebebe mebnîdir ki geçen dersimizin mevzû'-i bahsi olan akvâm ve hissiyyenin ve paryaların ta'rîhi yoktur, bunlar mâzîleriyle alâka-dâr değildirler. Hâlbuki mütemeddin ta'bîr ettiğimiz milletler eski zamandan beri tecessüs tesmiye ettiğimiz hisse tebean mâzîleriyle iştigâl etmeye başlamışlardır.

Bu hiss-i tecessüsten mâ-adâ taharriyât-ı ta'rîhiyyeye sebebiyet veren başka bir his de vardır: Efrâdda izzet-i nefis ve tezâhür, milletlerde izzet-i nefis milli ve vatanperverlik hisleri.

Bu iki sebepten mâ-adâ bir üçüncüsü de mevcûddur ki o da merakımızı tahrîk ve ihtirâsât-ı insâniyenin ma'kesiniteşkil eden hayat-ı beşerde müte'addid ve faciaları, vakayi' fevka'l-âdeyi öğrenmekden muhassıl-ı mahzûniyyetdir. Münhasıran bu memnûniyyeti istihsâl için ta'rîhle iştigâl edenler vakâyi'nin hakikîyeti ve hatta muhtemel veya mümkünü'l-husûl olup olmadıklarına ehemmiyet atfetmezler. Gerek kendi vatanlarının ve gerek [s.32] acemi milletlerin ta'rîhlerinde en ziyâde hoş giden vak'aları intihâb ederler.

Yukarıda izâh edilen üç sebep ta'rîhin (nakl-i ta'rîh) ta'bîr ettiğimiz mevâdd-ı esâsiyyesini teşkil eder.

Ta'rîhin bu nev'i her millette ta'rîhi inşâ'nın en eski şeklidir. Zîrâ bu şekil en sade ve inkişâf-ı ta'rîhiyyenin henüz mübtedâ'sında bulunan akvâmın seviyye-i irfânına en ziyâde muvaffak olanıdır.

En evvel tercihen manzum şekil intihâb ve isti'mâl edilmiştir. Çünkü manzumen yazılan vakayi' -i ta'rîhiyye insanlar tarafından kolaylıkla hıfz olduğu gibi nesir de olduğu gibi kolaylıkla hâl-i asliyi kaybetmezler.

Yunanistan'ın en eski dâsitânları olan *İliade* ve *Odyssée* aynı zamanda ta'rîh-i inşâ'nın hâl-i ibtidâiyyedeki ilk mahsûllerdir. Bir ana'neye göre bu dâsitânlar asırlarca ağızdan ağza intikâl etmek sûretiyle muhâfaza ve bî'l-âhire tahrîr ve zabt olunmuştur.

Bu hâl yazanın Yunanistan'ın pek az münteşir bulunduğu ve hatta hiç ma'lûm olmadığı ve kâğıt kalem gibi edevat-ı kırtasiyenin nâdir bulunduğu bir zaman için pek tabîidir.

[s.33] Bu dâsitânlardan mâ-adâ ve bu yapıdaki mütâla'âtımı te'yîd etmek için zaman-ı âhire âid olup aynı sûretle muhâfaza edilmek olan diğer bir dâsitândan bahsedeceğim:

Bu da daha 20 sene evveline gelinceye kadar cenûbî Arnavutluk'ta Makedonya'da inşâd edilen *Tepedenli Ali Paşa Destanı*'dır. Bu dâsitânı kâmilten ezberlemiş olan birisi bir Fransız âlimi okumuş ve bu zevât dahi mezkûr dâsitânı tahrîr ve neşrelemiştir.

Hatta bizzat Selânik'te bulunduğum esnada ücret mukâbilinde bu dâsitânı okuyan adamlara tesâdüf ettim. Bu dâsitân Fransız tarafından vücûda getirilen tab'ında 846 beyitten ibârettir.

Gâyet emin hafızaların tevellüd ettiği harikalar Avrupa'da mûcib-i tereddüd olmuş ise de 5426 âyeti ihtivâ eden Kur'an-ı Kerim'i hıfz edenlere dâima tesâdüf edilmiş bu memlekette şâyân-ı istiğrâb geldi.

[s.34] İbtida'-i inşâ'-ı ta'rîhiyenin diğer bir nev' de şecerelerdir ki en ziyâde milel-i Şarkiyyede isti'mâl edilmiştir. Kur'an'ın en eski aksâmında muhtelif ve uzun parçaları şecerelere hasredildiği gibi Araplarda da (ilm-i ensâb) bir ehemmiyet-i mahsûsaya hâiz idi. En eski *Âsâr-ı Ta'rîh-i Osmânî* dahi ilk sahifelerine *Âl-i Osmân* şeceresini kaydederler.

İbtida'-i inşâ'-yı ta'rîhiyenin üçüncü nev' hükümdarının, ba'zı me'mûrin-i mülkiyye ve ilmiyenin cedvellerinden mürekkebirdir. Bu cetvellerden mu'ayyen bir ta'rîhe [Muharrerâta vaz' edilmiş ta'rîh ma'nâsızdır.] mâlik olmayan milletlerde ta'yîn-i zamana da hizmet ederlerdi; bu sûretle vakayi'-i ta'rîhiyenin zaman-ı vukû' ta'yîn edilebilirdi.

Meselâ: Atina'da (Archontes) lerin ve Roma'da (Konsül) lerin ya'ni bu iki cumhuriyetinin en büyük me'mûrîn-i mülkiyyesinin cedvelleri. Bu iki millette vakayi'-i resmiyye ve Husûsîyeyi (Archontes) ve (Konsül) lere nazaran tevrîh ederler. Ya'ni vakâyi'nin zaman-ı vukû' ta'yîn ederler idi.[s.35] Hatta bu âdet mu'ayyen bir ta'rîh kabul edildikten sonra dahi devam etmiştir.

(*Archontes*) ve (*Konsül*) ler her sene tebdîl ettikleri için bunların ismini ve hangi sene me'mûrîyetine tesâdüf ettiğini zikr etmek mevzû-i bahs olan vak'anın zaman hudûdunu anlatmaya kafî idi.

Bu cetvellerden bahsederken Osmânlı ta'rîhinde buna misâl mevcûd olan cedvelleri hatırlatmak icâb eder. Bunlarda Devlet-i Âliyye'de cihet-i mülkiyye ve ilmiyye de silsile-i merâtib te'sisinden sonra gelen vüzerâ-yı azîm *Şeyhü'l-İslâm* ve sâire-i me'mûrînin ismini nâtik olan cedvellerdir. Bu gibi cedvellerin ilk numûnesi Kâtîp Çelebi'nin (*Takvîmü't-Tevârîh*) nâm eserinin sonunda vardır.

Yunanistan'da ta'rîh-i inşâ', dâsitânı ta'bîr ettiğimiz iş'âr-ı ta'rîhiyye esâsı ittihâz edilerek inkişâf etmiştir. Mîlâd-i İsa'dan 500 sene evvel yaşamış olan ilk müverrihler dâsitânlarda ihtivâ ettiği [s.36] hikâyelere nazaran gayr-ı muhtemel ad ettikleri aksâmı tâyy ederek nakleylemişlerdir.

Bu gibi âsârın bir kısmı îyd-i millî veya sâir merasim günlerinde inşâd edilir idi. Bunda başlangıç maksadı huzzârı ve kârîni anlattırmak idi. Bu ibtidâ' müverrihlere ta'rîh edebiyâtta, efvâh-ı nâs da tedâvül eden rivâyeti zabteden ma'nâsına olarak *logographie* ya'ni "*Raviyan-ı Ahbâr*" ta'bîr olunur.

Müverrih nâmıyla yâd edilebilmiş ilk müellif Herodotos *Hérodote* dir. Buna mebnî kendisine "*Ta'rîhin Bâbası- Şeyhü'l Müverrih*" ismi verilir. Mumaileyh eserine daha ziyâde letâfet vermek ve kârîni cezbetmek maksadıyla istitrâd sûretiyle bir takım hikâyeler (*légende*) ilâve etmiş ise de asıl maksadı vakayi'-i hakikîyeyi nakletmektir. Esâsen hâdisât-ı ta'rîhiyyeyi sadece nakletmekle iktizâ ederek illet *cause* ve eser *effet* arasındaki münâsebâtî tedkîk etmez.

Nakl-i ta'rîhiyyenin diğerk bir nev' ahvâl ve vukû'atın sene-besene mukayyed ve muharrer bulunmasıdır. Bu gibi ta'rîhlerde vuku'ât-ı ta'rîhiyyeyi zaman-ı vukû' [s.37] sırasıyla sene-besene mâhbemâh ve hatta günü gününe kayd ve tahrîr edilmiştir.

Muhârebe gibi birkaç sene devam eden vuku'ât nakledilirken senenin nihâyetinde bu hadisenin nasıl hitâm bularak aynı senede vukû' bulmuş olan diğerk hâdisât nakledilir ve ertesi senenin vuku'ât-ı miyânında o muhârebenin nakline devam olunur. Bu esâs Devlet-i Osmâniye'nin resmî ve gayri resmî vak'anüvisleri tarafından kabul olunmuştur. Bunlar miyânında ba'zıları yalnız senesine değıl fakat

bir sene zarfındaki vakayi'de mâhbemâh ve hatta zamanımızdaki gazeteciler gibi günü gününe zabt ve tahrîr eylemişlerdir.

Ta'rîhi bu sûretle yazmanın kıymet ve ehemmiyeti derkârdır. Vakâyi'-i ta'rîhiyye zaman-ı vukû'ları i'tibâriyle zabtedilmiş olduğundan bu bâbta tereddüte mahall kalmaz.

Fakat bu nev' ta'rîhinin kıymeti müellifin nakleylediği vakâyi'-nin şâhid ve muâsırı olup olmadığına o zamana 'âid ve hâdisâtın zaman-ı vukû'nu gösterir menâbi'den istifâde edip etmediğini şurada burada [s.38] topladığı ma'lûmâtı kendi ictihâdine göre senelere, aylara ve günlere taksîm edip etmediğine göre tebdîl eder. Bunu daha vaz' sûrette anlatmak için misaller zikredelim.

Ma'lûmunuzdur ki üç asırlık bir zamandan beri Devlet-i Osmâniye'de ba'zı zevât padişah tarafından vak'anüvis ta'yîn edilir. Bu zevâtın vazîfesi vakayi'-i rûz-merreyi kayd etmek ve bî'l-âhire bunları kitap şeklinde takdîm etmek idi. 300 senelik vakayi'ye dâir vak'anüvislerin bu gibi âsârı bilâ-inkitâ' mevcûdudur.

Bu vak'anüvislerin ba'zısı (vefât, azl, başka me'mûrîyete nakl gibi) esbâb-ı müteaddidden dolayı zabt ve kayd etmiş oldukları vakayi' kitab şekline ifrâğa muvaffak olmazlar. Bu hâlde kendilerinde mevcûd olan sureleri hâlifelerine devir ve tevrîh edilir ve hâlifeleri de kendi zamanlarına âid vuku'ât ile birlikte seleflerinde mürûr-ı vakayi'-i mühimme ve bir eser tahrîr ederler idi. Ve *Âsaf Efendi* gibi ki ta'rîhinin bir kısmı mühimme (ikinci cildi) silki olan *Enveri*'nin surelerinden alınmıştır.

[s.39] Başkaları ta'rîhi yazarak diğer bir kısım zevât var ki yukarıda izâh edilen tarzda ya'ni muâsırı buldukları zamanın vak'alarını değil zaman-ı mâzînin vakâyi'ni ta'rîhî vukû' sırasıyla ya'ni *Annales* salname şeklinde yazmak üzere müte'addid menâbi'ye mürâcaât ederler. Bu menâbi'-i hâdisât zaman-ı vukû' sırasıyla zabt ve tahrîr etmiş olup hikâye tarzında tertîb eylemiş bulunmaları hasebiyle bu müellifler o vuku'âtı bizzat senelere taksîm ve bu sûretle o menâbi' salname hâline ifrâğ edilir. Bi't-tâbi' bu yolda vücûda getirilmiş âsâra pek ziyâde i'timâd câiz olmayıp isti'mâllerinde ihtiyatlı bulunmak îcâb eder. Zîrâ ba'zen bir

hâdisât-ı ta' rîhiyyenin zaman-ı vukû' menbâ'-ı mu'ayyen bulunmaz ve müellif onu karî'ne ile bir seneye atfeder. Ba'zen de isti'mâl edilmiş menâbi'de senelerce ihtilâf var ise de yanlış olanı tercih ederler ve-yâhûd aynı vakâ' muhtelif senelerde mükerreren zikrederler.

Ba'zı müverrihler de ta'rîh-i umûmînin en mühimm vakâyi'ni mesneviye ve telhis ederek yazarlar. Bu gibi te'lîfat-ı amelî bir maksadla ya'ni bu vuku'ât-ı ta'rîhiyyenin zaman-ı vuku'âtı kolaylıkla bulmak ve ezberlemek ve diğer cihetten [s.40] vuku'ât-ı ta'rîhiyyeye yek nazarda vukûf için vücûda getirilir. Kâtîp Çelebi'nin (*Takvîmü't-Tevârîh*) nâm eseri buna bir misâl teşkil eder. İnşa-yı ta'rîhiyyenin ikinci nev' ta'rîh-i şe'ni *Historie pragmatique*'dir. Bu nev'i ta'rîh-i ahvâl-i ta'rîhiyyeyi mâzînin vetiresinden hasıl olacak istifâde nokta-i nazarında ve ameli bir maksada hizmet etmek üzere tedkîk eder.

İbtidâ'da mâzînin vuku'âtını hiçbir mülâhazâta ilâve etmeksizin nakleden müverrihin maksadı hikâye ve roman yazarlar gibi kârîinlerine anlattırmak ve mâ'lûmât-dar etmekten ibâret idi.

Hâlbuki tarîk-i medeniyette ilerlemiş ba'zı akvâm zaman-ı mâzînin vukûfundan hâsıl olabilecek müte'addid kaideleri idrâk etmişlerdir.

Bâ-husûs bir memleketin ricâl-i devleti kendi vatan ve milletlerinin ne sûretle teşkil ettiklerini ve sâbıkda komşu ve hem-hudud milletlerle olan münâsebât ve buna mümâsil İdare-i Mülkiyye ve umûr-u siyasete âid mes'eleler hakkında sahib-i mâ'lûmât olmak mecbûriyyetindedir.

[s.41] Zaman-ı sâbıkın ta'rîhi mesâil-i hazîrenin hâline yardım eden ve esâs müttehaz edilebilen evrâk-ı resmiyyeye mesâil-i menba'ları ihtivâ eder.

İkinci derecede husûsî tecrübenin yerine kaim ve ahvâl-i mesâil-i hazîreye kabl-i tatbîk olan birçok emsâl gösterir. Fi'l-hakika Musevî hahamlarının (Beni Akiba)'nın bir sözüne göre, muahharen darb-ı mesel hükmüne kaim oldu, bu dünyada nâmesbük bir şey yoktur. Şu hâlde Taşköprüzade Ahmet Efendi haklı olarak zaman-ı mâzînin vukûfu bir mülkiyye-i tecârîbdir der. Fakat vakâyi'-i mâziyyenin sadece nakli arzu olunan bu ka'ideyi te'mîn etmez. Bi'l-hâssa vuku'âtın esbâbını ve

hâdisâtın âmillerini sevk eden efkâr ve niyyâtı ve ta'kîb ettikleri maksadı bilmek iktizâ eder. Binâenaleyh şen'i nokta nazarında ta'rîhi yazan müverrih mevzû-i bahs olan eşhâsın seciyye ve ihtirâsâtını tahkik ile kari'lerini tenvîr etmek ister. Zîrâ vakayi'-i ta'rîhiyyeyi efrâdın te'sîrat-ı şahsiyyesinin mahsûlü telâkki eder.

Bu meâlde olarak Ahkâm-ı Siyâsiyye ile ismi meşhûr “*Makyavel*” Macchiavelli 1469-1527 şu fikrayı yazmıştır.

[s.42] Akıllı âmiller tekrar ederler ki; ilerde zuhûr edecek vakayi' keşfetmek isteyenler, vuku'ât-ı mâziyyeye mürâcaât etsinler; zîrâ ahvâl-i beşeriyyenin kâffesinin nâzırı zaman-ı sabıkda mevcûdudur. Bunun sebebi de şudur: Vuku'ât-ı ta'rîhiyye ef'âl-i beşeriyyenin netîcesidir ve ihtirâsât-ı beşeriyyedâimâ aynı şekilde tecellî edegelmiştir. Şu hâlde bu ihtirâsât dâimâ aynı netîceleri tevellüd etmek gerektir.

Şe'ni usûlunu ittihâz eden müverrihin eşhâs-ı ta'rîhiyyeye ve bunların vakayi'-i ta'rîhiyye üzerindeki te'sîrlerine ziyâdesiyle ehemmiyet vermesi diğer cihetde mahzûrdan sâlim değildir çünkü âşîkardır ki bir insanın seciyyesini anlayabilmek için evvel asırda müverrihîn bizzat ilm-i ruhta meleke sahibi olması îcâb eder. Ve diğer bir milleti ve başka bir devre âid bir şahsın ahvâl-i rûhiyyesini tedkîk için yalnız o şahsın yaşamış olduğu devrin ta'rîhini değil fakat mensûb bulunduğu milletin kavmin ahvâl-i rûhiyyesini bilmek îcâb eder.

Ezmine-i kadîmede yaşayan meşâhîrin efkâr-ı vesâiklerini ne sûretle tahayyül etmek mümkün olabilir? Fi'l-hakika bunlar şimdikinden fırka-i şerâit dâiresinde [s.43] yaşamış olduğu için ahvâl-i şahsiyyeleri hakkında ma'lûmâtı kafiyeye dest-res olamazlar.

Bu tarzda ya'ni şe'ni usûlde inşâ-yı ta'rîhiyyenin ilk numûnesini (*Thukydidés*)'in Atinalılar ile Mora ahâlîsi arasında 8 sene devam eden muhârebeye dâir milattan 400 sene akdem yazdığı eser teşkîl eder. Müverrih naklettiği vakâyî'nin muâsırı idi. Âsârının mukaddimesinde diyor ki: karilerinin hoşuna gitmeyeceğini bildiği hâlde hikâyât-ı garbiyye ya'ni esâtîr-i nev'inden olan hikâyâtın bahsetmeyeceği ve fakat zaman-ı sabıkda zuhûr eden Vuku'ât-ı ta'rîhiyye âfîde

aynen veya ona yakın bir sûrette hasb-el beşerriyye tekrar edeceğinden bunlardan istifâde etmek isteyenlere eserinin hizmet edeceğini emreder. Ve buna binâen vakayi'-i ta'rîhiyyenin esbâbını keşfetmek için milel-i muhtelifenin ve bu milletlerdeki firkaların derece-i kuvvetlerini ve bunları sevk eden gayeleri tahkik-i husûsa ehemmiyet atfettiğini ilâve eder. Bu îzâhâtta yukarıda zikri geçen ta'rîh-i şe'niyyenin iki esâsı görülüyor.

[s.44] 1- Ta'rîhin mütâla'asından amelî nokta-i nazardan hâsıl olacak istifâde;

2 – Vakâyi'-i ta'rîhiyyenin esbâb-ı bâtinesini tahkîk.

Ma'mâfih vakayi'-i ta'rîhiyyenin esbâbını eşhâsta değil milletlerde ve milletlerin firkalarında ara.

Yunanilerden sonra ta'rîh-i sâni Romalılar tarafından kabul olunmuştur. Romalılarda bu nev'-i ta'rîhin en meşhûr numûnesini *Tacitus* (Tacite) âsârında görürüz. (*Tacitus*) mîlâdın birinci asrında yaşamıştır.

İnşa-yı ta'rîhiyyenin tekâmülünün bu safhasında meşâhîrin tercüme-i hâllerine ehemmiyet verilmeye başlandı. Bu nev'den olarak *Plutarquenâm* Yunani müverrihîn meşhûr bir eseri vardır ki gerek Roma ve gerek Yunanistan'ın meşâhîrinin tercüme-i hâllerini cem' eder. Bu eser terâcim-i ahvâl mecmûalarına numûne ittihâz edilmiştir.

Ta'rîh-i şe'niyyenin bir üçüncü nev' hâtırâttır. Bu gibi âsârda bi'l-hâssa ahvâl-i şahsiyyeye ehemmiyet verilir. Ezmine-i kadîme de bu nev' inşâ-yı ta'rîhiyyenin numûneleri [s.45] nâdirdir. Bizanslıların âsâr-ı ta'rîhiyyesi miyânında birkaçına tesâdüf olunur: (*Kanta Kuzenos*) nâm imparatorun ta'rîhi gibi.

Kurûn-ı cedîdede en ziyâde Fransızlar hâtırât te'lifinde bi'l-hâssa ihtilâl-i kebir zamanından evvel asr-ı istibdâdda iştigâl etmişlerdir. Bu devir istibdâd, ta'rîh-i şe'niyyenin isti'mâline müsâidtir. Zîrâ istibdâd eşkâl-i hükümet arasında hükümdarların ve vekillerinin ve iltimas ve himaye sayesinde mevkı'-i iktidara gelenmuktedirânın icrâ-yı hüküm eylemelerine en ziyâde meydan verir. Bu zevât ihtirâsât ve âmillerine göre milletlerin umûrunu tedvîr ederler. Bu mülâhazâta

mebnîdir ki bu gibi istibdâd devirlerinin ta'rîh-i şe'ni tarzda olması mecbûriyeti hâsıl olur.

Bu gibi âsârın kıymeti müelliflerinin bi-taraflığına göre tezâyüd veya tenâkus eder. Bu âsâr arasında ba'zıları vardır ki (Prens Bismarck'ın Hâtırâtı gibi) en kıymetdâr vesâik-i ta'rîhiye makamındadır. Bunların mütâla'ası yalnız müverrihlere değil, bütün ricâl-i devlete ve me'mûrîn-i siyâsiyyeye vaciptir.

Osmânlı inşâ-yı ta'rîhiyenin ibtidâlarında ta'rîh-i şe'ninin çok numûneleri yoktur. Ma'mâfih terâcim-i ahvâl sûretinde yazılan ta'rîhler en eski zamandan beri [s.46] mevcûdudur.

(Tezkiretü's-Şuarâ) pek çok olduğu gibi Kâtîp Çelebi'nin (Takvîmü't-Tevârîh) nâm zeylinde ki cetvelden beri *Hadikatü'l-Vüzerâ*, *Hadikatü'r-Re'îs ve Ruhitü't-Ta'rîh* gibi eserler Osmânlı Devleti'nde yaşayan üdebâ ve sâir zevât-i meşhûrenin tercüme-i hâllerine dâir ma'lûmât verir. Ma'mâfih şunu nazar-ı i'tibâreden dûr tutmamak îcâb eder ki bu gibi eserler ekseriyyâ bahsettikleri zatın ta'rîh-i tevellüd ve vefâtı, işgâl ettiği yeni me'mûriyetleri, hayratını ve ashâb-ı kalemde ise vücûda getirdiği âsârın bir cetvelini zikretmekle iktizâ ederler. Bundan dolayı bu eserleri ta'rîh-i şe'niyenin nâm mahsûlü addetmek pek caiz değildir. Çünkü eshâb-ı terâcimenin secciyeye ve ahvâl-i rûhiyyesinden pek az ma'lûmât sahidir.

Buna mukabil bu isme kesb-i liyâkat eden Hoca Saadettin Efendi'nin *Selîmnamesi* ile Kanuni Sultan Süleyman devrinin veziri a'zamlarından olan Lütfî Paşa'nın *Âsafnâmesi* zikredilebilir. (Hâtırât-ı Nev'den)

Ta'rîh-i şe'ni esasatına muvaffak ve aynı zamanda vuku'ât-ı senesine zabtetmiş olan eserlere zamanımızda tesâdüf edilir. Ta'rîhinin bu muhtelit tarzının numûnesi olarak *Cevdet Paşa'nın Ta'rîhini* zikredebiliriz.

[s.47] En son zamanlarda hâtırât ve terâcim-i ahvâl numûneleri de zuhûr etmiştir. Merhum *Said Paşa'nın Hâtırâtı*, Cevdet Paşa'nın kerimesi Fatma Aliye Hanım tarafından yazıyla tercüme-i hâli gibi. Sûret-i umûmiyyede diyebiliriz ki Osmânlılar dâimâ ta'rîh-i vuku'âtın zaman-ı hidmeti sırasını muhâfaza ederek senebesene yazmak cihetini ya'ni ta'rîh-i nakliyi tercih eylemişlerdir.

Ta'rif-i şe'ni hakkındaki îzâhâta nihâyet vermek için bu husûsta zaman-ı kadîmede yaşamış olan iki Avrupalı müverrihin fikirlerini zikrederim:

Vassius, -Taşköprüzade'nin muâsırıdır- der ki: "*Ta'rif mes'ud bir hayat te'mîn etmek için bilinmesi lâzım gelen ba'zı vuku'ât-ı mahsûsenin ma'rifetidir.*" Bu cümle Taşköprüzade'nin ta'rifindeki cümleye o derece müşâbihtir ki Vassius onu tekrar etmek istemiştir zannı veriyor.

Diğer Avrupalı müverrih- ki Taşköprüzade'den yüz sene sonra [s.48] yaşamıştır. Vuku'ât-ı ta'rihiyyeyi sadece nakleden ya'ni nakl-i ta'rif ile vuku'ât-ı ta'rihiyyeyi nakletmekle beraber nâzırını mûcib-i fayda olan iyi şeylerle ictinâb edilmesi lâzım gelen fena şeyleri tefrîk ve kârilerine izhâr eden ta'rihi yekdiğerinden ayırıyor. Osmânlı müverrihi ya'ni Taşköprüzade ise:

İlmü't-Tevarih: *İlm-i mezbûr tavâifinin ahvâl ve büldânını rüsum ve âdâtını ve sanayi eşhâsını ve onların ensâb ve vefeyâtını ve bunların gayr-ı ahvâlini ma'rifettir. Ve mevzû'-i ahvâl eşraf-i mâziyyedir. Gerek Enbiyâ' ve Evliyâ' gerek ulemâ' ve hükemâ' ve mülûkün ve selâtin ve şu'arâ ve bunlardan gayrı. Garaz-ı ahvâl-i mâziyyeye vukûf ve fâide evvelâ ahvâlden ahz-ı ibret ve tahsîl nasihattır. Ve tekâllübat-ı zamana vukûf ve vusûl ile meleke-i tecârib evvelâ ahvâlden husûldur. Ta ki menkul olan müferritlerin emsâlinde ihtirâz ve zikrolunan menâfi'nin nazarını celb ile dürr-i saâdet bâz ola. Ve bu ilm-i nâfi' hakkında dedikleri mûtabık ve vak'adır ki kitaplarına nâzır olanlara ömr-i ahîrve şehirlerinde mukîm iken misafirine hâsıl olan menâfi' ile intifâ' mukarrerdir.*

Mevzûatü'l-Ulûm- Sahife 281

[s.49] Taşköprüzade Ahmed Efendi'nin ta'rifıyla müellif-i mumaileyhin ismi tebdîl istemedikleri muhakkak olan Avrupalı iki müverrihin ta'rifleri arasındaki müşâbehet şâyân-ı hayrettir. Bu müşâbehet gösterir ki ilim ve fennin esâsât-ı muhtelif mütemeddin milletlerde ve muhtelif zamanlarda aynıdır. Yalnız bu mebâdî ve esâsâtı tatbîk için kullanılan şekiller muhtelifdir. Bu inkârının inkişâfî fikr-i ta'kîb sayesinde mümkündür.

3-Ta'rihin üçüncü nev' ta'rif tekvîni *Histoire genetique*'dir. Bu nev' ta'rihin gayesi vuku'ât-ı ta'rihiyyenin tekâmülünü intâc eden bi'l-cümle esbâbı tahkîk ederek ta'rihi yazmaktadır.

Bu esbâbı mevzû-i bahs olan milletin inkişâf bulduğu şerâit-i tabîyye ve coğrafyada arar; ta'rîh-i şe'ni gibi yalnız bir milletteki ba'zı zevâtın değil fakat bütün bir milletin, edvâr-ı ta'rîhiyyesi tarafındaki ve-yâhûd mahdûd bir zaman zarfında bütün milletlerin ahvâl-i rûhiyyesini tedkîk eder. Vuku'ât-ı siyâsiyyeden mâ-adâ terbiye-i fikriyye ve ahlâfiyenin inkişâfı, menâbi'-i nefise [s.50] edebiyât ve mülâhazat-ı diniye dahi sâha-i tettebbu'ât dâhilindedir ve bunlar da illet ve eser arasındaki münâsebâtı ta'yîne çalışır.

Ta'rîh tekvîni diğer bir esâsa da müsteniddir: Bu esâs illet ve eser arasındaki mütekabil te'sîrinin netîcesi olan tekâmül-i ta'rîhiyyenin mütemâdiyeti ve umûmiyyet i'tibâriyle ahvâl-i beşeriyyenin bilâ-inkitâ' devam eden harekettir. Şu sûretle ki her hadise bu tekâmülün ta'kîb ettiği silsileye dâhil olur. Bu hadise mâzîdeki ahvâl vâsıtasıyla izâh edildiği gibi aynı hadise âtîde vukû' bulacak diğer hadiselerin sebebini teşkîl eder. Meselâ: Muhârebe gibi bir hâdise-i ta'rîhiyyeyi tettebbu' ederken "*ta'rîh tekvîni*" ibtidâ bu muhârebenin esbâb-ı umûmiyye ve husûsiyyesini araştırır; ba'dehu muhârebenin safahâtını nakleder; bi'l-âhire bu muhârebeden mütevellid netâici, vuku'ât-ı âtîden ba'zısının sebebi olmak nokta-i nazarında tedkîk eder.

Hâdisâtın tekvînini ta'kîb ettiği için bu nev' ta'rîhi (ta'rîh tekvîni) denmiştir. Ta'rîh-i tekvîniyi tefrîk eden nukat-i esâsiyyeden birisi de [s.51] nev'-i beşerde ki vahdet ve tekâmül fikridir. Bu fikriyyât ezmine-i kadîmede mevcûd değil idi. Yunanlılarla Romalıların dâire-i zihniyyetleri infirâd milli fikirleriyle tehdit edilmiş idi. Kurûn-ı vüstâ ise dünyada mevcûd bütün milletleri tevhid etmesi icâb eden muvahhidlik ve Hıristiyanlık ta'rîhini mebd'e'î ittihâz ederek dini nokta-i nazardan vahdet ve tekâmül-i esâsâtını vaz' ediyor idi. Bu sûretle dine müteallik olmayan hâdisât-ı sâire ta'rîhinin dâire-i şümûlünden uzaklaştırılmış ve ta'rîh ancak ta'rîh-i mukaddesin ve kilise ta'rîhinin devamından ibâret kalmış idi.

Ta'rîh tekvîni ancak ezmine-i cedîdede ve bi'l-hâssa 18. asrın nıfs-ı ahirinden i'tibâren inkişâfa başlamıştır. 19. asır ise ma'lûmât menâbi'-i tezyîd ve medeniyet-i maddiyye sahasında istihsâl edilen terakkiyât sayesinde tettebbu'ât-ı tarihiyyeyi tahsil etmek sûretiyle "*ta'rîh tekvîni*" nin tekemmülüne hizmet etmiştir. Usûl tekvîninde

tekemmülünü intâc eden bu hareketin mebd'e'i ezmine-i kadîmenin intibâhı ve büyük keşfiyyât-ı coğrafya devri olan 16. [s.52] asırdır.

Bu asırda ezmine-i kadîmenin âsâr-ı medeniyeti ve aynı zamanda yeni dünya ve fenn-i tabâat keşfedilmiştir. Mîlel-i kadîmenin terk etmiş olduğu âsâr-ı edebiyeye ve âbideler tedkîk ve matba'a sayesinde bunların ma'rifeti kâinata neşredilmiştir. Hindistan'da tarîk-i bahrî keşfedilmiş ve bu sayede Avrupa o zamana kadar mecbûl olan uzak memleketlerle temasa girmiş ve bu sûretle yeni temas edilmiş memleket ve milletlerin hâl-i hakikîsi tezâhür eylemiştir. Ve bu yolda kurûn-ı vüstâ zamanında uykuya dalmış olan fikri taharriyyât ve tedkîkat uyanmıştır.

Diğer taraftan âsâr-ı kadîmenin tetebbu' fikri intikâdi uyandırmış ve dini ıslahat ve kilise mücadeleleri tetebbu'ât-ı ta'rîhiyyenin ve usûlun inkişâhına hizmet etmiştir. 300 sene sonra 18. asrın tekâmül-i zihniyyesi tarafından ihzâr edilmiş olan yeni bir devir başlar, yukarıda söylediğimiz vecihle bu inkişâhı 19. asır itmâm etmiştir. Bu tekâmül 15. ve 16. asırlarda olduğu gibi bir takım [s.53] keşfiyyât-ı maddiyye ile müterâfiktir.

Bu keşfiyyât ezmine-i cedîdenin ibtidâsındaki keşfiyyât kadar ve belki daha ziyâde tetebbu'ât-ı ta'rîhiyyeyi teshîl ve teşci' eylemiştir. Bunlar meyânında yalnız Sanskrit lisânında keşfi, hiyeroglif yazılarının ve hutût-i mismârîye ve Himyerîye'nin kırâatini zikretmek kifâyet eder.

Hindistan'ın İngilizler tarafından işgâli Sanskrit lisânında keşfini teshîl etmiş ve ba-netîce mukâyeseli ilm-i insanın teşkîlini intâc etmiştir. Bu ilim Hint ve Cermen ırkına mensûb milletler arasındaki münâsebât-i ırkıyyeyi ta'yîn ve bu milletlerin hiçbir vesîka-i ta'rîhiyyeye mevcûd olmayan zamana âid şekl-i medeniyetini izhâr eylemiştir.

Aynı zamanda *Napolyon Bonapart*'ın Mısır'da bulunduğu esnada ba'zen Fransız âlimler iki lisân - hem hiyeroglif ve hem de Yunanca - üzerine yazmış ve tesâdüf eseri olarak bulunmuş bir kitâbe sayesinde hiyeroglif yazısının tarz-ı kırâatini keşfettiler.

Hutût-i kadîme kırâatı merakı uyanması üzerine 18. asır [s.54] siyahîlerinden bir Danimarkalı tarafından getirilmiş hıttâ-i mismarî ile muharrer bir kitâbe sayesinde bir Alman âlim bu yazınında îzâhâtınıbulmaya muvaffak olmuştur.

İngilizler cenûbi Arabistan'dan Hutût-i Himyerîye'nin ilk numûnelerini getirdikten sonra Alman âlimler bunları şerâitle iştigâl eylediler. Bî'l-âhire Aden'deki İngiliz me'mûrîni tarafından bulunmuş olan diğer kitâbeler sayesinde bu hutûtun kırâatını de te'mîn edilmiştir. Keşfiyyât-ı coğrafya siyahîleri ve asker-i harbiye dolayısıyla Avrupa ile sevk-i memleketleri arasında te'sîs eden münâsebât-ı şarkın büyük medeniyetlerinin ezmine-i kadîmeye âid ta'rîhini tezyîde hâdim mevâd-ı âlemi, ilim ve irfana te'mîn eylemiştir.

Diğer taraftan vesâit-i nakliyyeyi tezyîd ve münakalâtı teshîl eden ve raporların ve şüمندüferin îcâdı tettebbu'ât-ı ta'rîhiyyeyi sadeleşirmeye yardım etmiştir.

Tettebbu'ât için diğer bir memleketin vesâikini, âbidelerini, tedkîke mecbûr olan bir âlim bu ihtirâât sayesinde az masraf ile ve eskiden olduğu gibi [s. 55] çok zaman kaybetmeksizin maksadını te'mîn edebilir.

Aynı zamanda fotoğrafya ve matba'acılık gibi amel-ifünûnun mazhar olduğu terakkiyât sayesinde bu gibi tettebbu'ât ile iştigâl edenler ve vesâikin usûllerine mûtabık nüshâlâr fotoğrafya ile istinsâh *fox smila* ya'ni aslının aynını elde edebilmişlerdir.

Bu sûretle seyahat külfetini ihtiyât etmek isteyen bir âlim mürâcaât ettiği menâbi'yi bulunduğu yerde tedârik edebilir.

Taşköprüzâde'nin tettebbu'ât-ı ta'rîhiyyenin faydası hakkında yazdığı fikra da bu meâldedir.

Bu ilm-i nâfi' hakkında diğerleri mûtabık ve vâki'dir ki kitaplarına nâzır olanlara ömr-i ahîr ü şehrinde mukîm iken misafirine hâsıl olan menâfi' ile intifâ' mukarrerdir.

İnşa-yı ta'rîhiyyenin bu üç nev'ine âid mülâhazâtı bervech-i âtî telhîs edebiliriz ki:

[s.56] İnşa-yı ta'rîhiyyenin en eski nev' ta'rîh-i nakliyye. Bunu ta'rîh-i şe'ni ta'kîb etmiş ve ta'rîh tekvîni ise en son zuhûr etmiştir.

Ta'rîh-i şe'ni ve yekûnü hakkında îrâd eylediğimiz misâllerden de anlaşılacağı vecihle inşâ-yı ta'rîhiyyenin bu iki nev'-i çok zaman beraber mevcûd olduğu gibi hâlâ zamanımızda ta'rîh tekvîninin yazımında bu iki tarzda da âsâr yazılmaktadır.

Gençler dâima ta'rîh-i nakliyi diğerlerine tercih eder. Fi'l-hakika ta'rîh-i nakli tahsîl-i ulûm etmek isteyen büyük insan kitleleri arasına ma'lûmât-ı ta'rîhiyyeyi neşr etmek için en kolay vâsitadır.

Ta'rîh-i şe'ni ve husûliyle hâtîrât ve terâcim-i ahvâl Martin²⁴⁶ ta'rîhinde i'mâl ve ef'âl ricâlinin sâiklerini ve ma'lûmât-ı resmiyyenin perdeleri arkasında kalan gizli ta'rîhi tercih edenler için de dâima makbûl olacaktır.

Ta'rîh tekvînine gelince: Vak'a bu usûlde yazılmış olan ta'rîhiyyelerin maksadı vuku'ât-ı ta'rîhiyyenin bi'l-cümle esbâbını anlamak [s.57] olduğuna göre ta'rîh-i şe'niyyenin ihtivâ ettiği mevâdı dahi nazar-ı i'tibâre alır ve bu sûretle ta'rîhi te'mîn eylediği istifâde için okuyanların arzusunu tatmîn eder.

Fakat esâs nokta-i nazarında ta'rîh tekvîni "*İlim ilim içündür.*" ma'nâyı mücerredinde olarak telâkki edilmelidir. İlm-i ta'rîhin bu şekli yalnız hakikâtı bulmakla iştigâl eder; gayesi, kârînin fikirlerine muvaffak olsun olmasın, hoşlarına gitsin gitmesin, bir istifâde maksadıyla ta'rîhle iştigâl edenlere faydalı olsun olmasın münhasıran hakikat-i ta'rîhiyyeye izhâr etmekten ibârettir.

²⁴⁶ Şahıslar adıyla değil soyadıyla çağrıldığı için Alman oryantalist Martin Hartmann (1851-1918) olduğu üzerinde kanaat getirdik. (akt.)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ÂSÂR-I TA'RÎHIYYENİN TASNÎFİ
TA'RÎH-İ UMÛMÎ VE TA'RÎH-İ HUSÛSÎ [s.58]

İnşa-yı ta'rîhiyyenin üç nev' hakkında îzâhât verdikten sonra âsâr-ı ta'rîhiyyeyi mevzû-i bahs ettikleri mevâdda göre tasnîfe geçelim. Bu nokta-i nazardan âsâr-ı ta'rîhiyye iki nev' olabilir: Ta'rîh-i Umumî ve Ta'rîh-i Husûsî.

4.1. Ta'rîh-i Umumî

Ta'rîh-i umumî ma'nâsına olarak Fransızca'da isti'mâl edilegelmekte olan *Histoire generate* ve *Histoire universell* ta'bîrlerinden mâ-adâ Almanca bir de *Weltgeschichte* ya'ni (ta'rîh 'ilmi)ta'bîri mevcûdudur. [s.59] Nev'-i beşerin tekâmülü nokta-i nazardan ta'rîh-i umumî iki tarzda yazılabilir:

Birinci Tarz: Beşeriyyetin ve temeddün-i beşerinin vahdetini esâs olarak kabul edenler bütün memleketlerle milletlerin mâzîdeki vuku'ât-ı ta'rîhiyyesinin hey'et-i umûmiyyesini zaman hudut sırasıyla kemâlen ihtivâ eden bir eser vücûda getirmekle sarf-ı gayret ederler.

Bunun için evvelâ akvâm-ı mütemeddinin tedkîkat-ı lisânîye ve kavmiyeden istihrâc edilmiş ahvâl-i ibtidâ'iyesi serd edilir. Bundan sonra muhtelif milletlerde akvâmın sûret-i taksîmi ve bu milletlerin muhaceriyetle Asya, Afrika ve Avrupa merâkiz-i medeniyyesinde yerleşmeleri izâh edilir. Ve nihâyet mevcudiyet-i ta'rîhiyyelerine dâir bize âsâr ve âbidât ve vesâiki muharrire terk etmiş olan en eski milel-i mütemeddinenin ya'ni Mısırlıların, Asurilerin, Hintlilerin, milel-i sâmiyenin (Museviler, Fenikeliler, Ehl-i Seba) ta'rîhine geçilir. Bundan sonra eski Yunanlıların silsile-i ta'rîhiyyeye dâhil oldukları ya'ni ta'rîh-i siyâsî (edebî ilim) üzerinde icrâ-yı te'sîr ederek Şark milel-i kadîmesiyle münasebât-i samîmiyye [s.60] te'sîs eyledikleri devrin sırası gelir ki münâsebât Hindistan'a kadar Şarkın fethiyle neticelenmiştir.

Yunanilerden sonra Cermen ve İslam milletlerin hicretine kadar Romalılar âlemin hâkimleri olmuşlardır.

Bu kısa ta'rif ezmine-i kadîmenin ta'rîh-i umûmîsini yazmak husûsundaki müşkilâtı gösterir; zîrâ tekâmül-i ta'rîhiyyenin her bir devrinde bütün bu milel ve akvâm mevcûd olmamıştır. Meselâ Yunaniler henüz tekâmül-i ta'rîhilerinin ilk devirlerinde bulunur iken Mısırlılar ile Asuriler birçok asırlık ta'rîhçe mâlik idiler. Romalılar ise daha sonra zuhûr ederler. Ezmine-i kadîmede yaşayan milletler arasında münâsebâtın aynı zamanda te'sîs etmemiş olması diğerk bir müşkil teşkil eder. O sûretle vuku'ât-ı ta'rîhiyyenin dâiresi dâhilinde nev'-i beşeri teşkil eden milletlerin ancak birkaçı mevcûddur.

Kurûn-ı vüstâyı bu dâirenin hududunu tevessü' etmekle beraber beşeriyetin yeknesak tekâmül-i ta'rîhiyyesini te'mîn etmemiştir. Hakikat de ancak ezmine-i cedîde ta'rîh-i umumînin istilzâm eylediği mevâddi te'mîn eder.

Bunun içündür ki inşâ'-yı ta'rîhiyyenin bu nev'i edvâr-ı muhtelifenin [s.61] ta'rîh-i siyasetten ziyâde ta'rîh-i medeniyetini yazmak için daha muvafıktır. Zîrâ yekdiğeriyle irtibatı olmayan ve az çok gayr-ı müsâvî tekâmüle mâlik olan muhtelif milletlerde aynı zamana âid hâdisât-ı ta'rîhiyyesini aynı zamanda yazmak müşkil denilse de gayr-ı kâbildir.

İkinci Tarz: Buna mukabil ta'rîh-i umûmîyi yazmak için başka bir usûl ta'kîb edenlerde vardır. Bu usûl dahi büyük kavmlerin ta'rîhini yekdiğeri müteâkıb yazıp bunları bir eser hâlinde tevellüd etmekten ibârettir.

Vâk'a zamanımızda tedkîkat-ı ta'rîhiyye sahası o derece tevessü' etmiştir ki böyle bir işe der-uhde etmek bir insan için mümkün değildir. Yalnız en lüzûmlu îzâhâtı ihtivâ eden ve tedkîkat-ı husûsîyeye muhtaç olan tafsilâttan sarf-ı nazar eden muhtasar eserleri bir kimse kendi başına vücûda getirebilir, diğerk büyük ta'rîh-i umumîler için birçok âlimlere mürâcaât olunur: Bu âlimlerden her birisi bir milletin veya mahdûd bir devrin ta'rîhini mu'ayyen bir plan dâiresinde yazar.

Böyle bir eser hakkında bir fikir vermek için *Profesör Oncken*'in [s.62] nezâreti altında yazılan, *Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen*²⁴⁷ya'ni yeni bahisli ta'rih-i umumî, nâm eserinin taksîmâtını zikr edeceğim:

Bu eser 4 büyük kısmı ihtivâ eder:

Birinci kısım ezmine-i kadîmeden bahseder ve âtîdeki eserlerden mürekkebirdir:

1. Eski Mısırlılar Ta'rihi
2. Asurîler ve Bâbiller Ta'rihi
3. Kurûn-ı Kadîme'den Hint Ta'rihi
4. Fars-ı Kadîme Ta'rihi
5. Fenikeliler Ta'rihi
6. Yunan ve Roma Ta'rihi
7. Ben-i İsrail Ta'rihi

İkinci Kısım kurûn-ı kadîme'nin evâhirini ve kurûn-ı vüstâyı ihtivâ eder ve âtîdeki eserlerden mürekkebirdir.

1. Roma İmparatorluğu Ta'rihi
2. Cermen ve Latin Milletleri Mes'eleleri Ta'rihi
3. Anglo Saksonlar Ta'rihi [s.63]
4. Memâlik-i İslâmiye Ta'rihi
5. Ehl-i Salîb Muhârebâtı
6. Kurûn-ı Vüstâ'da Avrupa Hükümeti Ta'rihi
7. Bizanslılar ve Osmânlılar Ta'rihi
8. İtalya ve Almanya'da İntibah Ta'rihi
9. Büyük Keşfiyyât Devri Ta'rihi
10. Onyedinci Asra Kadar Rusya Ta'rihi

Üçüncü Kısım âtîdeki eserleri ihtivâ eder.

1. Almanya'da İslahat-ı Diniye Ta'rihi
2. Garbi Avrupa'nın İkinci Filip, Elizabeth, Dördüncü Henry zamanlarının Ta'rihi ya'ni İspanya, İngiltere ve Fransız Ta'rihi.

²⁴⁷ Wilhelm Oncken, *Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen*, Einzel-Band (1878-1899), Berlin, Historischer Verlag Baumgärtel, 1883, (akt.)

3. 20 Sene Muhârebesi Ta' rîhi
4. İngiltere İhtilâli Ta' rîhi
5. Ondördüncü Lui Devri Ta' rîhi
6. Büyük Peter [s.64]
7. Otuz Sene Muhârebesinden İkinci Frederick Zamanına Kadar Almanya Ta' rîhi
8. İkinci Frederick Devri
9. Mariterez, İkinci Josef ve İkinci Leopold Zamanına Kadar Avusturya
10. İkinci Katherina

Dördüncü Kısım ise âtîdeki âsârdan mürekkebirdir.

1. Fransa İhtilâl-i Kebîri, İmparatorluk ve Almanya İstidrâd-ı İstiklâl Muhârebesi Ta' rîhi
2. Fransa'da Kraliyet avdeti ve İkinci İhtilâl Ta' rîhi
3. İkinci İmparatorluk ve İtalya Krallığı Ta' rîhi
4. 1861 Amerika Hükümeti Müttehidesi Muhârebâtı Ta' rîhi
5. Almanya İmparatorluğu'nun Te'sîsi
6. Paris Muâhedesi'nden (1856) Berlin Kongresi'ne (1878) kadar Şark Mes'elesi

[s.65] Bu eserlerin ser-levhâları ihtivâ ettikleri mevâdd hakkında ve bu eserin ne sûretle vücûda getirildiğine dâir bir fikir verir.

Bu eserin ezmine-i kadîmeye âid kısmında ta' rîh-i akvâm için yeni bahisler *monographie* tercih edilmiş ve bunun dâire-i ta' rîhiyye zaman-ı duhûlleri sırası gözetlemiştir. Ben-i İsrail için bir istisna yapılmıştır; zîrâ bu kavmin müstakil devlet olarak mevcûdiyet-i siyâsiyyesi Roma İmparatorluğu'nun birinci asrına kadar devam eder.

Kurûn-ı vüstâ için muhtelit bir usûl intihâb edilmiştir: Bu kısmında Roma ve Bizans İmparatorlukları gibi büyük devletlerin ta' rîhi yanında birçok devletlerin müctemi' ta' rîhi (Memâlik-i İslâmiye Ta' rîhi, Avrupa Devletleri Ta' rîhi) ve Ehl-i Salîb Muhârebâtı, devr-i intibâh, keşfiyyât devri gibi hâdisâtın ta' rîhleri mevcûddur.

Kurûn-ı cedîde kısmında ise daha muhtelif tarzlar mevcûddur. Bu kısımda ba'zı hükümdarların meselâ 14. Lui, İkinci Frederick ve İkinci Katerina'nın

şahıslarına ve devri saltanatlarına tahsis edilmiş eserler vardır. Şu hâlde bu ta' rîh-i umumî birçok husûsî ta' rîhlerin [s.66] mecmûası mesâbesindedir.

Arab; Acem ve Osmânlılarda ta' rîh-i umumîye dâir çok eser mevcûddur. (Ta' rîh-i Umumî) ta' bîri yenidir. Arab ta' rîhleri arasında (*Câmi'ut-Tevârih*) tesmiye edilenleri vardır ki bu ta' bîr *Historie Universelle par monographies* ya' ni yekbahisli ta' rîh-i umumî ta' bîrinin tazmîn eylediği ma' nâyı itmâm eder. Tabîyyedir ki Şarkta vücûda gelen bu eserler Avrupalı muharrerlerin vücûda getirdikleri eserlerde mevcûd olan kavmlerin ta' rîhlerini yalnız kısmen ihtivâ eder. Bunun başlıca sebeplerinden birisi müverrih-i Şarkıyye'nin Garb hakkında tetebbu'âtta bulunabilmek için lâzım olan vesâit ve menâbi'ye mâlik olmamaları ve diğeri de bu nev' tetebbu'ât ya' ni Garb'a âid tetebbu'âtta merak etmemeleri ve bundan fayda görememeleridir. Aynı sebeplerden dolayıdır ki yukarıda bahsettiğimiz (*Oneken Onecken*)'in meşhûr ta' rîh-i umumîsi Çin ve Japon ta' rîhlerini ber-taraf eylemiştir.

4.2. Ta' rîh-i Husûsî [s.67]

Ta' rîh-i umumînin yalnız bir kısmını tetebbu' eden diğeri bi'l-cümle âsâr-ı ta' rîhiyye (ta' rîh-i husûsî) kısmına âiddir. Bu nev' âsâr inşâ-yı ta' rîhiyyenin ekseriyetini teşkil eder.

Ta' rîh-i husûsîyenin de birçok aksâmı vardır; sûret-i umumînin ve mevzû'ları i' tibâriyle bu âsârı bervech-i âtî tasnîf edebiliriz:

Evvelâ: Ta' rîh medeniyetle ya' ni insanların i' mâl-i gayr-i siyâsiyyesiyle iştigâl eden âsâr.

Sânîyen: Ta' rîh-i siyâsîden bahseden âsâr.

Bu iki nev' de âtîdeki kısımlara tefrîk ve taksîm etmek mümkündür:

1- Medeniyetin mahdûd aksâmının ta' rîhi meselâ: Ta' rîh-i edyân, Sanâyi' -i Nefîse Ta' rîhi, Âdât-i Rûsum Ta' rîhi, Terakkiyât-i Mâddiye Ta' rîhi, Kilise Ta' rîhi, Fünûn Ta' rîhi.

2- Birkaç kavim veya memleketin ve-yâhûd yalnız bir milletle bir memleketin ta' rîh-i siyâsîsi: vilâyet ve elviye gibi ba' zı aksâm-ı mülkiyyenin ta' rîhi. [s.68]

3- Ba' zı cemâat-ı beşeriyye ta' rîhi meselâ Musevilerin dünyanın her tarafına intişârından sonraki ta' rîhleri; Hanedan ve zâdegân ta' rîhi; Efrâdın terâcim-i ahvâli;

4- Ba'zı mahdûd devirlerin ta'rîhi meselâ: 19. Asır Ta'rîhi

5- Kısa veya uzun bir zaman devam eden birkaç milleti alâka-dâr eden ba'zı hâdisâtın ta'rîhi. Meselâ: *Ehl-i Salîb Muhârebâtı*, *Napolyon'un Muhârebâtı* gibi.

İlm-i İslâm'ın inşâ'-yı ta'rîhiyyesinde ta'rîh-i husûsîye dâir yazılmış âsâr çoktur. Bu gibi âsâr ile ta'rîh-i husûsînin Avrupa'da ki numûneleri arasındaki tertîb ve unvan nokta-i nazarında tezâdd nazar-ı dikkate câlibdir. Ve bunun esbâbı şâyân-ı taharrîdir. Kurûn-ı cedîdede Fransa ta'rîhini yazan bir Avrupalı müverrih eserinde (Bourbonlar ve Napolyonlar) ta'rîhini değil fakat (Fransa Ta'rîhi) tesmiye eder. Hâlbuki aynı eseri bir Şarklı müverrihin (Bourbonlar Ta'rîhi) tesmiye edeceği muhakkaktır.

[s.69] Ulûm ve fûnûnun ta'rîhi de aynı mülâhazâtı tevellüd eder. Araplar bu nev' ta'rîhi (Tabakât) şeklinde yazmışlardır. 668 ta'rîhinde vefât eden İbn-i Ebî Useybi'nin vücûda getirdiği *Fenn-i Tıp Ta'rîhi* bu fende terakkiyâtını, meşhûr Atiba'nın tercüme-i hâllerini naklederek ta'kîb eder. Ve binâenaleyh bu eserin unvanı (*Tabakâtü'l-Atiba*)'dır. Aynı usûlde olarak (Süyûtî) (*Tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*) nâm eserini yazmıştır. İbn-i Kutluboga (vefâtı 879)'nın (*Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye*) nâm eseri ve (İbnü'l-Kıftî) (567) (*Ta'rîhu'l-Hükemâ*)²⁴⁸ nâm eserini ve İbn-i Kuytebe dahi (Kitâbü's-şî'r ve's-şu'arâ) nâm kitabı aynı tarzda te'lîf eylemişlerdir. Bu eserleri; *Lügat ve Nahv ta'rîhi*, *Hanefiler de Kavâid-i Şer'îye ta'rîhi*, diye tesmiye edebiliriz.

Bundan dolaydır ki bu eserleri terâcim-i ahvâl meyânına idhâl etmek doğru değildir. Zirâ asıl maksad *Atiba*'nın şuarânın, hükemânın tercüme-i hâlini değil fenn-i tıbbın, edebiyâtın, felsefenin ta'rîhini yazmaktır.

Muharririn-i Osmâniye de aynı usûlü kabul etmişlerdir. Bu cümleden [s.70] olarak birçok (*Tezkiretü's-şuarâ*) var ise de Osmânlı edebiyâtı ta'rîhi yoktur.

İnşâ-yı ta'rîhiyyenin ta'rîhine dâir âsâr-ı Osmâniye arasında yalnız bir ad mevcûddur. O da Cemaleddin Efganî tarafından pek yakın zamanda te'lîf edilmiş olan (*Ayine-i Zürefâ*) nâm eseridir.

Yukarıda zikri geçen *Tezkiretü's-şuarâ* ve *Tabakat* ile evvelce zikrettiğimiz cetvellere mâ-adâ bi'l-hassa Arap edebiyâtında ashâb-ı seyf arasındaki zevât-ı meşhûrenin tercüme-i hâllerini ihtivâ eden büyük eserler mevcûddur. İşbu âsâr-ı ulûm

²⁴⁸ İbnü'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248) *İhbârü'l-Ulemâ Bi-Ahbâri'l-Hükemâ* adıyla da bilinen biyografik eseri. (akt.)

ve fûnûnda yalnız birbirine ve bir sınıf-ı meşâhire münhasır değildir. Bu kabîlden olmak üzere şimdilik yalnız şu iki misâli zikredeceğiz.

1- 671 ta' rîhinde vefât eden İbn-i Hâllikan tarafından te'lif edilmiş hurûf-i hecâ üzerine meretebe (*Vefeyatü'l-A'yan*)dır.

2- 764 ta' rîhinde vefât eden (Safedî)'nin vücûda getirdiği (*Vâfi bi'l-vefeyât*) nâm eseridir.

[s.71] Bunlardan mâ-adâ yalnız bir asırların meşâhirinden bahseden eserler vardır: (852) senesinde vefât eden (Askalânî)'nin (*ed-Dürerü'l-kâmine fi ayâni'l-mi'eti's-sâmine*) nâm eseriyle (Muhibbi) tarafından te'lif edilen (*Hülasatü'l-âsâr fi'a'ya'ni'l-karn'il hâdî aşer*) dir ki her ikisi ayrıcadır.

Bu son iki eseri mahdûd ve mu'ayyen bir asırların inkişâf-ı siyâsî ve zihniyyetini ta'rîf maksadıyla yazılmış telâkki etmek mümkündür: Ma'mâfih bu iki eser terâcim-i ahvâl şeklinde yazılmış olduğundan o asır hakkında umumî ma'lûmâtı istihsâl ederek bir fikir edinmek için lâzım olan mevâddı kari' bizzat istihrâc etmek mecbûriyyetindedir.

[s.72] Dersimizin mevzû'u olan ta'rîh-i usûliyata geçmezden mukaddem ta'rîh-i umûmiyyenin edvâra sûret-i inkisâmından bahsetmek kalıyor:

Ta'rîh-i Umûmiyyenin Edvâra İnkisâmı:

Kurûn-ı kadîmede ta'rîh-i umumînin ibtidâd ve intihâsı mu'ayyen ve mahdûd olan edvâra ve kurûna inkisâmı ma'lûm değil idi. O zamana âid müverrihler yazdıkları eserlerde cihânın hâkimiyetini peyderpey sahip olmuş olan büyük devletlerin ta'yîn ve tehdit ettikleri edvârı zikrederler idi. Asurîler, Medyalılar, İraniler, İskender'in Saltanatı, Romalılar, fakat aşikârdır ki ta'rîhin bu sûretle taksîmi zamanımızda müstemel olan kurûn-ı kadîme, kurûn-ı vüstâ, kurûn-ı cedîde sûretindeki taksîme mûtabık değildir.

Ta'rîh-i umumînin müte'addid edvâra taksîmi fikri Hıristiyanlığın zuhûrundan sonra vakî' olmuştur.

Bu tarz taksîm için Tivrât esâs tutulmuş ve Yunan âlemine ba'de'l-mîlâd dördüncü asırda yaşayan ve eseri zamanımıza kadar muhâfaza [s.73] edilmiş olan Kayserili (Eusebius) tarafından idhâl edilmiştir.

Bu husûsta (Eusebius) ta'rîh-i mukaddesinin nokta-i esâsiyesini ta'yîn ve işbu nokta ile sa'ir-i akvâm-ı kadîme ta'rîhlerindeki ba'zı vakayi'-i mühimmeden aynı

zamana tesâdüf edenler arasındaki ittîfâk-ı iştirâkın zamanı göstermiştir. Bu sûretle âtîdeki cetveli tertîb etmiştir.

Hazreti İbrahim'in Zamanı Asurî hükümdarlarından (*Nimus*)

Hazreti Musa'nın Zamanı *Kekrops*

Ben-i İsrail halkından *Abdok* [1] *Travie Lui Muhârebesi*

Enbiyadan *Eş'ya* ve *Yuş'a* birinci (Olimpiyad) kademesindeki birinin ma'bedinin ta'mîri ve Ben-i İsrail'in sürgününden avdet-i dârânın ikinci senesi

Hazreti İsa'nın va'di İmparator Tiberius'un 15. sene-i saltanatı

[s.74] Yüz sene sonra Eusebius'un bu cetveli ta'rîh-i Katolik Kilisesince evliyâ'dan magdûr olan (S.T. Jerome) tarafından Latinceye tercüme edilerek âlem-i kadîmenin kısm-ı garbiyyesinde de ma'lûm ve münteşir olmuştur.

Kilise erkânından bir diğeri (S.T. Augustine) selefleri tarafından taksîm edilen bu altı devri kabul ederek bunları (aetas) ya'ni (kurûn) tesmiye etmiş ve şu sûretle tefrîk eylemiştir:

[0] Hükûkâm ki onlara kuzzât dahi denilir. Hazret-i Musa'nın vefâtından sonra Ben-i İsrail üzerine padişah nasib olunmayıp padişah makamında hâkimleri var idi.

[1] Olimpiyat Yunanda Mora'da (Olimpiya) nâm mahalde meşhûr bir panayırın te'sîsinden i'tibâr olunup bu panayırın dört senede bir kere küşadı mukadder olmak mülâbesesiyle her biri dört seneden terkip olunan devrin ismidir ki milâdın 776 sene-i hicrisinde 1398 sene mukaddem ibtidâ olunmuş ve bin seneden ziyâde mer'î tutmuştur.

[s.75]

Birinci kurûn: Hazreti Âdem'den Hazreti Nuh'a kadar.

İkinci kurûn: Hazreti Nuh'tan Hazreti İbrahim'e kadar.

Üçüncü kurûn: Hazreti İbrahim'den Hazreti Davud'a kadar.

Dördüncü kurûn: Hazreti Davud'tan Ben-i İsrail'in esîrân Bâbilistan'a sevklerine kadar.

Beşinci kurûn: İşbu esaretten Milâd-ı İsa'ya kadar.

Altıncı kurûn: Hazreti İsa'dan dünyanın sonuna ya'ni inkızâ devrine (kıyamete) kadar.

Altıncı kurûn aynı zamanda Roma İmparatorluğu'na tesâdüf eden kurûn idi. Roma İmparatorluğu'nun kıyamete kadar bakî olacağına dâir olan bu i'tikad Danyal

nebinin kitabında Buhtunnasır rü'yâsına dâir olan hikâyesinin takayyüdünden ve nebi-i müşârün-ileyhin bir ilhamından tevellüd etmiştir: Tevrât'ın ihtimâmından olan bu kitapta fikra'-i âtîde mevcûdudur: Buhtunnasır fevka'l-âde bir rü'yâ görmüş idi: Müdhiş manzara büyük bir heykel. Bu heykelin başı altından, gövdesi ve kolları gümüşten, karnı tunçtan, bacakları demirden ayaklarının [s.76] birisi demirden diğeri balçıktan yapılmış idi.

Kral (ya'ni Buhtunnasır) bu dehşetli heykele bakmakta iken birdenbire dağdan bir kaya parçası ayrılarak heykelin iki ayağına isabet edince her iki ayak parça parça oldu. Heykelde düştü ve tuz oldu. Bu tuzu rüzgâr her tarafa dağıttı.

Kral uyandığı vakt rü'yâda görmüş olduklarını unuttu. Yalnız müdhiş rü'yâ gördüğünü hatırlıyordu.

Kâhin ve mübaşirleri çağırarak vukû' hâli anlattı. Fakat kralın da'dılarına ve tahmîdâtına rağmen bunlardan hiç birisine unutulmuş rü'yâyı bulub söylemeye ve ne de bi't-tâbi' ta'bîr etmeye kadir olamadı.

Kral bu hâlden hiddetlenerek bütün bu mu'îd ve kâhinlerinin katlini emretti.

O vakt Buhtunnasır sarayında bulunmakta olan Danyal Nebi Cenab-ı Jaktan medar talep ve bu rü'yânın kendisine bildirilmesini teferru' eyledi.

[s.77] Danyal nebînin bu duâsı kabûl-i mazhar oldu ve nebî-i müşârün-ileyh bundan dolayı "Zaman ve devirleri tebdîl ve hükümdarları iclâs ve hâl eden" Cenâb-ı Hakka arz-ı şükrân eyledi.

Ba'dehu Buhtunnasır'ın huzuruna çıkıp unutmış olduğı rü'yâ-yı nakl ve Buhtunnasır'a hitâben şu vecihle ta'bîr eyledi:

Heykelin altın başı senin, bütün milletler sana ita'at eder. Ve her şey senin arzuna tâbi'dir. Senden sonra diğerk bir devlet gelecek fakat seninki kadar kutlu olmayacaktır. Bu gümüşten dir. Bundan sonra tunçtan diğerk bir devlet gelecek bunlar dünyaya hâkim olacaklar.

Bundan sonra demirin saltanatı gelir ki bu her şeyi tehdit altına alacak ve her şeyi mahvedecektir.

Bu dört devrin inkîzâsından sonra Cenâb-ı Hakk ahiretteki hayat-ı âbideyi hak edecek ve bu dâima mevcûd olacaktır.

Bu kitabın diğerk bir faslında Danyal nebîye vâki' olan bir keşifte bu dört devri garibü'l-şekl hayvânât-ı vahşi sûretinde görünmüştür.

[s.78] Yukarıda zikri geçen kilise erkânından (Eusebius) ve (Hieronymus) bu dört devri şu sûretle tefsîr ederler.

- 1- Papaların Saltanatı
- 2- Medyalılar ile Fars-ı Kadîmenin Saltanatı
- 3- İskender-i Kebîr ile Hâlifelerin Saltanatı
- 4- Roma İmparatorluğu Saltanatı

Danyal nebînin kuluna nazaran dördüncü devir hayat-ı ebediyyenin ibtidâsına kadar devam edecektir. Onların taksîmine göre ise altıncı kurûn az çok Roma İmparatorluğu'nun te'sîsine tesâdüf etmesi hasebiyle bu devrin aynı derecede imtidâd edeceğini farzediyorlar idi.

Vâkı'a bî'l-âhire Roma İmparatorluğu münkarız oldu ve fakat bir taraftan Bizans hükümdarları Roma İmparatorlarının hâlefleri addedildiği gibi diğer taraftan Şarlman'ın Papa tarafından tetvîcinden i'tibâren Almanya İmparatorları resmen Roma İmparatorluğu'nun hâlefleri sûretinde telâkki edilmiş olduğundan bu imparatorluğun temâdiyesi farziyesi bütün kurûn-ı vüstâda mevcûd olmuş ve ta'rîhin daha mâ'kul ve hakikat-i vak'ayi' daha [s.79] muvaffak sûrette taksîmine mani' olmuştur.

Bu nazariye ancak 17. asırda terk olunarak vuku'ât-ı mâziyyenin daha mâ'kul sûrette devirlere taksîmi düşünölmüştür.

Hâlâ Dârü'l-fünûn profesörlerinden Almanyalı (Christoph Cellarius) ki 1704'de vefat etmiştir. Ta'rîhi ilk def'a olarak kurûn-ı kadîmeye, kurûn-ı vüstâ ve kurûn-ı cedîdeye ayırmıştır.

Büyük Konstantin'in saltanatına kadar olan kısmı kurûn-ı kadîmeye ve bu ta'rîhten İstanbul'un Osmânlılar tarafından zabtına kadar olan kısmı kurûn-ı vüstâ ve bundan sonraki kısmı ise kurûn-ı cedîdenin tesmiye etmiştir.

Bu tarz tedricen te'mim etmiştir. Yalnız kurûn-ı kadîmenin inşâ'sıyla kurûn-ı cedîdenin ibtidâsını tehdit eden vakayi'-i ta'rîhiyye vezaman husûsunda ba'zı ihtilâf zuhûr etmiştir.

Zamanımızda Mîlâd'dan 476 sene sonra halledilmiş olan sonuncu Roma İmparatorluğuyla kurûn-ı kadîmeye hitâm bulmuş addediliyor. Kurûn-ı cedîdenin ibtidâsına gelince ba'zıları İstanbul'un fethine değil [s.80] Amerika'nın keşfini (1492) diğerleri ise ıslahât-ı dîniyyeyi (1517) kabul etmektedir.

Ma'âfih bu ihtilâf pek mühimm değildir. Sûret-i umûmîyede diyebiliriz ki ta'rîhin bu tarzda taksîmi Avrupa devletlerinin tekâmül-i siyâsî ve medeniyyesi ise muvaffaktır.

Ta'rîh-i umumîyenin kurûn-ı kadîmeye, vüstâ ve cedîdeye taksîminin müverrih-i Osmâniye tarafından zamanın kabul ve ilk def'a olarak eserinin hangisinde isti'mâl edildiğini bilmiyorum.

Ahmed Vefik Efendi bundan 50 sene kadar mukaddem Dârü'l-fünûn'da tadrîs etmiş olduğu (*Hikmet-i Ta'rîh*) derslerinde mâzînin ta'rîhini iki cüzi tefrîk etmektedir. Birinci cüz hilkat-i âlemden hicrete kadar geçen 56 asrın ta'rîhi olup ezmine-i mütekaddime ve ikinci cüz hicretten bu güne gelinceye kadar cereyân eden vuku'âtı muhtevî olup ezmine-i müteahhire tesmiye eylemiştir. Ve bu iki cüz müte'addid fasıllara tefrîk eder. Ve ikinci cüz akvâm-ı İslâmiyye ta'rîhini esâs ittihâz ederek birkaç fasıllara ayırır. Bu münâsebetle ba'zı fasılları (kurûn-ı vüstâ) tesmiye eder.

[s.81] Akvâm-ı Müselleme Ta'rîhinin Edvâra Sûret-i Taksimi:

Ta'rîhin kurûn-ı kadîme, kurûn-ı vüstâ ve kurûn-ı cedîde namlarıyla üç devre taksîmi, bir asırlık kadar bir fark ile ta'rîh-i İslâmîde kabûl-i tatbîktir: İslâmiyet Arabistan'da zuhûr eylediğinde ve Hazreti peygamberi müteâkıb gönderen en ilk asırlarda Arapların ta'rîhi İslâm'ın yegâne mes'elelerini bulundurduğuna göre Arabistan'ın kable'l-İslâm ta'rîhini bu edvâr-ı ta'rîhiyenin yedincisi farz edebiliriz. İslâmiyet zuhûr ettiği zaman Arabistan'da müte'addid hükümetler mevcûd idi: (*El-Hîre*) de “*Ben-i Lahm*” mülûki: (İran'da (Sasaniyan) zamanında ve bu hükümetle) hemhudûd Şam'da “*Ben-i Gassan*” Devleti ve Yemen'de (*Himyere*) kavmi.

Fakat bu devlet ve hükümetler İslâmiyet'in zuhûrunda esâsen inhitât meyletmiş idi. (*Ben-i Lahm*) mülûki (*Sasaniyan*) hükümetine ve (Ben-i Gassan) devleti de Bizanslılara tabî idi. Hükümet Himyeriye'ye [s.82] gelince yerli hanedânını Hintliler halletmiş ve bunlar da bi'l-âhere İraniler tarafından tard edilmiştir.

Bundan daha eski zamana aid olan mülûk-ı Enbât'ın (Petra) [*Vadi-i Musa'da Ma'an şehri civarında*] hükümeti ile (*Tedmir*) hükümetini de biliyoruz. Bunlar Arap kabâili tarafından te'sîs ve Arap Hanedanı tarafından da idâre edilmiştir. Bi'l-âhere

Enbât Hükümeti Mîlâd-i İsa'dan bir asır sonra ve (Tedmir) hükümetinde mîlâdın 3. asrı nihâyetinde Romalılar tarafından ilga' ve zabtedilmiştir.

Bu kabîle ve hükümetlerin ta'rîhini Arabistan'ın veya netîce-i akvâm-ı mesâmenin ezmine-i kadîmesi telâkki edebiliriz. Bu devrin nihâyeti Avrupa milletleri ta'rîhinin kurûn-ı kadîmesinin nihâyetine tetâbuk etmektedir.

Avrupa milletlerinin kurûn-ı vüstâ addettikleri devrin nihâyetine kadar ta'rîh-i İslâm'ın iki kısmı mevcûdudur:

- 1- Arap Hilâfeti
- 2- Türkün Padişahlarında (Âl-i Selçuk vesâire Türk Hanedânı) Saltanatı

[s.83] Ya'ni:

1- Hulefâ, Arabiyye'nin (Ben-i Abbas, Ben-i Hulefâ ve Raşiddin) Memâlik-i İslâmiyye'nin idâresinde buldukları devir.

2- Bağdat hilâfetinin inhitâtından sonra Milel-i Tûrâniyye (Türkler)in başlıca İslâm memâlikini idâre eyledikleri devir.

Ma'mâfih bu iki devri yekdiğerinden lâyıkiyla tefrîk edebilmek meşkaledir; Zîrâ Bağdat'taki Hulefâ-i Abbasiye, Memâlik-i İslâmiyye'nin rüesâ-yı siyâsiyyesi olmaktan fâriğ buldukları bir zamanda bile mesned-ihilâfet helâkının Bağdat'ı Fatimi ve Abbasilerin şehir ettirdiği zamana kadar muhâfaza eylemişlerdir. (14 Safer 656- 20 Şubat 1258)

Şu hâlde, diğér daha muayyen ve kat'î bir ta'rîhin mün'akid-i dîniyye ya'ni birinci devrin nihâyeti olarak sâbık padişahlardan Tuğrul Beyin Bağdat'da mâziyye de nâmı zikredildiği (22 Ramazan 447 – 15 Kânûn-ı evvel 1055) ta'rîhini kabul etmek îcâb eder.

Bu padişah isyanı Garp ve Şi'mâl havâlisine zabteyledi.

[s.84] 463 (1071) de Fârisî şerifi ve 468 (1076) de Şam'ı fethetti.

400 sene devam eden bu devir Osmânlı padişahlarından Fatih Sultan Mehmet Hazretlerinin cülûslarıyla nihâyet bulur. Bu ta'rîh ise Avrupa milletlerince dahi kurûn-ı vüstâ'nın intihâsı ad edilir;

857 – (1453)

BEŞİNCİ BÖLÜM

TA'RÎHDE USÛL [s.85]

Şimdiye bahseylediğimiz mütâlaât dersinin mukaddimesini teşkil eder; fi-mâba'd asıl dersin mevzû' olan "*Usûl-i ta'rîh*" ile iştigâl edeceğiz.

Lisân-ı Garbiyye'de (Usûl-i Fıkıh, Usûl-i Hadis ta'bîrlerinde olduğu gibi) isti'mâl edilmiş "*usûl*" kelimesi Rumca'daki (metod) kelimesine tekâbül eder. Rumca'daki (Metod) kelimesi Avrupa lisânlarına alınmış ve (usûl) kelimesi de ulûm-i İslâmiyye'de isti'mâl edilegelmiştir.

Bu kelimenin en eski ma'nâsı "*Bir şeyi ta'kîb etmek*" dir. Bî'l-âhire "*Bir şeyi ve bi'l-hâssa tetebbu'ât-ı ilmiyye ta'kîb etmenin yolu*" ma'nâsında kullanılmıştır. Eski zamanlarda dahi usûle vakıf olmadan tetebbu'ât-ı ilmiyyede bulunanlar ya'ni ihtibâriyyeler [s.86] *Empiriques* ile bir usûl ta'kîb edenler yekdiğerlerinden tefrîk edilir ve ikincilere daha ziyâde kıymet atfedilir idi.

Meselâ: Tahsilsiz ve yalnız tecrübeye istinâden icrâ-yı tabâbet edenlerle tıbbi tahsil etmiş olanlar.

Zamanımızda mütemeddin memleketlerin kafasında fenn-i tıbbî tahsil etmeyen ve tabîb diploması almayanların icrâ-yı tabâbet eylemeleri memnû'dur. Fakat ba'zı ulûm vardır ki bunlara sâlik olanlardan devlet hiçbir diploma talep edemez. Meselâ müverrihlik. Müverrihler istediklerini yazarlar ve hükümet-memleketin menâfi'-ne hazır olan neşriyât müstesnâ- hiç müdahâle etmez. Müverrihlerin neşrettikleri âsârın sansürünü intikâd ilmi vâsıtasıyla efkâr-ı umûmiyye icrâ eder.

Bir ilmin usûlü ne demektir?

Bu ders için eserine ekseriyyâ müracâat ettiğimiz *Mösyö Bernhaim* şu sûretle bu suâle cevap veriyor: "*Bir ilmin usûlü, bu ilmin mevzû'unu teşkil eden mevâddan hakayık-ı ilmiyye istihrâc etmek için ta'kîb edilmesi lâzım gelen tarîk ve kaidedir.*"

[s.87] Bu kaide, ham bir ma'den külçesinde mevcûd bir altın parçasını bulmak için yapılan tahlîlât-i kimyevîyeye tebşîr edilebilir.

Bu teşbihde ma'den külçesi bir ilmin mevâdd-ı ibtidâiyyesi makamındadır: Altın parçası ya'ni hâlis ma'den de eşya ve hâdisâtın hakikatini idrâktir. Usûl dahi elde etmek istediğimiz bu netîceye nasıl dâhil olabileceğimizi gösterir.

Her ilmin mevzû' diğer ilimlerin mevzû'larından başka olduğundan her ilmin kendine has usûlü vardır. Bu fark bi'l-hâssa ulûm-i tabîiyye ile ulûm-i zihniyye arasında büyüktür.

İlm-i ta'rîh ikinci kısım ulûm miyânında bulunduğundan ba'zı zevât ilm-i ta'rîhe has bir usûlün tadrîsi fazla bir kelimât olduğunu ve ta'rîhi usûle vukûf peyda etmek için akl-ı selîm ile tecrübenin bâligân-mâ-belag kafi olduğunu iddiâ' eylemişlerdir.

Tetebbu'ât-ı ta'rîhiyye sahasında zamanımızdakine nisbeten pek dar ve mahdûd ve akvâm-ı ta'rîhiyyenin yalnız bir kaçına ve mahdûd edvâra münhasır bulunduğu vesâik ve menâbi'-i taharriyyâtının şimdikinden daha basit olduğu [s.88] ve esbâb ve avâmil-i ta'rîhiyyenin şimdikinden daha basit olduğu bir zaman için bu mütâla'a belki doğru olabilir.

Fakat tetebbu'ât-ı ta'rîhiyye icrâ eden zatın vâsıta derecede veya buna fâik bir zekâyâ mâlik olduğunu ve zekâsı sayesinde tetebbu'âtının ta'kibi îcâb eden usûl ve kavaâidi kendi kendine tecrübe ile öğrendiğini farz edelim. Bu netîceye dâhil oluncaya kadar kıymetli bir zaman kaybetmekle beraber tecrübe göstermiştir ki *Autodidacte'ler* asıl mütehasıslara has olan emniyeti nâdirende elde edebilirler.

Aynı tecrübe sâir ilim ve sanatlarda ve bütün sanâyi'de yapılmıştır. Bundan evvel yaşamış olan insanların mahsûl tecrübeleri olan ve kurûndan kurûna intikâl eden ba'zı kavâid vardır ki bunların hey'et-i mecmûası "*usûl*" i teşkîl eder.

İlm-i ta'rîhe gelince, iki sebepten dolayı en eski zamanlardan beri birçok zeki ve ma'lûmâtlı kimseler bu gibi tetebbu'âta hazırlanmadan, bunların esâsını teşkîl eden mebdeler'e vakıf olmadan [s.89] âsâr-ı ta'rîhiyye vücûda getirmekle iştigâl etmişlerdir.

Bu sebeplerin birincisi, bu gibi âsârın ruh-i beşere te'mîn ettiği nâfi'-i umûmî ve ikincisi; tetebbu'ât-ı ta'rîhiyyenin suhûleti.

Birinci sebep ya'ni ruhu te'mîn ettiği nâfi'-i umumî bundan evvel bahsetmiş idik: Mütemeddin milletlerde en eski zamandan beri âsâr-ı ta'rîhiyye vücûda getirilmiş ve bunu nev'-i beşerde mevcûd fikri tecessüs ve sâire-i esbâb-ı rûhiyye ile izâh etmiş idi. Ta'rîh-i şe'ni *histoire pragmatique* de bunun diğer bir sebebini görürüz. Bu esbâb hâlâ mevcûd olup muhtelif mevzû'lara dâir yazılmış olan âsâr-ı ta'rîhiyyenin kesretini izâh eder.

Tetebbu'ât-ı ta'rîhiyyenin suhûletine gelince, fi'l-hakika müverrihler tab', hey'et-i vesâire, ulûm-i tabîiyye de olduğu gibi *technique* ma'lûmâta da mâlik olmak mecbûriyyetinde değildirler; Bundan mâ-adâ dinlemek ve okumak sayesinde bir eser ta'rîhi vücûda getirileceği zannedilir.

Bundan dolayı ilm-i ta'rîhle iştigâl edenler meyânında [s.90] birçok usûle vakıf olmayan ihtibâriyyeler *empiriques* vardır. Hâlbuki usûlun tadrîsinden maksad ihtibâriyyelerin dâhar oldukları hatâlardan kendimizi vikaye etmektir.

Ma'mâfih iyi müverrih olmak için yalnız usûle vukûfun kifâyet edeceği ve usûlu tahsil etmekten hiç kimsenin ciddi bir eser meydana getiremeyeceği ma'nası anlaşılmasın: Diyebiliriz ki usûle vukûf tetebbu'ât-ı ta'rîhiyyenin esâsını teşkîl ettiği gibi âsâr-ı ta'rîhiyyenin intikâdını te'mîn eder; Usûle vakıf olmayan iyi müverrih olabilenler varsa bile bunlar kaide-i umumîyye değil fakat istisnayı teşkîl ederler.

İlm-i ta'rîhin vazîfesi üç kısımdan mürekkebdir:

- 1- Mevâdd-ı ibtidâ'iyenin ya'ni vesâ'ik ve menâbi'nin taharrîsi ve hacmi
- 2- İntikâde istinaden bu mevâdda mevzû-i bahs olan vakâyi'nin hakikat-i vukû'-unu ta'yîn.
- 3- Terkîb ya'ni bu sûretle ta'yîn edilen vakayi' arasındaki münâsebâtı bulmak.

[s.91] İlm-i ta'rîhin bu üç nokta esâsiyesi aynı zamanda tetebbu'ât-ı ta'rîhiyyenin ne sûretle ve hangi tertîb dâiresinde yapılması îcâb ettiğini gösterir:

Evvelâ: Vesâik ve menâbi'-i taharrî ederler. Bu sûretle cem' edilmiş mevâdd-ı ibtidâiyyenin intikâdı tedkîki icrâ edilir ve en nihâyet terkîb *synthesis* ameliyyesi bâttın ve icrâ olunur.

Ma'mâfih ba'zı müellifler vardır ki bu tertîbin aksini tatbîk ederek vesâik-i cem' ve tenkid etmeden evvelâ terkîb ederler. Bu gibi müellifler intihâb ettikleri mevzû' hakkında evvelce kendilerinde mevcûd kanâat esâs ittihâz ederek vakayi' bu kanâatlerine göre tanzîm ederler; vakayi' hakkıyla ta'yîn ve mevcûd bütün menâbi'ye mürâcaât etmek husûslarına atfî ehemmiyet etmezler.

Buna bir misâl olmak üzere şunu söyleyelim: Bir gün tanıdığım bir âlim bana Rum Patrikhanesinin ta'rîhini yazmak niyetinin olduğunu söyledi ve bu bâbdaki fikirlerini izâh etti. Hâlbuki âsâr-ı ta'rîhiyyenin kırâatiyle bu zat bu mes'ele hakkında mühimm ma'lûmât edinmiş ve terkîb için [s.92] bu âsârda mevzû-i bahs olan

vakayi' ba'zı nazariyyât-ı ictimâya tatbîk etmiş idi: Kendisinin mürâcaât etmiş olduğu bu ikinci derecede ki vesâikten mâ-adâ daha mühimm ve bu bâbda evvelce kendisinde hâsıl olan fikri cerh eder vesâik mevcûd olduğunu öğrenince mütehayyir olmuş idi.

Bu sûretle ta'rîh yazmak bir evin inşâ'sına tavandan ve arazinin tedkîkine lüzûm görülmeden yaşamış bir plan dâiresinde başlamayandır. Bu sûretle vücûda getirilecek bir binanın üzerine mâ-adâ yıkılıvermesi mûcib-i hayret olmamalıdır.

Tetebbu'ât-ı ta'rîhiyyenin ne sûretle ve hangi tertîb dâiresinde yapılmış lâzım geleceğine dâir ittifâk mevcûd ise de ikinci nokta ya'ni vakayi'-i ta'rîhiyyenin hakikatini ta'yîn eylemek mümkün olup olmadığı hakkında ihtilâf-ı efkâr vardır:

Bu ihtilâf-ı efkâr ilmi ta'rîhin mevzû'undan ya'ni vakayi'-i ta'rîhin hayatından ileri gelmektedir. Vaka bu vakayi'-i ta'rîhiyyenin bir kısmını misâl bizzat şâhidi olduğumuz vakayi' kat'î sûrette ta'yîn edebiliriz:

[s.93] Bundan mâ-adâ mâzînin bize terk etmiş olduğunu ba'zı mebânî ve âbidât da vardır ki bunları bu gün de bizzat görmek mümkündür. Fakat ta'yîni mümkün olan bu gibi vakayi'-i ta'rîhi teşkîl eden vakâyi'nin hey'et-i umumîyyesine nisbetle pek azdır. Hâlbuki vakâyi'nin kısm-ı i'zâm ve hatta cümlesini ya şifâhen menkul şahâdet sûretinde ve-yâhûd şahs-ı sâlis tarafından yazılmış olarak ya'ni tahattur-i mübhem *réminiscence* îânesiyle öğreniyoruz.

Gözlerimiz ve kulaklarımız ise birer fotoğraf aleti değildir ki vakayi' oldukları gibi zabt edebilsin. Vak'ayı bizzat müşâhede etmiş olanların ve en hakikat-gû zevâtın hatırası gayr-i idari birtakım hatâlara ma'rûz olabilir. (Nisyân-ı vesâik)

Almanya'da bir hukuk profesörünün mevâdd-i cezâ'iyede şahadetin kıymeti takdîr için yaptığı bir tecrübeyi münâsebât vermişken anlatayım:

Profesör bir gün talebesini topladı; bunlardan bir kaç mu'allimin evvelce kendilerine vermiş olduğu hîzzi tâ'lîmat-ı mübeyyince ba'-zân mücadele, yekdiğerlerine sebep ve şetme ve nihâyet vuruşmaya başladılar.

[s.94] Profesörün bir işâreti üzerine kavgaya nihâyet verildi. Mu'allim vak'ada hazır bulunmuş olan diğerk talebeden meşhûdâtlarını tahrîren nakleylemelerini istedi. Bunlardan bir kısmı gün, diğerk kısmı ertesi gün ve üçüncü kısmı da birkaç gün sonra vak'ayı tasvîr ettiler.

Neticede görüldü ki talebenin her birisi vak'ayı başka başka sûrette nakletmiş: Hatta vak'anın ba'zı tafsîlâtı unutulduktan sonra başka vak'aya sebebiyet veren mes'ele muhtelif sûretlerde nakl edilmiş idi.

Her gün mütenattıklarla hâkimlerin tekrar etmekte oldukları bu tecrübe şunu gösteriyor:

1- Gözümüzün önünde birkaç dakika içinde cereyân eden heyecanlı bir vak'ayı zabt etmek husûsunda havâssımızın kifâyetsizliğini.

2-Havassımızın verdiği tesîratı muhâfaza husûsunda hafızamızın zâifini.

Ma'mâfih bu tecrübeden bundan fazla bir netîce istihrâc etmekte doğru değildir. Anlaşıyor ki:

[s.95]

1-Muhârebe veya bir kaza, bir afet hakkında âsâr-ı ta'rîhiyye de, gazetelerde okumalarımıza veya bu gibi vakayi' nakledenler tafsîlât husûsunda fazla i'timâd etmemeli.

2-Elde mevcûd menâbi' de mevzû-i bahs olan vakâyi'nin hakîkati bu vesâikin vücûda getirilmiş olduğu zaman nazar-ı i'tibâre alınarak muhakeme ve ta'yîn edilmelidir.

Fakat an'anenin ma'rûz olduğu hatâlardan dolayı bir vak'anın netîcesinde cereyân-ı umumîyesinden yâhûd hakîkatinden şüphe etmek doğru olamaz.

Havassımızın kifâyetsizliğinden başka vakayi'-i ta'rîhiyyenin hakîkatinin ta'yîn edilebilmesini müşkil ve belki de imkânsız kılan diğer ba'zı esbâb daha var:

- 1- Aynı vak'adan bahseden müte'addid vesâik arasındaki ihtilâf.
- 2- Bir vak'a hakkında yalnız bir menba' mevcûd olduğu takdîrde **[s.96]** bunu murâkabeden geçirmek imkânsızlığı.
- 3- Mü'elliflerin taraf-gîrliği. Muhtelif müelliflerin ifâdelerinde yekdiğerine tetâbuk etmesi ba'zen vakayi' bilerek ve bilmeyerek tagyîr eylemelerinden ileri gelebilir. Misâl olarak bir muhârebe hakkında yalnız bir tarafın şöhretine istinâden yazılan âsâr zikredilebilir.

Fransa'da 18. asır ibtidâsında (Ansiklopedist) ler tarafından fikir-i intikâd uyandırıldığı zaman edvâr-ı mâziyye ve bi'l-hâssa ezmine-i kadîme hakkında mevcûd ta'rîhi an'anelerin yukarıda zikredilmiş esbâbından dolayı mevcûd tereddüt

olduğu görüldü. Bu tereddüdün azalması esbâbına tevessül edilecek yerde vesâik-i ta'rîhiyyenin adem-i mevcûdiyetine hükmeyleti. O dikkat, Darb-ı mesel hâkimine göre, “*Ta'rîh takrîr etmiş bir masaldır.*” cümlesi söylendi.

Sceptiques²⁴⁹ nazarında ta'rîh-i mâzî birtakım yalanlardan ve esâsımız romanlardan husûle getirilmiş addediliyordu.

[s.97] Hâlbuki intikâd sayesinde hatâ veya taayyünâtta olan ifâdâtı derhâl bir taraf eder ve vesâikin derece-i kıymetini ta'yîn ederiz ve netîce olarak aksi isbât edilinceye kadar doğru telakkî edilmesi lâzım gelen vakayi' tefrîk ederiz. Bu da ancak nisbî bir hakikat olabilir; hakikat mütelâkkî değil.

Bence ta'rîh-i kadîmenin kısm-ı izamı için bu nisbî hakikat ile iktifâ etmek mecbûriyyetindeyiz. Bununda en mühimm sebebi menâbi'nin azlığı ve mevcûd olanları merâkıbdan geçirmek imkânsızlığıdır.

Daha yakın zamanlar ya'ni kurûn-ı vüstâ ve cedîde ta'rîhleri için bu mahzûrlar aynı derecede mevcûd değil. Hatta ezmine-i cedîdeye tekârüb edilince hakikat-ı nisbîye ve hatta mütelâkkî ile ta'yîn edilebilen vakâyi'nin mikdarı tezâyüd eder. Ma'mâfih ezmine-i kadîme ta'rîhinde ba'zı vakayi' vardır ki bunları hakikî olarak kabul etmek icâb eder. Misâl olarak Ankara'da Boğaz Köy civarında Lidyalılar ile Medyalılar arasında vukû' bulan (*Pteria*) muhârebesini zikredelim, [s.98] Muhârebe esnasında küsuf-i küllî vukû' bulmuş idi. Eski müverrihlerin bu bâbdaki ifâdâtını te'yîd hey'et şinâslar bu küsûfun ta'rîhini milâddan akdem 27 Mayıs 585 olarak hesâb ta'yîn etmişlerdir.

Diğer cihetten el-yevm mevcûd olan ba'zı mebânî, âbidât ve kitâbeler âsâr-ı muharrir de müverrihler tarafından mevzû-i bahs olan birçok vakâyi'nin hakikatini isbât eder.

Bu sûretle te'yîd olunan hakayık-ı ta'rîhiyyeyi inkâr etmek mevcûd olan bu mebânî ve âbidâtın mevcûdiyetini ve idrâk için mâlik olduğumuz vesâit-i tâbi'yeyi inkâr demektir.

İlm-i ta'rîhte bu husûsda en muvaffak hatâ hareket efrât ile tefrîtden ictinâbdır: Ya'ni ne hakikat-ı ta'rîhiyyeden pek ziyâde, ifrâd derecede şüphe etmeli ve de kolayca tenkidsiz inanmalıdır. Bu bâb da hakikat-ı ta'rîhiyyenin üç derecesi de nazar-ı i'tibâre almak icâb eder:

²⁴⁹ Kuşkuculuk (akt).

- 1) Vakâyi´-i Mümküne
- 2) Vakâyi´-i Muhtemel
- 3) Vakâyi´-i Muhakkak

[s.99]

1) Vakâyi´-i Mümküne: Müsbet şahâdet ile vukû´ tahkik etmeyen ve fakat hakikat vukû´unu şübheye düşürecek doğrudan doğruya veya bilâ-vâsita hiçbir sebep mevcûd olmayan vakâyi´dir.

2) Vakâyi´-i Muhtemel: Elimizdeki menâbi´ ve vesâik meyânında haklarında ihtilâf mevcûd olan vakâyi´dir ki, bu bâbdaki iki veya daha ziyade mütâlaâtdan ba´zı mühimm esbâbtan dolayı yerini tercih ederiz.

3) Vakâyi´-i Muhakkak: Hakikat vukû´u gayr-i kâbilidir delâil ile müsbet olan vakâyi´dir.

Bu ta´rifler muhtaç-ı tavrîhtir.

Vakâyi´-i mümkünenin birçok farziyelere sebebiyet verdiği ma´mâfih bu gibi farziyyât ilm-i ta´rîhte akl-ıselîm ile tehdîd edilmiştir:

1- Böyle bir def´anın yalnız madde-i mümküne el-husûl olması kâfi değildir. Vukû´ farz olunan bir hâdisât-ı ta´rîhiyenin vukû´una ma´lûmumuz olan diğer [s.100] hâdisât-ı ta´rîhiyyeye delâlet bulunması veya hüvendiğar bu gibi hâdisâtları intac etmesi lâzım gelir.

2- Ekseriyyâ bir mes´ele-i ta´rîhiyye halletmek için birkaç farziyye vârid hatır olabilir. O hâlde en ziyâde muhtemel addedileni tercih ederiz.

Binâenaleyh ta´rîhte bir farziyyenin bu iki şartı ihtivâ etmiş ya´ni muhtemel veya muhakkak addedilen diğer vakayi´-i ta´rîhiyyeyi en iyi ve en ma´kûl sûrette izâh eylemesi icâb eder.

Bu şerâit-i hâiz farziyelere numûne olmak üzere hey´et şinâs Le Verrier²⁵⁰ tarafından (Neptün) seyyâresinin sûret-i keşfini zikredelim:

Ba´zı seyyârelerin harekâtında intizâmsızlıklar müşâhede eylemesi üzerine o zamana kadar vücûdu meçûl bulunan diğer bir seyyârenin mevcûdiyetini farz etmiş ve bî´l-hesâb tahmîni olarak vukû´nu da ta´yîn eylemiştir. Fakat eldeki alet tarassud bu seyyâreyi görebilmesini te´mîn edemiyordu. Bir müddet sonra daha mükemmel

²⁵⁰ Urbain Jean Joseph le Verrier. (akt.)

alet sayesinde [s.101] diğer hey'et şinâslar bu seyyâreyi görmeye muvaffak olmuşlardır.

İlm-i ta'rîhte menâbi' ve vesâik azaldıkça farziyyât çoğalmakta olduğundan bu vâsitaya mürâcaat etmeksizin çalışmak mümkün değildir; bundan dolayıdır ki mesâil-i ta'rîhiyyede bahsolan kitabların hemen her sahifesinde farziyyelere tesâdüf edilir.

Ancak farziyyâtın lüzûmu muhakkak olmakla beraber bir farziyyeyi vukû'nun imkânsızlığı isbât edilemediği için muhtemel veya muhakkak vakayi' meyanında telakkî etmekten ictinâb etmek lâzımdır.

Vakâyi'-i muhtemeleye gelince bu husûsta dahi mütâl'ât-ı âtiye vardır: Haklarındaki vesâik arasında ittifâk mevcûd olan fakat ta'rîhiyye azdır.

Fakat bu adım ittifâktan dolayı bu gibi vakayi'-i ta'rîhiyyenin cümlesini muhtelifeye addetmek muvaffak olamaz. Şayed mevcûd ihtilâf âşikâr hatâlardan ileri gelirse bunu ber-teraf etmelidir.

Meselâ: Tab' hatâları: yazı hatâları- gerek müellifin ve gerek [s.102] müstensihin: hafıza hatâları.

Bu gibi gayr-ı ihtiyarî hatâlara, bir ta'rîhi aynı cinsden olmayan diğer ta'rîhi tahvîl için yapılan amelîyyât-ı hesâbiyyede, câmi' veya tarhda yapılabilecek hatâları (Meselâ Hicri ve Rumi ta'rîhlerini yekdiğerine tahvîl gibi) ilâve etmelidir.

Bundan başka vesâik-i ta'rîhiyye ile mâhiyyet-i ta'rîhiyyeye hâiz olmayan vesâik arasındaki ihtilâfı da ref'i lâzımdır.

Meselâ müverrihler, vesâik-i muharrirde âbidât-ı ta'rîhiyye bir vak'anın hatta en uzak tafsîlâta kadar sûret-i vukû'nu nakilde müttefik olduğu hâlde ba'zı âsâr-ı edebîyyede iş'âr mecmûalarında, bir seyahatine veya bir zamanda aynı vak'anın başka sûretle nakledilmesi vârid olabilir.

Şu hâlde usûl-i muhâkemâtının kaide-i âtisini tatbîk etmek îcâb eder:

“Bir vesîka hangi maksadla yazılmış ise yalnız onu isbât için bir hacet olabilir.”

[s.103] Misâl olarak bir deyn senedi alalım: Böyle bir senede dâyin ile medyûnun isimleri, meblağın mikdârı ve deynin va'desi yazılır. Ba'zen de dâyin ve medyûnun ikâmet-gâhları da zikredilir. Şayed adreslerde hanenin numarasında veya mahallenin isminde bir yanlışlık varsa o şahsın numarası senede mezkûr olan hanede

oturduğu veya sokağın muharrer olan mahallede bulunduğunu isbât için bu senede işhâd edilemez. Muhâsımından birisi bu iki husûsu isbât etmekde menfaat-dâr ise ayrıca vesâik ibrâz etmelidir.

Bu kaidenin mesâil-i ta'rîhiyyeye sûret-i tatbîkini göstermek için İstanbul'un ikinci Sultan Mehmed Hazretleri tarafından ta'rîh san'atı hakkında zâhiren mevcûd olan ihtilâfı zikredelim:

Bu âdetin ta'rîh-i vukû'unda Şark ve Garb müverrihini müttefiktir. Hatta Garb müverrihi meyânında bu vak'anın bizzat şâhidi olanlar vardır. Binâen aleyh bu kıssanın hakikatinden şübhe yoktur.

Hâlbuki (Evliya Çelebi)'nin Seyahatnâmesi'nde ve daha sa'ir ba'zı müelliflerde bu bâb da başka bir ta'rîh zikredildiğine tesâdüf ettim.

[s.104] Bundan dolayı İstanbul'un ta'rîh-i fethi hakkında tereddüd ve bir vak'anın ta'rîh-i hiddetini muhtelifte ya'ni muhtemel mevâdd-ı meyânına idhâl istemek mi icâb eder?

Bu bâbta şübhe edilemeyeceğini zannediyorum ve şâyed Evliya Çelebi'nin eserini eşhâd ederek i'tirâz-ı der-miyân etmek isteyenlere şu sûretle cevap verebiliriz:

1-Evliya Çelebi bir müverrih değildir ve yazmış olduğu eser bir ta'rîh değil bu eser-i coğrafyadır.

2-Yanlış olan bu ta'rîh kısmı istitrâd ta'rîfiyle zikretmiştir.

3-Müttefakun-aleyh İstanbul'un fethi ta'rîhini şübheye düşürmek ve onu tashîh etmek istememiştir; zîrâ böyle bir maksadı olsaydı bu bâbdaki mütâla'a-i zâtiyyesini izâh için birkaç kelime ilâve etti.

Şu hâlde bu, müellifin bir hatâsından veya ihmâlinden ileri geliyor.

Şimdi de vakayi'-i ta'rîhiyyenin üçüncü derecesinden ya'ni vukû'unu gayr-i kabil ve şahâdet ile isbât edilmiş olan vakayi'-i muhakkakadan bahs [s.105] edelim:

Gayr-i kabilşahâdet nedir?

Evvelâ: Menâbi' ve vesâikin şerâit-i âtiye dâiresinde müteahhid emsâl olması:

1- Bu i'timâdın yalnız zâhirede mevcûd olması.

2- Vesâikin mütemeddin ta'yîn eyledikleri vakâyi'nin akl-ı selîme ve ma'kulâta muhâlif olmaması lâzımdır.

İttifâk-ı vesâikin yalnız zâhirede mevcûd olmaması mültezendir diyoruz. Fi'l-hakika bu ittifâk aynı cendden olan vesâik de mevcûd ise hâiz-i ehemmiyet değildir: Meselâ birbirini istisnâ' etmiş olan müverrihlerin ifâdâtı.

İttifâk-ı vesâikin bir delîl teşkîl edebilmesi için bu ittifâkın aynı cinsden olmayan birbirinden müstakill birkaç menâbi' de mevcûd olması lâzımdır.

İkinci noktaya gelince bunu ayrıca izâha hâcet yoktur.

Sâniyen: Ba'zı vakayi'-i ta'rîhiyye vardır ki bunlar müsellemt-ı âmmeden [s.106] magdûrdur.

Meselâ: 1870-1871'de Almanya ile Fransa arasında büyük bir muhârebe vukû' buldu: İstanbul İkinci Sultanı Mehmed devrinde Osmânlılar tarafından fethedildi.

Asr-ı hâzır târihine âid mesâilin ekserîsi vakayi'-i muhakkakadan addedilebilir; Bu bâbda ittifâk-ı âmme ittihâd-ı vesâik yerine kaim olur. Ve hatta hakikat-ı mutlakiyye de vâsıl olabiliriz.

Evvelce söylediğimiz vecihle ezmine-i cedîdeye tekârüb edildikçe vakayi'-i muhakkakanın adedi tezâyüd etmektedir; istikbalde ise bunların adedi daha çoğalacaktır. Zîrâ zamanımızda bir taraftan devlet ve diğer taraftan resmî ve husûsî müverrihler muâsırları oldukları vakâyî'nin mümkün mertebe mevsûk sûrette zabt edilmesine sarf-ı gayret etmektedirler.

Devletler bu husûsî için ayrıca evrâk hazinelerini te'sîs ve orada bir ehemmiyet hâiz olan evrâkın cümlesini muhâfaza ederler.

Diğer taraftan müverrihler elde edebildikleri ve âtîde muhtemel resmî ve gayr-ı resmî vesâikden istifâde ederek muâsırları buldukları vak'aya [s.107] dâir eserler vücûda getirmektedirler.

Bu sûretle müverrihin müstakbel bu zamanların ta'rîhini yazmak için bir cihetten taharrî-i menâbi' ve diğer cihetten mevcûd vesâikin mütemennî tahkik-i külfetten âzâde olacaklardır.

Dersimizin bu kısmını bitirmeden şunu da ilâve edelim: Ale'l-âde mübâhasât arasında vuku'ât-ı yevmiyyeden konuşurken dikkat etmeyerek vakayi'-i mümkün, muhtemele ve muhakkakayı yekdiğerine karıştırırız. Ya'ni yalnız mümkün olan şeyler muhtemel ve muhtemel şeylere de muhakkak deriz.

Hâlbuki İlm-i lisânda bu üç istilâmın hudûd-i aynası vardır: ve mebde-i müverrihlerin bunları birbirinden dikkatle tefrîk etmeleri îcâb eder.

ALTINCI BÖLÜM

MENÂBİ' VE VESÂİK [s.108]

Evvelki dersimizde izâh ettiğimiz vecîhle müverrihin üç nev'-i vazîfesinden birincisi vesâikin taharrîsi ve cem'îdir. İlm-i ta'rîhin bu şubesine *Heuristik* ya'ni menâbî'i bulmak san'atı ve istihsâl-i menâbî' itlâk olunur: Almanca'da "*Menâbî' Quelle*" ve Fransızca'da "*Vesâik Documeints*" tesmiye edilen bu mevâdd-ı tettebbu'ât-ı ta'rîhiyenin mevâdd-ı ibtidâiyye ve esâsiyyesini teşkîl eder.

Menâbî' ve vesâiki iki büyük sınıfa tefrîk ederiz.

Birinci Sınıf: Ezmine-i sâlifeye âid bi'l-cümle mevâdd ve menâbî' ve âbîdat ya'ni bir vak'a-ı ta'rîhiyyeyi yaşatmak maksadıyla vücûda getirilmiş ve mâzîden zamanımıza kadar intikâl eden âsârdır.

İkinci Sınıf: An'ane-i ta'rîhiyenin bi'l-cümle âsârı ya'ni vakâyi'-i ta'rîhiyyeyi ahlâf nazarında yaşatmak maksadıyla fikr-i beşerin izâh ettiği âsârı [s.109] ihtivâ eder.

Birinci sınıf vesâik meyânına şunları idhâl edebiliriz:

1-Lisân. Fi'l-hakika muhtelif lisânların mukâyesesıyla muhtelif kavim ve ırklar arasındaki münâsebâtı ve ta'rîh-i medeniyete âid daha sâir ahvâl ve hâdisâtı ta'yîn edebiliriz. Yine ilm-i lisân sayesinde ki ba'zı hayvânât-ı ehliyye nebâtât-ı mâiyye ve meyve ağaçlarının en evvel hangi millette ma'lûm olduklarını ve cihân-ı mütemeddin sâir aksâmına ve bâ-husûs Avrupa'ya ne zaman ve ne vâsita ile nakledilmiş olduklarını öğrenebiliriz.

Diğer bir misâl: Lisân-ı Osmânîde müsta'mil inşâât-ı isti'lâmâtın kısm-ı a'zam değilse de büyük bir kısmı Rumca'dan, yelken gemiciliğinde müsta'mil isti'lâmât İtalyanca'dan ve rapor isti'lâmâtı da İtalyanca ve İngilizce'den alınmıştır. Bu gösterir ki inşâât san'atı en ziyâde Rumlara has olmuş. Yelken gemiciliği İtalyanlar elinde bulunmuş ve rapor bu memlekete İngiliz ve Dalmaçyalı bahriyeliler tarafından idhâl edilmiştir.

Bu husûs hakkında ihbârât-ı husûsa mevcûd olmadığı taktirde[s.110] yalnız tedkîkât-ı lisânı sayesinde bu menâbi' ve keşfiyyâtın Memâlik-i Osmânîye'ye ne vakt idhâl edildiğini ta'yîn mümkündür.

Birinci sınıf vesâik meyânında: mebânî, muiddler, kitâbeler, meskûkât ve sanâyi' mahsûlleri gibi âsârı sayabiliriz.

Bu birinci sınıf vesâik sırasında: Âsâr-ı ta'rîhiyye müstesnâ olmak üzere bi'l-cümle âsâr-ı edebîyye: Manzûmeler, eş'âr; ulûm-i tabîyye mesâiline dâir yazılmış âsâr ve'l-hâsıl bi'l-cümle âsâr-ı kalemiyye, husûsî mektuplar, her nev' umûr-i rûz-merre dosyalarını ta'dâd etmek îcâb eder.

Yukarıda ta'dâd ettiğimiz bütün bu mevâdd ve âsârda maksad tahrîrlerinin istilzâm eylediği ve fakat ta'rîhi alâka-dâr etmiş mevâddan mâ-adâ ba'zı ma'lûmât-ı ta'rîhiyye mevcûdudur ve bunlardan istifâde edebilir. Bi'l-hâssa ezmine-i kadîme ta'rîhine âid mesâilde an'ane-i ta'rîhiyyede mevcûd boşlukları ikmâl için bu gibi ma'lûmâta mürâcaât mecbûriyyetindedir.

Bu nev'-i vesâik ne derecede atf-ı ehemmiyet edilmesi lâzım geleceği [s.111] dersimizin intikâd ve ta'rîhden bahseden fâslında izâh edeceğiz.

İkinci Sınıf Vesâik:

Her nev' âsâr-ı ta'rîhiyye- bunları üç kısma ayırabiliriz.

1- Vakâyi'-i ta'rîhiyyeyi musavver ve bu maksad-ı mahsûsa mebnî meydana getirilmiş âsâr-ı heykeltıraşı, tablolar, ba'zı resimler.

2- An'ane-i menkûle: Hikâyeler, Ta'rîh-i Şarkî (destân) ler.

3- Kitâbeler, âbidât ve te'lîfât -ı ta'rîhiyye.

Âsâr-ı sinâiyyeden yalnız musavver oldukları vesâik-i ta'rîhiyyenin az çok muâsırı olanları nazar-ı i'tibâre alabiliriz. Ta'rîhî tablolar arasında *Pompei Harabesi*'nde bulunan ve "*Muhârebe-i İskenderun*" nâmıyla meşhûr olan tabloyu zikredelim bu tablo (*İssus*) muhârebesini musavverdir; bir tarafta İskender-i Kebîr ve İranlılar tarafından da "*dârâ*" görülmektedir.

Ezmine-i cedîdede bu gibi ta'rîhî tabloların resmî koleksiyonları vardır: Felemenk ressamlarından "*Rubens*"²⁵¹ in Ondördüncü Lui'nin mutâkıbını musavver tablolarını ihtivâ eden "*Lord*" [s.112] müzesindeki salon: (Versay) sarayındaki muhâberât salonu; ve 1864,1866,1870,1871 vakâyi'-i musavver tabloları ihtivâ eden

²⁵¹ Peter Paul Rubens (akt.).

Berlin'deki cephane ta'rîh-i matbû' resimlerin adedi şüphesizdir ki tablolardan daha çoktur. Bunlara bir kısmı ayrıca ve kısım-ı diğeri kitab-ı musavvere tab' edilmiştir. Musavver kitab-ı ta'rîhiyye için vakâyi'nin muâsırı bulunan âsâr-ı sînâiyyeyi intihâb etmeli ve bu şartı ihtivâ vekâr için ma'lûmât-ı ta'rîhiyye nokta-i nazardan hiçbir istifâde te'mîn etmeyenleri, kıymet-i sînâiyyeleri ne kadar büyük olursa olsun bi- taraf etmelidir. Âsâr-ı heykeltıraşı ve âbidâta gelince: *Tak-ı zaferler*, Roma'da *Traianus'ün nakışlı sütunu*, İstanbul'daki *Arkadios Sütunu* ve Müze-i Hümâyûn'da nazar-ı adetle temaşa edilen *İskender-i Kebîr'in Tahdı*.

1-An'ane-i menkûle: Âsâr-ı ta'rîhiyyenin ikinci nev'-i ya'ni an'ane-i menkûleye gelince, bu kısım meyânında: milli şarkılar, vakâyi'-i ta'rîhiyyeye tasvîr destanlar. Hikâyeler ve destanlar. Bu edebiyât-ı milliyenin [s.113] en meşhûr numûnesi İlyada (*İlliade*) dir. Ezmine-i kadîmeye âid olan bu eser birçok asır dâsitâncılar tarafından şifâhen nakledildikten sonra tahrîren dahi zabteylemiştir.

Kurûn-ı vüstâ'nın dâsitân ve hikâyelerine gelince şunları zikredebiliriz: Almanların *Nibelungen'i*, Digenis Akritas'ın Bizans dâsitânları ve İran edebiyâtında da “*Şehname*”.

Maârif-i Umûmiyye'nin intisârıyla gittikçe sevinmekte olan an'ane-i milliyenin bu nev'inin artık âsârı yok gibidir; zaten bir asırdan beni Avrupa'da zamanımıza kadar efvâh-ı nâsda muhâfaza edilmişbu gibi âsârı cem' ve neşr etmekle iştigâl edilmiş olduğundan bunlar artık zamanımızda tetebbu'ât-ı ilmiyye sahası dâhilindedir.

2-Kitâbeler, âbidât ve te'lîfât-ı ta'rîhiyye: İlm-i ta'rîh için en mühimm olan vesâik bu üçüncü kısım vesâiktir: ta'rîhi kitâbeler ve te'lîfât-ı ta'rîhiyye. Ezmine-i kadîmeye âid ta'rîhi kitâbeler için çoktur: Mısır, [s.114] Asuristan ve Bâbilistan hükümdarlarının menâkıbını nakleden kitâbeler; Birinci Dâra'nın bütün kitâbesi mu'arreb hükümdarı *Meşa*²⁵² tarafından rekz edilmiş (*Duyun*)²⁵³ sütunu, At meydanındaki *Bakır Yılanı Kitâbesi*; *Ankara Âbidesi*. Bunlar en meşhûr ve en ziyâde tanınmış olanlarındandır.

²⁵² Moab Kralı (Eski bir Yakınoğu Krallığı) (akt.)

²⁵³ Behistun Kitabesi. (akt.)

Denilebilir ki akvâm-ı kadîme-i Şarkiyenin Asuristan, Bâbilistan ve Sümerlerin ta'rîhi ancak kitâbeler sayesinde ihyâ' edilebilmiştir.

Kurûn-ı vüstâya ve cedîdeye gelince: Ta'rîhi kitâbelerin mukadder ve ehemmiyeti kurûn-ı kadîmeye nisbetle pek azdır: Çünkü hükümdar ve devletler menkıbelerinin hatırasını idâme için daha başka vâsitalara mâlik oldular. Te'lîfât-ı ta'rîhiye kitâbelerinin yerine kaim olmuştur.

Te'lîfât-ı ta'rîhiyyeye gelince: Bunların cins ve nev'ine dâir evvelki derslerimizden birinde ma'lûmât vermiştik; İntikâddan bahsedileceği vakt bunları tekrar mevzû'-i bahsederiz.

[s.115] Tettebbu'ât-ı ta'rîhiyye için isti'mâl edilmesi lâzım gelen mevâdd-ı ibtidâiyenin bâlâde muhtasar ta'dâdı bile her gün bir kat daha tezâyüd etmekte olan bu mevâddı hatta mahdûd bir mevzû'ya âid olanları arayıp kemâlen bir yere cem' etmenin bir aksan için âlâ-mekân olduğunu gösterir. Her hâlde kıymetli bir zaman kaybedilmiş olur.

Bundan dolayıdır ki Avrupa'da 17. asırdan beri, bir kavmin veya bir devrin veya aynı cinsten ba'zı vakâ'nın ta'rîhine müteallik âsâr-ı ta'rîhiyye ve sâire menâbi'-i muhtevî büyük koleksiyonlar neşredilmeye başlamıştır. Bunların en meşhûrları olmak üzere âtîdeki neşriyatı zikredelim:

Ehl-i salîb neşriyatı hakkında muâsır müverrihlerin yazdıkları âsâr koleksiyonu ki 1596 senesinde *Bongars* tarafından *Gesta dei per Francos* ser-levhası tahtında neşredilmiştir.

Charles de Fresne sieur du Cange [s.116] (17. asır) tarafından neşredilmiş Bizans Müverrihleri Koleksiyonu; Cizvit Papası "*Johann Bolland*" tarafından neşrine 1643 ta'rîhinde mübâşeret edilip henüz itmâm edilmemiş olan "*Hristiyan Evliyasının Menakibi*" Fransa Müverrihleri Koleksiyonu (1738'de başlanmıştır) : Muratori'nin iki koleksiyonu.

Yirmibeş cildten ibâret olan birincisi: 550-1500 seneleri İtalyan müverrihlerini ve diğerleri ise altı cild olarak meskûkât ve sâire âsâr-ı atîkayı ihtivâ eder.

Gruterus²⁵⁴ ve (Muratori) nin Romalılar kitâbeleri koleksiyonu.

²⁵⁴ Janus Gruterus (akt.).

Bir kısmı henüz itmâm edilmemiş ve el-yevm derdest neşr bulunmuş olan 19. asrın buna mümâsil koleksiyonlarında yalnız şunları zikrederim.

1826'da neşre başlayan Almanya Ta'rîhi Âsârı Monumenta Germaniae Historica nâm koleksiyonu. [s.117] Bu âsâr-ı cesimin şimdiye kadar münteşir cildler:

Birinci kısım: Muharririn: Almanya ta'rîhinin kurûn-ı vüstâyâ âid edvârının müverrihlerinin âsârını ihtivâ eden *Infolia* 20 cild ile İn 40 ikinci cild.

Muhtelif Alman ta'rîhlerini ihtivâ eden İn 40 Altı cild. Kurûn-ı kadîmenin evâhiri ile kurûn-ı vüstânın evâiline âid Roma müverrihlerinin âsârını ihtivâ eden İn 40 14 cild Alman ta'rîhine müte'allik İtalyan ve sâireyi menâbi'-i muhtevî İn 40, 9 cild.

Mecmû'a: İn folio 31 cild ve İn 40, 31 cild

İkinci kısım: Kavânîn: İn folio cild ve İn 40, 17 cild

Üçüncü kısım: Fermanlar: İn 40, 5 cild.

Dördüncü kısım: Muhâbere-i Resmîyye Mektupları: İn 40, 9 cild

Beşinci kısım: Âsâr-ı atîka: İn 40, 9 cild

Şu hâlde bütün eser: İn folio 35 cild ve in 40, 67 cildten mürekkebirdir.

[s.118] Bu büyük eser Berlin, Viyana ve Münih Akademileri tarafından ta'yîn edilmiş dokuz a'zâdan mürekkebirdir bir hey'et-i ilmiyyenin taht-ı nezâretinde neşredilmektedir.

Bundan mâ-adâ Münih Akademisi nezdindeki ta'rîhi encümeni dahi ezmîne-i cedîdenin ilk asırları hakkındaki asıl vesâiki *Sources Originales* ve eski Cermen (Hey'et-i Meb'ûsân) meclisinin zabıt cerîdelerini neşretmekle meşgûldür. Şimdiye kadar da İn 80, 39 cild, İn 40, 16 cildteki cem'an (55) cild neşredilmiştir.

Buna mümâsil neşriyât Avusturya-Macaristan'daki, Belçika'da, İtalya'da, Romanya'da, Bulgaristan'da ve bi'l-hâssa Fransa'da ve daha sâir memleketlerde vücûda getirilmektedir.

Bu memleketlerde neşrolunan ve neşredilmekte olan koleksiyonlardan Avusturya'da Avusturya Ta'rîhi Menâbi' *Fomlès rerum austriacorum* [s.119] ve Macaristan'da "Macaristan'ın Âsâr-ı Ta'rîhiyyesi *Hungariae Historica Monumenta*" mecmûalarını zikr ile iktifâ eylerim. Macaristan koleksiyonunun şimdiye kadar İn 40 (100) kadar cildi neşredilmiştir.

Bu son mecmûayla yeniden Encümen-i Dâniş'in neşrine tesbit eylediği vesâikmeczûası bu iki memleket ile Devlet-i Âliye arasındaki münâsebâte dâir birçok ma'lûmât ve vesâiki ihtivâ ettiğinden Osmânlı ta'rîhi için istifâde bahşeder.

Fransa'da buna mümasil şu âsâr mevcûdudur:

1735 senesinde neşrine başlanan Fransa ta'rîhi hakkında vesâik-i gayr-ı matbûa mecmûası: *Collection de documents inédits sur l'histoire de France* hükümet tarafından neşredilmiş bu resmî mecmûa dört kısımdan mürekkebirdir:

Ta'rîh-i Siyâsî

Edebiyyât ve Ulûm Ta'rîhi

İlm-i Âsâr-ı Atfika

Âsâr-ı Mütenevvia-i Ta'rîhiyye

[s.120] Şimdiye kadar bu mecmûadan İn 4 yüz kadar cildi intişâr etmiştir.

Devletin bu resmî mecmûasından (...) ²⁵⁵ *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* yukarıda zikri geçen “Fransa (...) ²⁵⁶ *Meczûası*”nın neşrine devam etmektedir. Bütün ilk cildleri 1738'de neşretmiştir.

1874 ta'rîhinde te'sîs edilmiş diğerk cemiyet-i ilmiyye *Société Chimique de France* Fransa ta'rîhine ta'alluki olan âsârı ve mektupları neşrelemektedir.

Bunlardan başka *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* iki kısmı ya'ni müellifin Garbiyye ve Şarkiiyenin âsârını muhtevî olmak üzere ehl-i salîb muhârebâtı müverrihlerinin te'lîfâtını neşretmektedir.

Migne ²⁵⁷ tarafından iki kısımdan mürekkeb olarak neşredilmiş “Kilise Erkânı Müellifâtı *Patrologiae Cursus Completus*” nâm mecmûayı da zikredelim:

[s.121] Bu mecmûanın birinci kısmı Lâtîn ve ikinci kısmı Yunan müellifâtını ihtivâ ve İn 40, 382 büyük cild teşkil eder.

Romalılar ve Yunanlılardan kat'î adedi iki yüz binden ziyâde olan kitâbeler Berlin Encümen-i Dâniş tarafından iki kısım olarak cem' ve neşredilmektedir.

255 (akt.)

256 (akt.)

257 Jacques Paul Migne <https://www.britannica.com/biography/Jacques-Paul-Migne> (son erişim 27.11.2017) (akt.)

Yunani kitâbeler mecmûası in folio 4 cild teşkîl eder. Bu cildlerin birincisi 1825’de ve sonuncusu 1859’da fihristler de 1877’de neşredilmiştir. Mezkûr Encümen-i Dâniş bu eserin ikinci tab’ını vücûda getirmekle iştigâl etmektedir; bu ikinci tab’ın müte’addid cildleri neşrolunmuştur.

Bu Encümen-i Dâniş bî’l-âhire Lâtîn kitâbelerinin cem’i ve neşrine de başlamış ve İn folio 10 cild neşrelemiştir.

Neşredilen cildlere âid olup bî’l-âhire keşfolunan kitâbelerin ilâve sûretiyle neşri için ayrıca *Ephemeris Epigraphica* namıyla bir de resâil-i mevkûte neşredilmektedir.

Kitâbelerin neşrine kaide-i âtiye ittihâz olunmuştur: Ezmine-i kadîmeye [s.122] âid kitâbeler o zamanın taksîmât-ı coğrafya ve mülkiyyesine göre tasnîf edilmektedir; ya’ni her memleketin, her vilâyet ve eyâletinin, her şehrin kitâbeleri ayrı ayrı cem’ ve neşredilmelidir. Meselâ İspanya’da keşfolunan kitâbeler *Corpus Inscriptionum Latinarum* nâmmecmûanın ikinci cildini ve Anadolu’da bulunan kitâbeler üçüncü cildi teşkîl ederler. Bu sûretle mahall-i keşfi i’tibâriyle tertîb ve tasnîf edildikten sonra her mahallin kitâbeleri mallarına göre birkaç sınıfa tefrîk ve her sınıf içinde de mümkün mertebede ta’rîh-i tahrîr sırasıyla tertîb olunur.

Elsine-i sâmiye ile muharrer kitâbelerinin neşrini Paris’teki *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* der-uhde eylemiştir. Henüz ikmâl edilmemiş olan bu eser Fenike, Aramiyan ve Hammer kitâbelerini ihtivâ eder. Hatta mismârî ile yazılmış kitâbeler hâric tutulmuştur. Aynı Encümen-i Dâniş İslâmî kitâbelerin neşrine de tesbit etmiştir.

16. ve 17. asırlarda neşredilen bu gibi âsâr ile [s.123] evvelce zikrettiğimiz “*Kilise Erkân-ı Mü’ellifâtı*” ve Bollandistler tarafından neşredilmiş “*Hristiyan Evliyâsının Menâkıbı*” nâm âsârından mâ-adâ diğer menâbi’ ve vesâikmecmûaları devletler ve-yâhûd muhtelif memleketlerin Encümen-i Dânişleri vesâire cem’iyyet-i ilmiyye ma’rifetiyle neşredilmektedir. Masârif-i Tabîiyye vesâiresi ya devlet ve-yâhûd cem’iyyet-i ilmiyye ve Encümen-i Dânişler tarafından tasvîr edilir.

Bu neşriyâttan başka ba’zı büyük kitâbeler tarafından vücûda getirilmiş âsâr mecmûalarını zikrelelim: Eski Yunan müelliflerinin âsârı (Paris’teki Firmin Didot Kütüphanesi tarafından): Yunan Vilâyeti müelliflerinin âsârı (Leipzig’deki Teubner Kütüphanesi tarafından).

Menâbi'nin Bibliyografisi: (Ta'rîh bibliyografisi), İlm-i ta'rîhe âid âsâr matbûa, el yazmaları vesâire âbidât-ı ta'rîhiyye hakkında ma'lûmât-ı lâzıme verir: Evvelâ âsâr-ı matbû'anın unvânını, cildlerin mikdârını, hacmini, [s.124]tab' olunduğu seneyi ve mahalli, fiyatını ve ba'zen kaç sahifeden ibâret olduğunu bildirir.

Sâniyen – El yazmalarının nerelerde bulduklarını ve bunları kolayca bulabilmek için îcâb eden işâret ve îzâhâtı verir.

Sâlisen- ta'rîh ile alâka-dâr olan sâir mebânî ve âbidât hakkında ma'lûmât verir. Âsâr-ı matbû' hakkında ki bibliyografya neşriyâtı pek çok ve muhtelif el-cinsdir. Bu neşriyâttan şunları zikrederim:

Evvelâ ayrıca kitap şeklinde umûmî ve husûsî bibliyografi âsârı. Ondan sonra bibliyografya, intikâd, ta'rîh ve lisâniyet mesâiline dâir neşredilen mesâil-i mevkûtedeki bibliyografiler; büyük umumî kütüphanelerinin katalogları; kütüphanelerinin ilânât ve katalogları.

Bu saydığımız âsâr, neşrolunan kitâbelerinin ahvâl-i hâriciyyesi hakkında ma'lûmât vermekle beraber muhteviyât, müellifin vakârını alâka-dâr edebilen sâir fakat hakkında az çok mufassal ma'lûmât verir.

[s.125] İlm-i ta'rîh bibliyografyası, hakkında mevcûd rehberlerin en mühimm ve mükemmeli olmak üzere Paris'te neşredilmiş olan *Charles Langlais*'in *Manuel de Bibliographie Historique* eserini zikretmek îcâb eder.

Resâil-i mevkûte bibliyografyasına numûne olarak şunu zikrederim; Âsâr-ı ta'rîhiyye hakkında senevî ma'lûmât *Jahresberichte der geschichtswissenschaft* bu mecmûa Berlin Ta'rîh Cem'iyeti tarafından 1884 senesinden beri neşredilmektedir.

Umumî kütüphanelerinin âsâr-ı matbû' kataloglarına gelince edebiyât-ı cihanın münferidleri olan büyük kütüphanelerde terâküm etmiş kitapların kesret fevka'l-âde katalogların tab' ve neşri husûsunda müşkilât-ı dâiyedir.

Dünyanın en büyük kütüphaneleri şunlardır. Paris'teki milli kütüphane Bibliothèque Nationale; Londra'da British Museum Berlin'deki kütüphane kralı: Münih Kütüphanesi; Viyana ve St. Petersburg Kütüphaneleri. Bu kütüphanelerden [s.126] her birinde mevcûd kitapların adedi, yanılmıyorsam yedi yüz binden fazladır. Bu kadar çok kitapların îcâb eden ma'lûmât ve îzâhâtı hâvi, tam bir kataloğunu

yapan birçok külfet ve mahâreti iltizâm eylediğinden büyük kütüphaneler şimdiye kadar el ile yazılmış kataloglarla iktifâ etmişlerdir.

Ma'mâfih son zamanlarda tetebbu'ât için bir ehemmiyet-i mahsûsayı hâiz olan âsârın matbû' kataloglarını vücûda getirilmesine teşebbüs edilmiştir. Bu cümleden olmak üzere Paris'teki milli kütüphane in 40, 11 cild olarak Fransa ta'rîhi katalogu ve Bristish Müze-i Hümayûn İdaresi ve Strasbourg Dârü'l-fünûn'u dahi El sine-i Şarkıyye'de yazılıp Şark'ta tab' edilmiş ve kendi kütüphanelerinde mevcûd olan âsârın kataloglarını neşretmişlerdir. Fakat bu gibi kütüphaneler her gün mevcûd yeni âsâr ilâve etmekte olduklarından tab' edilmiş bu kataloglar az zamanda ehemmiyetlerinin bir kısmını kaybetti. Bunun içindeki bu kütüphanelerin kitaplarına mürâcaât etmek isteyenler yeniden ilâve edilen kitapların da günü gününe kayıt edildiği yazma kataloglara mürâcaât etmelidirler.

[s.127] Bu gibi kütüphanelerde iki nev' katalog bulunur: Birisi madde i'tibâriyle ve diğeri hurûf-i hecâ tertîbiyle müelliflerin isimlerini ta'dâd etti. Bir mevzû' hakkında kütüphanede ne gibi âsâr mevcûd olduğunu anlamak için, madde i'tibâriyle tertîb edilmiş olan katalogun bu mevzû' hakkındaki âsârı ihtivâ eden cildlerine mürâcaât olunur. Unvânı ma'lûm bir kitabın kütüphanede mevcûd olup olmadığını anlamak murâd edilirse hurûf-i hecâ üzerine mertebe olan kataloga mürâcaât olunur.

Berlin'deki kütüphane kralı da her birisi binlerce cildten ibâret olan bu iki katalog ayrıca iki büyük salonda bulundurulur. Bu kataloglara mürâcaât edebilmek için müsâade-i mahsûsa istihsâl etmek lâzımdır.

Madde ve hurûf-i hecâ tertîbiyle iki nev' katalog tanzîmi esâsı burada da Müze-i Hümayûn kütüphanesince kabul edilmiştir.

Husûsî kütüphanelerin defterler, meyânında Şark ta'rîhi bibliyografyası hakkında mühimm ma'lûmâtı ihtivâ edenler vardır. Bundan dolayı bu gibi kataloglar akvâm-ı islâmiyye ta'rîhi bibliyografyası için şâyâna tedkîktir. [s.128] Buna misâl olmak üzere şu üç katalogu zikrederim:

- 1- 1838 ta'rîhinde vefat eden Fransız Şeyhü'l-müsteşrikîni "*Silvestre de Sacy*"²⁵⁸ nin husûsî kütüphanesinin katalogu; bu kütüphanedeki kitapların

²⁵⁸ Antoine Isaac Silvestre de Sacy (akt.)

müzâyedede fûrûhti için tanzîm edilen katalog üç cild olarak neşredilmiştir. (1842- 1847)

- 2- Paris'teki âlim ve muhibb kâtîb “*Jules Thorn*” nin âsâr-ı Şarkıyyeyi hâvî kütüphanesinin katalogu. Bu katalogda (4200) eserin ismi mezkûrdur.
- 3- Müteveffâ “*Charles Schefer*”in âsâr-ı şarkıyyeyi hâvî kütüphanesinin katalogu. Bu katalog 1899 senesinde neşredilmiştir: (4379) eserin ismini zikreder.

Bütün Avrupa kütüphanelerinin muntazaman neşretmekte oldukları kitap kataloglarında şunları zikredelim.

Londra'daki kitapçı “*Bernard Quaritch*” :

[s.129] Matbû' âsâr kataloglarında eserin isimlerini zikr ve yalnız ahvâl-i hâriciyyesi, ya'ni hacmi, mahall ve ta'rîh tab'ı ve buna mümasil ma'lûmât ilâve edilir. Ve bu matbû'-i âsârdan ancak mevcûdu pek nâdir ve-yâhûd tıbâatın evâil icâdında basılmış *Incurable* olanlar ve-yâhûd herhangi bir sebepten dolayı yalnız birkaç veya bir tam nüshası ma'lûm olan kitaplar hakkında daha ziyâde ma'lûmât vermek ve hatta birkaç sahifesini *fac-similé* sûretle kataloga derc etmek kaide ittihâz edilmiştir.

El yazmalarının kataloglarında ise nüshanın ta'rîh-i istinsâhı ve derece-i kıymeti zikredilir. Bu ma'lûmât eserin intikâd-i kavâidine muvaffak sûrette diğerk nüshâlarla tatbîkine murâd olur.

Mevzû'-i bahs olan el yazması *manuscript* esâsen matbû' bir esere âid ise bunun metnini mufassalan tahlîl etmek icâb etmez. Hemen kâffesi tab' edilmiş olan müellifin kadîmenin âsârı bu kabîldendir: Binâenaleyh bu gibi âsâra âid el yazmalarının katalogları taharrî-i menâbi' husûsunda ancak mahdûd bir ehemmiyeti hâiz olabilir.

[s.130] Fakat yazma kitapların katalogları kurûn-ı vüstâ ve cedîdeye ta'rîh hakkında tetebbu'ât icrâsı için lâzımdır. Kezâ menâbi'-i Şarkıyyenin tab'ına nispete az bir zamandan veri başlandığından bu menâbi'nin el yazmalarında kataloglarına olan ihtiyaç kat'îdir.

Mikdârı çok olan yazma kitaplar kataloglarından yalnız Arabî, Fârisî, Osmânî lisânlarında yazılmış olanlara âid şu katalogları zikredelim:

British Museum'deki Yazma Kitap Şarkiyeye Kataloğu; Paris'teki *Bibliothèque Nationale* Berlin'deki kütüphane kralı; Viyana, Leiden ve Leipzig Kütüphaneleri Yazma Kitap Şarkiyeye katalogları.

Şimdiye kadar ta'dâd ettiğimiz bibliyografyaya müte'allik katalog gibi âsârdan mâ-adâ mu'ayyen edvâr ve akvâmın ta'rîhlerine dâir mevcûd ve ma'lûm olan bi'l-cümle menâbi' ya'ni matbû' ve gayr-ı matbû' âsârıyla âbidât kitâbeler ve sâire menâbi' hakkında ma'lûmât veren husûsî rehber *manuel* lerde vardır.

[s.131] Bundan başka âsâr-ı ilmiyye ya'ni bi'l-hâssa ilim âlemi *savant monde* için te'lîf edilmiş eserin müellifleri mürâcaât etmiş oldukları menâbi' hakkında mufassal ma'lûmât verilir.

Edebiyyât ta'rîhlerinin âsâr-ı ta'rîhiyyeye hasr edilmiş fâsıllarında da menâbi' hakkında ma'lûmât-ı mâziyye de bulabiliriz.

Âsâr-ı Şarkiyenin umumî bibliyografyası ve kütüb-i ta'rîhiyyenin husûsî bibliyografyasına gelince bu husûsta Şark te'lîfâtı meyânında zikre şâyân yalnız iki eser gösterilebilir: Onlar da İbnü'n Nedîm "*Kitabü'l-Fihrist*" ile meşhûr Kâtîp Çelebi merhumun "*Keşfü'z-żunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*" nâm eseridir.

Fakat bu eserler, zamanımızda tettebbu'ât ile iştigâl edenlere lâzım olmakla beraber, bibliyografyanın şerâit-i hâzırasının cem'i değildir. Bundan başka ta'rîh te'lîflerinden şimdiye kadar mürûr eden zaman zarfında Osmânlı, Fârisî ve Arab lisânlarında birçok âsâr-ı ta'rîhiyye yazılmış ve tab' edilmiştir.

Avrupa'da neşrolunan kütüb-i Şarkiyeye bibliyografyasına âid [s.132] âsârdan şunları zikredelim:

1846-1861 senelerinde neşredilmiş iki cildten ibâret *Zenker*'in *Bibliotheca Orientalis* nâm eseri:

1882 senesinde *Wuestenfeld*²⁵⁹ tarafından neşredilen *Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke* nâm eseri. Bu eserde (590) şark müellifini ve bunların âsârı zikredilmektedir. Bu kitapta en son zikredilmiş müellif (Hicri 1111) senesinde vefât eden muhibbîdir.

Menâbi' ve neşriyâtтан bahsetmiş iken tettebbu'ât-ı ta'rîh için hâiz-i ehemmiyet olan şu iki husûsî hakkında nazar-ı dikkati celb edelim:

²⁵⁹ Heinrich Ferdinand Wüstenfeld (akt.)

1- İlmî ya'ni nâs *grand public* için vakâyi'-i ta'rîhiyyeyi hikâye sûretinde değil fakat ilim âlemi için bir eser yazan zâtın isti'mâl ettiği menâbi' zikreylemiş öteden beri kaide-i ittihâz [s.133] edilmiştir. Böyle bir eserin müellifi evvelâ mukaddimedede ve-yâhûd faslının ibtidâsında umûmî sûrette ve sâniyen verilen ma'lûmâtın esâsı hakkında tenvîri lâzım geldikçe metnin zîrinde hâşiye sûretinde zikretmek lüzûmu hak edilmiş ve te'âmül hâline geçmiştir.

2- Avrupa'da fenn-i tıbbâtın îcâdından beri kabul edilmiş bir kaide vardır: İlmî bir eser tab' edilirken kârîîn bu kitâbede lüzûm hak ettikleri nukâtı bulup mütâla'a edebilmelerini tahayyül zımında eserin sonuna hurûf-i hecâ üzerine mertebe bir veya müte'addid fihrist ilâvesi kaide ittihâz edilmiştir.

Böyle bir fihris bi'l-hâssa kurûn-ı kadîmeye müellifinin âsârı ve meşğûl olduğumuz şûbe-i ilim hâricinde bir maksadla yazılmış olan eserde bize lâzım olan aksâmı kolayca ve vakt kaybetmeksizin bulabilmek için hâiz-i ehemmiyettir.

YEDİNCİ BÖLÜM

İNTİKÂD

[s.135]

Ta'rîhi intikâdın gâyesi menâbi'de mevcûd ve orada zikredilmiş vakâyi'nin hakikatini anlamak için bu vakâ'yi tedkîk etmektir.

Menâbi'de mevcûd olan rivâyât ve ta'rîhler *Dates* vakâyi'nin şâhadeti itlâk olunur.

İntikâd iki nev'dir: Birincisi intikâd-i hâricî veya intikâd-i esfel *critique exterieure du inférieure* ve ikincisi intikâd-i dâhilî veya intikâd-i âlî *critique inférieure du inférieure* bu sûretle cem' edilmiş mevâddın intikâd-ı kavâidine muvaffak sûrette tanzîm ve tasnîfi intikâdın üçüncü derecesini ve terkihi umûmîyesininin mukaddimesini teşkîl eder.

İntikâd-i taharriyyâtın birinci derecesini teşkîl eden intikâd-i hâricî menâbi'-i şâhid sıfatıyla [s.136] kabul etmeyeceğimizi veya ne dereceye kadar kabul edebileceğimizi ta'yîn eder.

Bu amelîyye şerîatta müsta'mel ve "tezkiye-i şuhûd" ta'bîr olunan usûle müşâbihdir. Muhtelü's-şu'ûr ve-yâhûd sağır veya amâ olan bir kimsenin şâhadeti ya

hiç makbûl değildir ve-yâhûd yalnız mahdûd ba'zı husûsî hakk da makbûl olabilir. Kezâ bir şahîdin bir iş hakkında ki şahâdetinin kıymeti bu şahîdin o işin netîcesiyle olan derece-i alâkasına göre tebdîl eder.

Ta'rîhte intikâd-ı hâricî müelliflerle âbidâtın şahâdetini tedkîk için buna mûmâsil kaideler isti'mâl eder.

İntikâd-i dâhilî veya âli şahâdetinin derece-i hakikati ta'yîn eder. Ya'ni bu şahâdetin hak *vrai* muhtemel veya mümkün el-vukû' derecâtından hangisine lâyük olduğunu ve-yâhûd büsbütün reddedildiğini gösterir.

İntikâd-ı dâhilî âdetâ şuhûdun istimâ'ndan sonra hükmetmek gibidir. İntikâd-ı usûl ise intikâdın bu üç derecâtın hangi [s.137] mebâdî- vukû'unda tevfikân icrâ edilmesi lâzım geleceğini gösterir.

7.1. İntikâd-i Hâricî

İstihşâl-i menâbi' kavâidiyle bulduğumuz her menba' için intikâd-i hâriciyyenin îrâd eylediği ilk suâl: Bu menba'nın mâhiyetindedir? Ya'ni

1- Bu menba' hakîkatte olmak iddiâsında bulunduğu şey midir?

2- Bu menba' şimdiye kadar kendisine atfedilmiş olan mâhiyyette midir?

Şâyed bu iki suâle müsbet cevaplar verilirse bu menâbi'nin sahîh olduğuna hükmetmek îcâb eder.

Menfî sûrette cevap verilirse birinci suâle göre sahte ve ikinci suâle göre hatâlı olduğuna hükmedilir.

Evvelâ sahtekârlıklardan bahsedeceğimiz birçok nev' sahtekârlık vardır:

1- Maddi sahtekârlıklar: Sahte âsâr-ı atîka ve yazma [s.138] kitaplar imâli gibi. Bu sahtekârlıkların failleri vücûda getirdikleri âsârı bize hakîkî ve sahîh tanınmak isterler.

2- Tahriri sahtekârlık: Hiç mevcûd olmamış olan kitâbeler ve yazma kitaplar ve meskûkât-ı resmî nüshâlârı.

3- Hîle-i edebiyeye: Mü'ellifin yaşadığı devirden başka bir devrin lisânıyla veya başka nâm ile eserler te'lîf etmek.

Bu üç nev' sahtekârlıklardan her biri hakkında birkaç misâl zikredeceğiz:

1- Sahte Âsâr-ı Atîka:

Meskûkâtın mecmûa *collection* leri vücûda getirilmeye ve tetebbu'ât-ı ta'rîhiyye için tedkîk edilmeye başlandıktan sonra en ziyâde bu gibi sahtekârlıklara mahall veren meskûkât olmuştur.

Bu gibi meskûkât sahtekârlıkları vücûda getirdikleri sahte meskûkâtı dökme (ısâga) sûretiyle i'mâl ederlerdi. Bunların asılları (*darb*) sûretiyle i'mâl edilmiş olduğundan [s.139] sahtelerini tefrîk kolay idi. Fakat şimdi sahtekârlar ma'lûmât-ı fenniye ve vesâit-i i'mâliyyelerini ıslâh ederek sahte meskûkâtı darb etmek olduklarından ba'zen en mâhir erbâb-ı vukûf dahi aldanmaktadır. En ziyâde taklit edilmiş tercihen gümüş ve altın meskûkâttır.

Sasaniyan meskûkâtı müstesnâ olmak üzere diğer meskûkât-ı atîka-i Şarkıyye, hutût-i Şarkıyyeyi taklitteki teşkîlat ve bu gibi meskûkâta bu zamana kadar atfedilen az ehemmiyetten dolayı şimdiye kadar taklit edilmekten kurtulmuştur. Sahtekârlar meskûkâttan sonra küçük eşya, ya'ni küçük heykeller, tunç eşya, mühürler, kurşundan mamûl eşya (Sapan kurşuni, mühür) hak edilmiş taşları taklit etmeyi tercih ederler. Zîrâ bunlar için isti'mâl edilen mevâdd-ı ibtidâ'ıyye daha ucuz olduğu gibi işlenmiş de daha kolaydır. Bundan başka bu eşyaya derc edilecek kitaplar bi't-tabî' kısa olacağından taklidin farkına varmak daha güçleşir. Uzun bir kitâbede harflerin şekli [s.140] harf hatâları ve nihâyet münderecât i'tibâriyle taklidin keşfedilmesi daha kolaylaşır.

Bu sebeplerden dolayı sahte kitâbeleri hâvî mermerlerin adedi mahdûddur; ve bu işin mütehassısları yeknazar da taklidin farkına varırlar.

Âsâr-ı atîka sahtekârlıkları macerası istifâdebahş olduğu kadar eğlencelidir: Ba'zı sahtekârlıklar âdetâ büyük bir hadise gibi telakkî edilerek azm velveleye mûcib olmuş ve ilim âlemi ile beraber nâsı dahi alâka-dâr eylemiştir. Meselâ:

Kuds-î şerifede (*Sapyâ*) namındaki şahıs tarafından i'mâl edilip Berlin Müzesi tarafından iştirâ edilen sahte çanak ve çömllekleri.

Bir Rus sahtekârı tarafından i'mâl ve (Louvre) Müzesi tarafından iştirâ edilen *Saitaphernes Tacı*.

Ebukır'da bulunup Berlin Müzesi'nin satın aldığı büyük kıt'ada [s.141] altın meskûkât.

Frankfurt'ta (Bekir) nâm heveskârın i'mâl ettiği sahte meskûkât. Bu sahte âsâr arasında kaybedilmiş veya sahtekârlar tarafından saklanmış olan hakikî meskûkât ve eşyanın nüshâlârı olmak hasebiyle ehemmiyeti hâiz olanları da vardır.

Kırk sene mukaddem Hâlep'te bir âsâr-ı atîka taciri ahâlî ehl-i salîb prenslerinden Antakya hâkimi (*Bohemund*)'un kurşun mühürünü satıyordu. Harflerin eşkâlî ve daha ba'zı imâreler bunun sahte olduğunu ve hâlbuki başka ahvâl de bunun sıhhatini gösteriyordu. Derken birkaç ay sonra buna mutâbık ve sıhhati şüpheden vâreste bir diğerk mühür satılığa çıkarıldı. Bu def'a asıl hakîkîsi satılıyordu ve tacir daha fazla para kazanmak için satmadan akdem bir anısını yaptırmıştı.

Otuz sene kadar evvel İstanbul'da bir antikacıda zuhûr eden bir kılıc bu nevî sahtekârlıkların bir numûnesini teşkîl eder. Bu kılıcın [s.142] Roma cenerallerinden Corbulo'ya²⁶⁰ âid olduğu iddiâ ediyordu. Bu kılıc zuhûr etmeden birkaç ay evvel nefsi Harput'ta bir tasın üzerinde sahîh *authentique* bir Latince kitâbe keşfedilmiş idi. Bu tasın İmparator (Neron)'un zamanında Ermenistan seferi münâsebâtıyla o civarda ordu kurmuş olan Roma askerleri tarafından rekz edilmiş idi. Kılıcı yapan sahtekâr bu kitâbenin bir sûretini elde ederek kılıcın üzerine hâl ettirirdi.

Bu sahtekârlık esbâb-ı âtîden dolayı yeknazarda aşîkâr oldu:

- 1- Eşkâl-i hurûf Romalıların isti'mâl ettikleri hurûfun şekline mutâbık olmadıktan başka aslının âşnâyî istisnâsında yanlışlıkla vukû' bulmuştur.
- 2- Kılıc ezmine-i cedîdede kullanılan kılıçların şeklinde yapılmış idi.
- 3- Kitâbenin muhteviyâtında böyle bir silâh ile hiç münâsebâtî yok idi.
- 4- [s.143] Esliha üzerine yazı hakettirme Romalıların âdâtı değil idi.

Sahte yazmaların i'mâline gelince zamanımızda vukû' bulmuş gâyet meşhûr olan şu misâli zikredelim.

Sahte çanak ve çöleklerini vücûda getirmiş olan balâde mezkûr ma'hûd (*Shapiro*) Yemen'e gidip orada Yahudi havarilerinde tedârik ettiği kaide makamında kullanılmak üzere ihzâr edilmiş deri parçalarını diğerkinin üzerine Tevrât'ın birkaç kısmını yazmış idi. Bu yazma Tevrât'ın mevcûd nüshâlârında en eskisi ad olacak idi. Bu keşif hârik-ül-âde ilim âlemini aylarca işgâl etti. Hatta (*Times*) gazetesi her gün buna dâir kararlarını tenvîr etme üzerine uzun uzadıya makaleler neşrediyor idi. Mu'ahharen sahtekârlık meydana çıktı. (*Shapiro*) ise bu yazma mukâbilinde bir

²⁶⁰ Gnaeus Domitius Corbulo (akt.)

milyon İngiliz parası talep ederken ümidlerinin boşa çıktığını görünce müeyyiskalarak intihar etti ve eseri terekese müzâyede edilirken [s.144] birkaç şilin mukabelede satıldı.

Maa't-teessüf görüyoruz ki bu gibi aşikâr sahtekârlıklarıyla ba'zı sâfdilleri aldatmaktadır. Hatta ara sıra mahir ve ma'lûmât sahibi olan sahtekârlar ehl-i vukûfunu bile iğfâl ederler. Ya'ni Arablar istikmâl ettikleri bir darb-ı mesel müfâdınca “*Bir bakla ne kadar çürük ve kurtlu olursa olsun yine müşteri bulur.*”

Şu kadar var ki bu gibi sahte âsâr her ne kadar mâhir-âne yapılırsa yapılısın çok zaman geçmeden ehl-i vukûfunun nazar-ı dikkatinden kurtulamaz.

Tahrîri sahtekârlığa vücûda getirdiği âsâra gelince: Ne aslı ve ne de taklidi mevcûd olmayan kitâbeler, meskûkât ve yazma gibi âsâr-ı ta'rîhiyye icat edilerek neşredilir; bunların tedkîki daha şekildir. Zîrâ aslı taklitten vücûda getirilen sahte âsârda mevcûd olup medâr-ı tedkîk olan safahât-ı hâriciyye bunlarda mevcûd değildir.

Bu sûrette ya'ni neşriyât vâsıtasıyla vücûda getirilen sahte âsâr. [s.145] En ziyâde meskûkât ve kitâbelerdir. Her vakt meskûkât ve kitâbeler îcâd eden âlimler mevcûd olmuştur. Evvelce ettiğimiz kitâbe mecmûalarında bu gibi sahte kitâbeler ilâve sûretiyle cildin sonuna derc edilir.

Sahte âsâr-ı edebiyeye gelince: En ziyâde vesâik (*Deli Petro'nun Vasiyetnâmesi*) Bî'l-âhire mektup mecmûaları (*Falaris'in Mektupları*) ve nihâyet ta'rîhler (*Sahte-i Tiyatro*) sahtekârlığa ma'rûz kalmışlardır. Ezmine-i kadîme, vüstâ ve cedîdede bu gibi sahtekârlıklar eksik olmamıştır. Fakat intikâd sayesinde bunların müfredi ber-taraf edilmiştir. [s.146] Geçen dersimizde muhtelif âsâr-ı atîka ve muharrerât sahtekârlıklarından bahsetmiş idik: Bu bahsin ma'bedi olmak üzere de İslâm âsâr-ı muharreresi meyânındaki ba'zı evvelce hilekârlıklardan birkaç kelime söyleyeceğiz.

İlm-i ahkâm-ı nücûm ilm-i sihir, el-kimyâ, ilm-i reml, ilm-i ta'bîr gibi ulûm-ı Garbiyye hakkındaki âsâr istisnâ edilecek olur ise âsâr-ı ilmiyye-i, İslâmiyye-i umûmiyyet i'tibâriyle tahrîri sahtekârlık bile seneden âzâde kalmıştır, denilebilir. Bu da burada tahlîli uzun sürecek olan ba'zı esbâbtan dolayı kabul olabilmıştır.

Ma'mâfih ba'zı âsâr-ı ta'rîhiyye vardır ki bunlara sahtekârlık veya istihzâr nazarıyla bakmak îcâb eder.

Bu kâbilden olmak üzere çok zaman ilim âleminde müstehak olmadıkları bir i'tibâre mâlik olmuş olan iki müellifin eserlerini zikrederim:

Bu müelliflerden birincisi:

[s.147] (*Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Kays b. el-Muhtâr el-Keldânî*)dir. Bu zat *İbn-i Vahşiyye* nâmıyla ma'ruf olup hicretin üçüncü asrında yaşamıştır. Hicrî 241 ta'rîhinde hulefâ ve Abbasiyeden (Abdumelik b. Mervân) (*Şevku'l-müstehâm fi ma'rifeti rumûzi'l-aqlâm*) nâmında bir risâle takdîm etti. Bu eserinde bu zât eski ve yeni kavmlerde isti'mâl edilen seksen kadar zâtı ta'rîf ediyor; Ma'lûmâtı da binlerce sene evvel yaşadıklarını iddiâ ettiği bir takım mechûl müelliflerden aldığını söylüyor. Bu risâlede mevcûd ma'lûmât vaktiyle Avrupa müsteşrikinin nazar-ı dikkatini celb etmiş ve bu ma'lûmâtın sıhhatine kail olan (*Hammer*) bu eserin gerek metnini ve gerek tercümesini neşreylemiştir. Bugün bunun saçmalığı tezâhür ve *İbn-i Vahşiyye*'nin zikrettiği menâbi'nin hiçbir vakt mevcûd olmadığı tebyîn etmiştir.

Aynı müellifin diğeri bir eseri de böyle mevkût bir şöhrete nâil olmuştur.

Bu eserin unvânı: *Kitab'ül Filâhatü'n-Nabatiyye*, olup ezmine-i kadîmede Şark'taki hükümetler hakkında diğeri eserde bahsi geçen [s.148] aynı sahte menâbi'den alınmış uydurma bir takım ma'lûmâtı ihtivâ eder. Âlim ve müsteşrik bir Rus bu eserden istifâde ederek Nebatilerin i'tikadât, medeniyet ve ta'rîhleri hakkında birkaç cildten ibâret bir eser neşretti. Bunun üzerine *İbn-i Vahşiyye*'nin mürâcaât ettiği iddiâ'sında bulunduğu menâbi'de sıhhat veya adem sıhhati hakkında harâretli bir mücadele-i kalemiyye vukû' buldu. Bu münâkaşa netîcesinde menâbi'nin sıhhati taraftarı olanlar mağlûb oldular. Bundan sonra *İbn-i Vahşiyye*'nin eserleri sahte âsâr meyânına idhâl edildi. 10 sene kadar sonra bir Osmânlı âlimi bu esere tesâdüfen vakıf oldu ve bunu yaşayan mütâla'a bularak Türkçe'ye tercüme etmek istedi. Bereket versin ben kendisine bu eser hakkında Avrupa'da cereyân eden münakaşaların netîcesini söyledim ve müşârün-ileyh de bu niyetinden vazgeçti.

Bahsetmek istediğimiz ikinci eser ise *Feridun Bey* tarafından kaleme alınan (*Münşeâtü's-Selâtin*) nâm eseridir. Müellif bu eserini 282 ta'rîhinde Sultan Murad-ı sâlis Hazretlerine takdîm[s.149] etmiştir.

Bu eser İstanbul'da iki def'a tab' olunmuştur: Birinci def'a 1264-1265'de ve ikinci def'a 1274-1275 senelerinde.

Ta'dâda yanılmamış isem birinci tab'ında 725 ve ikinci tab'ında 825 vesîka mevcûdudur. Devlet-i Âliyye'nin zuhûrundan evvelki zamana âid olan muharrerât ve vesâikten mâ-adâ bu eserde Fatih Sultan Mehmet zamanı da dâhil olduğu hâlde ilk padişahlar zamanına âid birçok muhâberat ve vesâik mevcûdudur. Bu zaman hakkında ise ancak pek az menâbi'-i muharrer-i ta'rîhiyyeye mâlik olduğumuz ma'lûmdur. En eski Osmânlı müverrihleri Âşık paşazâde ile Neşrî'dir; bu iki zât ta'rîhlerini Bayezid-i sanî zamanında yazmışlardır. Bu şerâit dâiresinde Feridun tarafından cem' edilen ve bir mâhiyet-i resmiyyehâiz olan bu vesâik bizim için büyük bir kıymet-i hâiz olabilir. Muhtelif bütün bu vesâikin asılları Feridun'un zamanından sonra [s.150] kaybolmuştur. Bu son zamanlarda Osmânlı ta'rîhinde yukarıda zikredilen kısmı ile iştigâl edenler, "Münşeâtü's-Selâtîn" deki vesîkaların muhteviyâtı ve bu vesâikte mezkûr ta'rîhler ile sıhhati gayr-i kâbil i'tirâz meskûkât ve kitâbeler gibi menâbi'nin verdiği ma'lûmât ve ta'rîhler arasında ihtilâf-i azîmi mevcûd olduğu kemâli hayretle görmüşlerdir.

Bu ihtilâfatı izâh için vak'a ba'zı farziyyeler îrâd edilebilir. Hakîkate pek yakın olmayan bu farziyyelerin vak'a olması da mümkündür.

Ma'mâfih bu münâsebâtle aynı bir mes'eleden dolayı (*Ernest Renan*)'ın yazmış olduğu âtîdeki fıkrayı zikredelim:

"Dâimâ mümkünattan bahseden ve fakat mümkünatın hakîkate olan derece-i mugayeretlerini diğerini zikretmeyen intikâd ve vak'a gayr-i kâbil cerhdîr; fakat artık buna intikâd denemez."

Hâsıl-ı kelâm ba'zı istisnâlar hâric olmak üzere bu eser hakkındaki fikrimiz bu vesâikin sahte ve-yâhûd muhtaç-ı isbât olduğudur. Bu sahte vesâik Feridun Bey tarafından uydurulmuş [s.151] ve-yâhûd başka bir sahtekârın hilesine mi kapıldı mes'elesi kalır.

Bayezid-i Veli zamanından müellifin zamanına gelinceye kadar olan vesâikaya gelince, zannımızca, iyice tedkîk edilmek şartıyla şâyân-ı i'timâd ad edilebilir.

Feridun Bey'in Münşeâtı'ndan mâ-adâ ilk padişahlar ve atfedilen daha ba'zı nev' vesâik vardır. Bu vesâikin birçoğu, Evronoszadelere Hüdavendigâr Sultan Murad tarafından verilmiş ferman gibi, Devlet-i Âliyye'ce sahîh ad edilmiştir. Ba'zıları hakkında da henüz bir hüküm verilmemiştir;

Meselâ: Kanuni Sultan Süleyman'a Budin şehrinin anahtarlarını teslim etmiş olan mümessillerle bunların ahfâdı hakkında hakan-ı müşârün-ileyh tarafından verilmiş olan ferman.

Hıristiyan papazların ba'zı imtiyâzâtı hâvî olup Hazret-i Peygamberin vasiyetnâmesi tesmiye olunan garîb vesîkayı münâsebet düşmüş iken burada zikredelim. Bu vesîkanın aslı Tûr-i sinâ [s.152] papazları nezdinde mahfûz idi; Mısır'ın fethinden sonra papazlar mezkûr vesîkayı satabilmeyi takdîm ettiler.

Hakan-ı müşârün-ileyh vesîkanın aslını hâfıza ve Hazîne-i Hümâyun'a tevrîh eyledi; musaddak bir nüshasını da papazlara verdi. Evvelce Devlet-i Âliyye bu vesîkayı sahîh ad eylemiş idi.

***Interpolations* İlâveler**

Sahîh bir metne bî'l-âhire müelliften başka birisi tarafından derc edilen uzun veya kısa ilâvelerdir. Bu ilâvat müellif tarafından yazılmış sûretinde telakkî ettirilmek istenirse metin tahrîf edilmiş olur.

Bu gibi ilâvelerden münhasıran müstensihler tarafından yapılarak ilâvatı tefrîk etmek îcâb eder. Ekseriyyâ metin kinayesine kari'îlerden biri tarafından ilâve edilmiş olan hâşiyeler müstensihler müellif [s.153] tarafından vücûda getirilmiş ad ve âşinâyı istinsâhı de metne ilâve ederler.

***Plagia* İntihâl**

Tahrîri sahtekârlıklar bir nev' intihâldir. Birisi kendine âid olmayan bir eseri imzasıyla ve kendisine mâl edinerek neşreder. Ve-yâhûd eserine meâhiz göstermeksizin başkasına eserinden bir veya müte'addid kısımları aynen derc ise müntehil *plagiarism* olur ya'ni evvelce gasp olması ad edilir. Fakat müntehî olmak için intihâlın kari'ni aldatmak niyetiyle yapılmış olması lâzımdır.

***Erreur* Hata**

Evvelce demiş idik ki menâbi' karşısında şu iki suâli îrâd etmek lâzımdır.

1- Bu menba' sahîh midir ve-yâhûd bi-l-iltizâm tahrîf edilmemiştir?

[s.154] 2- Tahrîf edilmediğini kabul ettiğimiz hâlde bu menba' kendisine atfedilmiş olan mâhiyeti hâiz midir?

Âsâr-ı ta'rîhiyye sahasında vücûda getirilmiş olan tahrîflerden bahsettikten sonra şimdi de âsâr-ı sahîhin takdîr mâhiyyetinde vukû'a getirilen hatâlardan bahsedelim:

Âsâr-ı atîka meyânında buna dâir birçok misâller bulabiliriz; yalnız birini zikretmekle iktifâ edeceğiz.

Mîlâddan 260 sene evvel vukû' bulan *MylaeMuhârebe-i Bahriyyeden* sonra Romalılar bu parlak muzaffer hatırasını yaşatmak maksadıyla *Forum* meydanında Marmara'dan tayy başlarından mürekkeb bir ayda rekz etmişler idi. Bundan dolayı bu âbideye *Columna Rostrata* namı verilmiştir. Bu sütun ve üzerindeki kitâbe mürûr zamanla harâb olup ta'mîr ve tecdîd edilmiş, 16. asırda bu hâlde keşfedilmiştir. Birçok zaman bu sütun hâl aslînin ya'ni ilk vücûda getirildiği şekilde bulunmuş zannedildi.

[s.155] Bugün eminiz ki keşfedilmiş sütun asıl âbidenin mîlâddan sonraki ilk asırda vücûda getirilmiş bir nüsha-i sâniyesidir. Ve üzerindeki kitâbe aynı asırda yaşamış bir âsâr-ı 'atîka ilminin eseridir.

Menâbi'-i muharrere gelince bunların tavsîfinde vukû'a gelen hatâmezvû-i bahsolan âsârın ne maksadla tahrîr edildiği husûsunda gafletten ileri gelir. Meselâ ta'rîhi bir romanı vak'a-i ta'rîhiyyeye ad etmek ve inşâ'-i numûne ve mûmâreselerini âsâr-ı cedîde ve asliyye sonunda telakkî eylemek gibi. Ezmine-i cedîde müverrihini bu gibi hatâlardan kendilerini kolayca hıyânet edebildikleri hâlde kurûn-ı vüstâya âid a'mâr-ı ta'rîhiyyede ba'zen böyle hatâlara tesâdüf edilir.

Mîlâd-ı İsa'nın ikinci asrında Mısır'da tertîb edilmiş olan İskendername Şark'ta bu büyük fâtihe hakikî ve ciddi bir ta'rîh sûretinde telakkî edilmiş ve müverrihler bu sûretle isti'mâl eylemiştir. Bi'l-akıs İranilerin Fars-ı kadîm ta'rîhi hakkında îcâd ettikleri hikâyeleri ve Arabistan'ın kable'l-İslâm ta'rîhi hakkındaki Arap hikâyeleri [s.156] Avrupalılar birçok zaman şâyân-ı i'timâd ve menâbi' ad etmişlerdir.

Diğer cihetten müfred bir intikâd netîcesi ve haksız olarak müsbet çok âsâr-ı gayr-i sahîh ad edilerek menâbi'-i sahîh zümresinden tayy edilmiştir; bu da diğer bir hatâ teşkîl eder. Ekseriyyâ haksız olarak sahte şübheye düşürülmüş olan bir eseri sahîh tanıtmak safdillikten mütevellid hatâyı tashîh etmekten daha güçtür. Zîrâ meşhûr bir darb-ı mesele göre "*İftira her ne kadar esâssız dahi olsa yine töhmet kalır.*" bu faslı itmâm için şunu ilâve edelim, âsâr-ı ta'rîhiyye ve edebiyeden bahs ve haberler her menba' hakkında bu gibi mesâile müte'allik ma'lûmâtı verirler;

Binâenaleyh tettebbu'ât-ı ta'rîhiyyeye yeni başlayanlar menba'lar hakkında ayrıca şahsi tedkikat icrâsı mecbûriyyetinde değildirler.

7.1.1.Menâbi'nin Tavsîf-i Hâricîyesi

Hâricî intikâdin diğeri bir faslını da menâbi'nin tavsîf-i hâricîsi teşkil eder. Bir menba'nın sıhhati te'mîn ettikten sonra âtîde dört su'âl var olur:

Evvelâ: Menba'nın ta'rîhi nedir ya'ni hangi devre âiddir?

Sâniyen: Bu menba'nın menşe'i nedir?

Sâlisen: Müellif ve müessir kimdir?

Râbian: Asıl *original* menba' mıdır? Yâhûd asıldan müştakî midir?

Mevzû-i bahs olan menba' fenn-i tıbbâatde icâdından sonra yazılmış matbû' bir eser ise evvelki üç su'ale cevap vermek kolaydır: zîrâ matbû' eserlerin unvânı ihtivâ eden sahîfesine eserin mahall ve ta'rîh-i tab' ile müellifin ismini zikretme âdât olmuştur. Bundan mâ-adâ bu gibi eserlerin ekserisinin ibtidâsında ma'lûmât-ı mütemmim i'tâ' eden bir mukaddime [s.158] mündericâttır.

Ma'mâfih bunun da istisnâları vardır: Kendilerini tanıtmak isteyen muharrirler tarafından isimsiz olarak ve-yâhûd nâm-ı müsteâr ile neşredilmiş âsâr;

Birinci tab'ı vücûda getirildikten iyice zaman sonra bir eserin başka bir unvân ve başka bir lisânda tekrar tab'ı.

Ba'zı misâller zikredilebilir ki ne evvelce hile ve ne de intihâl mevzû-i bahs değildir; yalnız müelliflerin ihmâli ve kâri'lerin dikkatsizliği yüzünden bundan evvel bahsettiğimiz hatâ tevellüd etti.

Âtîdeki misâli zikredelim: Paris'te 1721 senesinde tab' edilmiş *Nouvelles Relations du Conolile* nâmında küçük ve müellifin ismi zikrolunmayan bir eser vardır. Bu eserde İstanbul şehri, bu şehirdeki mebânî ve Devlet-i Âliyye teşkilâtı hakkında câlib-i dikkat ma'lûmât-ı mühimmeme mevcûdudur. Bu eseri başka müellifler zikretmiş ve o zamanın İstanbul'da [s.159] Fransız Sefâreti me'mûrlarından birine atıf eylemişlerdir.

Bu eserde nazar-ı dikkatimi celbeden bir nokta var idi: O da ecnebî isimlerinin İtalyan şivesiyle yazılmış olması idi. Şu hâlde eserin müellifi bir İtalyan olması daha muhtemel idi.

Bundan mâ-adâ şâyân-ı dikkat diğeri bir cihet var: Müellif eserinde o vakt İstanbul'da mevcûd olup görmemesi muhtemel olmayan ba'zı şeyleri zikretmiyor. Eserin maksad-ı tahrîrine müte'allik mesâil hakkında pek mümkün ma'lûmâta mâlik olan müellifin bu şeyleri de zikretmesi îcâb eder idi.

Fi'l-hakîka bir müddet sonra İtalya'da 1669 senesinde İtalyan lisânında tab' edilmiş ya'ni metni hâvî bir esere destres olurum. Artık şüphe yok idi ki eserin Fransızca'sını vücûda getirmiş olan müellif İtalyanca'sını aynen tercüme etmiş idi.

Fakat eserin İtalyanca tab'ında da müellifin ismi mevcûd olmadığı gibi münderecâtına nazaran 1669 senesinden evvel yazılmış olduğu tezâhür ediliyordu.

[s.160] Bu şerâit karşısında bu eserde mevcûd ma'lûmâtın kâffesini tedkîke başlamıştım. Derken, sırf tesâdüf eseri olarak bir Alman müellifin Devlet-i Âliyye'nin 16. asrın nihâyetlerindeki hâl ve vaz'iyeti hakkında yazmış olduğu bir eserde mevzû-i bahs olan eserdekilere tamamıyla mutâbık ba'zı fikarâtın münderic olduğunu gördüm.

Bu fikarât 16. asrın nihâyetlerinde yaşamış olan ba'zı Venedik Balyoslarının raporlarını ihtivâ eden yazma bir mecmûadan alınmış idi. Bu vâsita ile anladım ki Alman müellifin eserinde mezkûr fikârat Sultan Murad-ı sâlis zamanında İstanbul'da bulunmuş olan bir balyosun 1590 ta'rîhinde yazılmış bir raporundan alınmıştır.

Bu misâl intikâd-i hâricîyi teşkîl eden dört mes'elenin yekdiğeriyle olan irtibâtını gösterir.

Ba'zen bir menba'nın menşe'i ma'lûm iken ta'rîh-i tahrîri meçhûldür. Kurûn-ı vüstâda papalar, hükümdarlar, müstakil beyler tarafından verilen birçok fermânlar, berâtlar, mektuplar ve bu kabîlden muharrerât-ı resmiyye vardır ki asıllarının bile ta'rîh vaz' olunmamıştır. [s.161] Ba'zen bir menba'nın menşe'i ma'lûm iken ta'rîh-i tahrîri meçhûldür. Kurûn-ı vüstâda papalar, hükümdarlar, müstakil beyler tarafından verilen birçok fermânlar, berâtlar, mektuplar ve bu kabîlden tahrîrat-ı resmiyye vardır ki asıllarının bile ta'rîh vaz' olunmamıştır²⁶¹. Asıllarında ta'rîh vaz' edilmiş olsa bile bu Evrâk-ı Aklâm-ı Resmiyye'ye mahsûs inşâ' mecmûalarında derc eden müstensihler ta'rîhleri tayy etmişlerdir: Zîrâ bu gibi inşâ' mecmûaları ta'rîh nokta-i nazarında değil fakat inşâ' numûneleri olmak üzere vücûda getirilir idi. Bu inşâ' mecmûaları kurûn-ı vüstâda pek mezbûl idi; bu memlekette de yakın vakte gelinceye

²⁶¹Eserde iki kez yazıldığından orijinaline sadık kalınmıştır.

kadar bu gibi inşâ' mecmûaları isti'mâl edilir idi. Bu inşâ'lar meyânında mühimm olarak 1079 senesinde vefât eden re'îsul-kuttâb *Sarı Abdullah Efendi*'nin (*Düstûrî'l-İnşâ'*) nâm mecmûasını zikredelim. Bunu âdetâ Feridun Bey'in meşhûr (Münşeât-ı Selâtin) nâzili gibi telâkki edebiliriz. Bu mecmûa kadar mühimm ve fakat müellifin ismi ma'lûm olmayan diğeri bir inşâ' mecmûası Berlin Kütüphanesi'nde mevcûdudur. Bu mecmua da [s.162] İstanbul'un Fethi'nden evvelki padişahlar zamanına âid en eski fermânlarda sûretlerini ihtivâ eder.

Bu gibi ta'rîhimiz vesâikin ta'rîh-i tahrîrlerini tamamen ta'yîn etmek için bunları müverrih-i âsâr-ı mümâsil ile mukâyese etmek îcâb eder. Bu âsârda isti'mâl olunan istilâhları devirden devire iktisâb ettikleri şekillere göre bir ta'rîh ta'yîn etmek mümkündür: İkinci derecede tarz-ı inşâ' ve lisân ve imlâ ve nihâyet muhteviyât bu husûsta rehberlik eder. Bu gibi âsârın asılları elde ise (İlm-i Hutût-i Kadîme) sayesinde zaman tahrîrinin ta'yîni mümkündür.

Bir eserin vücûda getirildiği ta'rîhin tahkik ve ta'yîni mes'elesi en ziyâde kitâbeler için mevzû'-i bahs olur; zîrâ kitâbelerin ekserisi ta'rîhsiz olduğu gibi müverrih olanları da ba'zen bizce meçhûl ya'ni ibtidâsı muayyen olmayan bir ta'rîhe göre tevrîh edilmişlerdir.

Aynı mütâla'a meskûkât-ı atîka hakkında da vardır.

[s.163] Çünkü bunların ekserisi ta'rîhsizdir. Meskûkât-ı Sasani'den i'tibâren sevk-i meskûkâtına ta'rîh Münir Bey'in vaz'ı kaide olmuş ve ta'rîhsiz sevk-i meskûkâtı istisnâyı teşkîl edilmiş olması şâyân-ı dikkattir. Kitâbelerle meskûkâttan mâ-adâ bir ehemmiyet-i ta'rîhiyyeye hâiz olan âbideleri ya'ni mebânî, muâyede, tâk-ı zaferler ve heykel, nîme-i heykel ve tasvîr *portrait*ler gibi âsâr-ı sînâiyyeye zikretmek îcâb eder.

Müverrih bir kitâbeyi hâvî olmayan bu gibi âsâr ve âbidatın hakîkate az çok yakın ta'rîh ve menşe'ilerini ta'yîn edebilmek için lâzım olan umûmî kaideleri ta'rîh-i san'at öğretir. Muâsır müellifler tarafından zikredilmiş âbidat mevzû-i bahs ise ale'l-ekser bunların ta'rîhini ta'yîn etmek kabîldir. Bunun için de tetebbu' ettiğimiz âbidenin muâsır-ı menâbi' muharrerde zikredilmiş âbide olduğunu ta'yîn etmek kâfidir. Ricâl-i ta'rîhiyyenin tasvîr-i *portrait* ve heykellerine gelince aynı ricâl-in tasvîrlerini meskûkât ile mukâyese etmek sûretiyle bunların teşhîsi kolaydır. Meselâ Romalıların meskûkâtı [s.164] sayesinde Roma İmparatorlarının hutût-i

vechiyesibizce ma'lûmdur. Ve bu sûretle o zamandan kalma müte'addid heykel ve nîme-heykeller arasında imparatorların bilâ-şikâyet teşhîsi mümkündür. İlm-i âsâr-ı atîkanın bir şu'besi olan ilm-i tesâvîr *jeonographie* âsâr-ı atîkanın bu kısmıyla iştigâl eder.

Gerek edebiyât ve gerek edebiyâta âid ta'rîhsiz bir menba' ta'rîhi karşısında bulduğumuz ve bu menba'nın ta'rîhini ta'yîn eyleme icâb ettiği vakt:

Evvelâ: Bu menba' atfedilmesi mümkün olan ve ondan evvel vücûda getirilmesi muhtemel olmayan en eski bir ta'rîh ta'yîn etme.

Sâniyen: Aynımenba' atfedilmesi mümkün olan ve ondan sonra vücûda getirilmesi muhtemel olmayan en yeni bir ta'rîh ta'yîn etmek icâb eder.

Elsine-i Garbiyyeye bu sûrette tehdîd edilmiş en eski ta'rîh için *Terminus a gua* ya'ni hadd-i ibtidâ ve en yeni ta'rîh için *Terminus ad guem* ya'ni hadd-i intihâ [s.165] ta'bîrleri kullanılır.

İkinci ve üçüncü suâllerin ya'ni menba'nın menşe'-i, müellif ve müessirin ismi ve şahsi mes'eleleri, o menba'nın vücûda getirildiği ta'rîhin ta'yîni kadar şâyân-ı ehemmiyet değildir. Fakat bir menba'nın derece ve kıymeti vücûda getirildiği mahall ile müellif ve müessirin o saf şahsiyyesiyle alâka-dâr olduğundan bu iki mes'ele intikâd-ı dâhilî için ehemmiyet kesbeder.

Bir menba'nın mahall-i inşâ'sını ta'yîn etmek nisbeten kolaydır: fi'l-hakîka bir menba'da müstâ'mel lisân o menba'nın nerede vücûda getirildiği hakkında ma'lûmât-ı nef'iyye verir. Diğer bir lisânda tercüme edilmiş olan ve-yâhûd te'lîf edildikleri muharrer gayr-ı bir yerde neşredilmiş ve mütercim veya nâşir tarafından kâri'nin bu bâbta nazar-ı dikkatleri celb edilmiş olan âsâr bundan müstesnâdır.

Menşe'ileri muhtelif fi ve dâimî şübhe olan âsâr-ı edebiyenin ta'yîn-i menşe'i husûsunda tarz-ı kitâbet ve husûsîyle muhteviyât bize rehberlik edebilirler. Bu bâbta sâir nukâtan mâ-adâ, [s.166] menba'da mevcûd ma'lûmât-ı coğrafyaya dikkat etmelidir. Böyle bir menba' bir memleketin ahvâl-i umûmiyyesi nokta-i nazarında o derece hâiz-i ehemmiyet olmayan mahdûd bir kısmının topografyası ile bi'l-hâssa meşgûl görünür ve-yâhûd bu mahdûd kısmın ta'rîhine dâir ma'lûmâtı mufassal verirse bu menba'nın o mahalde vücûda getirildiğini tahmîn edebiliriz.

Müellifin şahsına te'alluk eden mesâile gelince bu bâbda ya müellifin eserinde ve-yâhûd menâbi'-i sâirede mufassal ma'lûmât mevcûd değil ise az çok

müşkilâtı dâiyedir. Ba'zen eserin ibtidâsında müellifin ismi zikredilmiştir. Ve fakat şahsiyeti külliyyen meçhûlümüzdür; ba'zen de bunun aksi ya'ni müellifin ismi meçhûldür, fakat mevkiî-i ictimâiyyesi ve tercüme-i hâlinin intikâd-i ta'rîhi için şâyân-ı dikkat diğer ba'zı nikâtî hakkında eserin muhteviyâtı meyânında ma'lûmât-ı nâfiye mevcûdudur.

En ziyâde bilinmesi lâzım olan müellifin mevkiî-i ictimâiyyesidir. Bir asker veya bir ricâl-i devlet bir vak'ayı bir âlimin anlatacağı tarzdan başka bir sûrette ta'rîf eder. Bir vak'anın re'y-el-ayn şâhidi olmuş olanların şahadetinin kıymeti bunların vak'a ile olan [s.167] derece-i alâkalarına ya'ni vak'aya iştirâk etmiş veya seyirci kalmış olmalarına göre tebdil eder.

Bu bâbda bir misâl teşkil etmek üzere âtîdeki âsârı zikredelim:

İskender-i kebîrin ta'rîhini hâvî menâbi'-i atîkadan birisi Latince *Curtius Rufus*²⁶² nâmı tahtında meşhûrdur. Bu ta'rîhin bir kısmı kaybolmuştur; kalan kısmında müellifin muâsırı olduğu ba'zı vakayi' hakkında yalnız mübhem kitâbiye ve îmâlar mevcûdudur. Bu eser hiçbir yerde mezkûr olmadığı gibi müellifi de müverrihîn arasında zikredilmemiştir. Yalnız bu isimde mîlâdın birinci asrında yaşamış olması muhtemel bir ilm-i belâgat ma'lûmun ma'lûmu idi. Bu eserin tarz-ı kitâbeti nokta-i nazarında bu 'asra ve bir ilm-i belâgat ma'lûmuna atfedilmesi daha muvaffak ve müellifin îmâ ettiği ba'zı vakayi' imparator Claudius²⁶³ ta'rîhiyle kabul-i izâh edildiğinden bu eserin bu ta'rîhte bu zât tarafından vücûda getirildiği kanâati hâsıl olmuştur.

[s.168] Bu farziyye aynı eser hakkında dermeyân edilmiş saîr farziyyelerden daha ziyâde muhtemel addedilmiş ve daha ziyâde kabûl-i mazhar edilmiştir. Bu nev'den olarak *Bahr-i Ahmer* sevâhilindeki devlet ve kavmlerin ta'rîhi ve ta'rîh-i ticaret için hâiz-i ehemmiyet olan *Periphas Maris Erythrai* ya'ni “*Seyahatname-i Bahr-i Ahmer*” nâmıyla ma'rûf olan bir eser vardır.

Mîlâdın birinci asrında yaşamış olan Roma tabî'iyûnden kadîm *Pline Pramier* bu eseri görmüş ve isti'mâl etmiş idi. Eserin tarz-ı tahrîri ve muhteviyâtı mîlâdın ilk asrının nisf-ı evvelinde yazıldığını te'yîd ediyor; müellifi de Mısır'da yaşayan bir Yunanlı tâcir olması muhtemeldir. Bizce bu eser hakkında şimdilik bu

²⁶² Quintus Curtius Rufus (akt.)

²⁶³ Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus ya da Claudius. (akt.)

netîce ile iktifâ etmek mecbûriyeti vardır. Fakat ba'zıları bu nakli iktifâ etmeyerek Plinius'un²⁶⁴ "ta'rîh-i tabîi *Historia Naturalis*" nâm eserinde mevcûd cedvel-i menâbi' meyânında "*Seyahatname-i Bahr-i Ahmer*" müellifin de ismini bulmak iddiâ'sını dermeyân ettiler. Fakat bu bâbta ne muhakkak [s.169] ve ne de muhtemel bir netîceye dâhil olamıyorlar.

Ba'zı isimsiz âsârı ma'lûm müelliflere atıf haklarında ma'lûmât-ı muharrire mevcûd olmayan müelliflerin şahsını ta'yîn etme husûsunda vak'a olan mesâ'înin birçoğu için maa-t-teessûf aynı mütâla'ayı dermeyân etmek îcâb eder. Ekseriyyâ bu gibi ahvâlinde ancak netâyic-i farziyyeye vusûl mümkündür.

7.1.2.Tahlîl-i Menâbi'

İntikâd-ı hâriciyyenin dördüncü faslı tahlîl-i menâbi'den bahseder.

Tahlîl-i menâbi'den maksad mevzû-i bahs olan menâbi'nin aslı *Originale* veya müştak *dérirée* bir menba' olup olmadığı mes'elesinin tedkîkidir.

Menâbi'-i asliyye *Sources Originales* şunlardır:

Evvelâ: Mektuplar, emr-nâmeler, zabıt cerîdeleri, beyân-nâmeler, şahâdetnameler gibi vesâikin asılları ve-yâhûd sıhhatleri başka sûrette mütehakkık olan nüshâlârı; Kitaba vesâik gibi âbidat.

[s.171]Sâniyen: Vakâyi'nin şahîdi veya muâsırı olanlar tarafından yazılmış olan ve vakâyi'nin sûret-i kendi anını nakleden muharrerât-ı ta'rîhiyye;

Sâlisen: Fakat tevsî'-i ma'nâ ederek *par extension* menâbi'-i asliyye meyânına nisbî bir asliyyete mâlik olan ya'ni bize an'anenin en kadîm şeklini gösteren menâbi' bunlardan başka menâbi' mevcûd değil ise, menâbi'-i asliyye addeder; bunlardan başka menba'ları kayıp ve bundan dolayı menba'lar yerine kaim olmuş olan âsârı da menâbi'-i asliyye meyânına idhâl etmelidir.

İki evvel ki nev' menâbi'nin asliyyet *Originalité* ve iştikâk *dérivation* nukât-i nazarında tedkîk ve tahlîli zâiddir; zîrâ tahlîlinde evvel menâbi'nin sıhhat ve sıhhati tedkîk edileceğinden bunun netîcesi aynı zamanda asliyyet ve iştikâk mes'elelerini de hâletmiş olur. Fakat ba'zen göre bu sûretle sıhhati ta'yîn etmiş olan menâbi'-i asliyyesinde tahlîli îcâb eder.

²⁶⁴ Gaius Plinius Secundus (akt.)

[s.172] Geçen dersimizde misâl olarak Roma'daki *Columna Rostrata* nâm sütünü parçası üzerinde okumakta olan kitâbeyi zikretmiş idim. Bu sütünün sıhhati tahkîk etmiştir, sahte değildir. Fakat enkazı mevcûd olan sütünü ilk zikr edilen asıl sütünün bî'l-âhire yapılmış bir nüsha-i sâniyesidir. Ve üzerindeki kitâbede asıl kitâbe olmayıp fakat üç asır sonra vücûda getirilmiş bir eserdir.

Dikkatle tedkîk edilince bu kitâbe müellifin Romalılarla Suriye krallarından (*Antiochos*) arasında vukû' bulan muhârebeye âid bir kitâbeyi numûne ittihâz edildiği ta'yîn etmiştir. Şu hâlde bu kitâbe sahîh ise de aslı *originale* değildir.

Âsâr-ı asliyye telakkî ettiğimiz âsâr-ı edebiyye ve muharrire gelince: Bunların mikdârı mahdûd olduktan başka bu mikdârdan da müellifleri münhasıran muâsırı oldukları vakayi' nakl ile iktifâ etmemiş olan âsârıda tayy etmek îcâb eder. [s.173] Bu son ma'nâsıyla âsâr-ı asliyye muharrirden mağdûr olan eserlerde misâl olmak üzere ezmine-i kadîmeye âid olan şunları zikredelim:

Evvelâ: (Thukydides) in (Peloponnesos) Muhârebesi ta'rîhi.

Sâniyen: (Xenophon)'un *Anabasis* (Anatolia Seferi).

Sâlisen: *Jules César*'ın *Gaule Muhârebesi* ve muharebât-ı dâhiliyyeye dâir kaleme aldığı eser.

Ezmine-i kadîmeye ve Şark ta'rîhine âid olanlardan:

Evvelâ: Muhtelif İran hükümdarlarından Hatrati.

Sâniyen: İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet Hazretleri tarafından sûret-i fetihine dâir vak'ayı rey'-el-ayn görmüş olanlar tarafından yazılan eserler.

Sâlisen: Devlet-i Âlîyye'nin resmî vak'a-nüvîslerinin terk ettikleri âsâr.

Muâsır olmayan diğer menâbi'ye gelince: [s.174] Bunları tahlîlden maksad hangi menâbi'-i asliyyeden istifâde etmiş olduklarını bulmaktır. Ezmine-i kadîmeye ve kurûn-ı vüstâ müverrihleri ekseriyyâ eserlerini yazmak için ne gibi âsâra mürâcaât etmiş olduklarını zikretmezler. Aynı mütâla'a-i müsâid hiçbir netîce elde edilemez. Ya'ni farziyyât ile iktifâ etmek mecbûriyyeti vardır. Ma'mâfih tahlîl edilmiş eserin bizce ma'lûmât olan menâbi'den daha eski menba'lara istinâden yazılıp yazılmadığını kat'îyyet ve imtiyâz beyân edebiliriz. Şayed sevk olduğu menba' mevcûd ise müstakil iktisâb eder. Şâyed sevk olduğu menba' mevcûd ise müstakil şahâdet sûretinde telakkî edilemez.

İntikâd-ı ta'rîhiyyenin inkişâfından ya'ni elli seneden beri intikâd-ı hâriciyyesinin bu kısmı hakkında tez, mecmûa makaleleri ve-yâhûd kitap-ı mahsûs şeklinde intişâr eden âsâr müdhiş bir vüs'at kesbetmiştir. O derece ki (*Hérodote*) (*Xénophon*) gibi hâiz-i ehemmiyet müverrihler hakkında [s.175] yazılmış olan bu gibi âsâr için ayrıca bir (*Bibliyografya*) tertîbi îcâb eder. Muhtelif bu gibi intikâd ve tahlîli tettebbu'ları Şarkta mevcûd değildir. Her hâlde bir Şark lisânlarından birinde ve bir Şarklı tarafından böyle bir eserin gerek mâzîde ve gerek hâlde vücûda getirilmiş olduğunu bilmiyorum.

Menâbi'nin yekdiğeriyle olan münâsebâtı ve derece-i irtibâtlarının ta'yîni için vukû' bulan tettebbu'âtın tarz-ı cereyânı tecrübe ile te'sîs etmiş olan âtîdeki kaideye istinâd eder: Yekdiğerinden müstakil olarak aynı vuku'âtı nakleden iki zat, vuku'âtın sûret-i cereyânı hakkında müttefik bulunsalar dahi, hiçbir vakt aynı tarzda ve aynı efkârı, teselsül ta'kîben nakletmezler. Nakledilmiş vak'a munfasıl ise bu iki menba'dan birisinde diğelerinde olmayan ya'ni tafsîlât tesâdüf edilmesi ve ilâve edilen veya zikrolunmayan kısımlardan mâ-adâ iki menba' arasında az çok ihtilâf [s.176] mevcûd olması muhakkaktır.

Bu mes'eleye dâir Münih hukuk muallimlerinden birisi tarafından yazılmış olup evvelki derslerden birinde size nakletmiş olduğum tecrübeye der-hâtır ettirmek isterim.

Bi'l-akîs bir kimse bir diğesinde tahrîri veya şifâhî beyânatına istinâden bir vak'ayı nakleder ise esâsı ittihâz ettiği bu menba' gerek vakâyi'nin tarz-ı cem'i ve tasnîfinde ve gerek asl-ı ifâdede taklit eder. Hatta ba'zı ta'bîrâtı, cümleleri aynen istinsâh eylemesi gayr-ı kabil-i ictinâbdır. İntikâd-ı tahlîlde ya'ni muhtelif menba'lar arasındaki münâsebâtî ta'yîn etmek îcâb edildiğinde ba'zı ta'dîlât ile aynı kaideler kabil-i tatbîkdir. Şu hâlde gerek muhteviyât ve gerek üslûb nokta-i nazardan iki menba' arasında fark mevcûd ise bu hâl bu iki menba'nın yekdiğerinde müstakil olduğuna dâir galebe teşkîl eder; fakat bi't-tâb' bu bâbda bir delîl kat'îad edilemez. [s.177] Bir menba'dan istifâde eden bir müverrihin vakâyi'nin tarz-ı teselsülünü tebdîl ve kendine has bir üslûb isti'mâl eden sûretle bu menba' gayr-ı kabil teşhîs bir hâlde ifrâh etmiş ve hatta bu menba' ba'zı yerlerinde tashîh etmiş olabilir. Şu hâlde

biri diğ erinden *dérivé* müştakk olan bu iki menba‘ arasında zâhiren ihtilâf da mevcûd olabilir.

Bu misâl ekseriya *Source secondaire*in müellifi müstakil bir şahsa ve müstebdi‘ *orginal* bir mâlik olduğu dikkat vâki‘ olur; böyle bir müellifin bu sûretle vücûda getireceği eser bir diğ er menba‘nın istinsâhından başka bir şeyi olmadığı hâlde bir menba‘-i aslı ş eklini iktisâb eder; bu hâlde tahlîl-i intikâdı mevzû-i bahs olan asliyyet ve iş tikâk mes‘ elesini hâl etmekten acizdir.

Ma‘ mâfih bu gibi ahvâl ezmine-i kadîme ve vüstâyâ âid te‘ lifat-ı ta‘ rihyyede ve umûmiyyet i‘ tibâriyle sevk-i ta‘ rîhi edebiyâtında istisnâyî teş kîl eder. Bi‘ l-akis ezmine-i cedîde müellifi eserlerine bir ş ekil [s.178] ehemmiyet vererek istihsâl ettikleri menâbi‘ kendilerine hâl edinmek isterler. Bu menâbi‘ eserlerinde harfiyen naklettikleri takdîrde intihâl zâtını ref‘ için müellifin bu husûsî tesrîh etmesi îcâb eder.

İki veya daha ziyâde menba‘da muhteviyât ve üslûb nokta-i nazarında ittihâd mevcûd olduğu takdîrde ilk vârid olan suâl ş udur: Bu ittihâd iş bu menâbi‘den birini diğ erinden müştakk zannettirecek bir mâhiyyette midir yoksa sarf-ı tesâdüf eseri midir?

Mukâyese edilmiş âsâr, en mühimm vakâyi‘nin senesine tasnîf ve münhasıran, bir-iki cümle ile izâh edilmiş olduğu Kâtîp Çelebi‘nin *Takvîmü’t-Tevârîh*‘i gibi cedveller mesâbesinde ise vakâyi‘nin tarz-ı cem‘i ve tasnîfi ile isti‘ mâl edilmiş üslûbun yekdiğ erinin aynı olması asliyyet ve iş tikâk mes‘ elesini ta‘ yîn için bir delîl kâfi olamaz. Zîrâ bu ayniyyet *identité* bu cedvellerin tertibinin kabul edilmiş mebâdînin i‘ timâdından ileri gelebilir. Bu gibi âsârda müstâ‘ mel ve esâsen mahdûd olan cümle ve ibârelerde tesâdüf edilmiş [s.179] ayniyyet de ta‘ rîhi üslûbta ba‘ zı cümlelerin âdetâ kılış e hâline gelmiş olmasından ve muhtelif tarzlarda yazılmalarının da mümkün olmamasından ileri gelebilir. Ş u hâlde bu gibi cümleleri bir müellifin diğ erinden almış olduğunu zannetmek îcâb etmez. Bu hâlde daha kat‘î delîllere ihtiyaç vardır.

Hâsıl-ı kelâm iki veya daha ziyâde menba‘larda muhteviyât ve üslûbunun ayniyyeti ancak uzun ibâreli eserlerde bu menba‘lardan birisinin diğ erine müştakk olduğu husûsunda kat‘î bir delîl olabilir.

Menâbi'de tesâdüf ettiğimiz muhteviyât ve üslûb-ı ayniyyetin tesâdüf eseri olmadığı kanâat hâsıl olur ise ikinci suâl vârid olur: Bu ayniyyetin esbâbı nedir?

İki müelliften birinin diğerini istinsâh etmiş olması ve-yâhûd her ikisinin bir üçüncü müellifin eserini istinsâh etmiş o hâlleri kabîldir.

Bu iki şıktan birisi vârid ise ya'ni iki menba' arasındaki [s.180] münâsebât mevzû-i bahs ise hangisinin aslı ve hangisinin müştakk menba' olduğunu ta'yîn etmek îcâb eder. Bu iki menba'nın ta'rîh tahrîrleri ma'lûm ise bu suâlin cevabını bulmak kolaylaşır; şu hâlde bi't-tâbi' mu'ahhar olan müellif mukaddem olan müellifin eserini istinsâh etmiş değildir. Ta'rîhleri ma'lûm olmayan âsâr-ı mevzû-i bahs ise ya'ni bu eserlerin birisinin veya her ikisinin ta'rîh-i tahrîri meçhûl ise bunların tedkîki güçleşir. Aynı devirde yaşamış ve eserlerini aynı zamanda yazmış zevâtın âsârı mevzû-i bahs ise aynı müşkilât vak'ıdır; bu hâlde iki menba'dan hangisinin mukaddem ve hangisinin muahhar olduğunu ta'yîn edemeyiz.

Bu mütâla'atı te'yîden Osmânî edebiyât-ı ta'rîhiyyesinden alınmış olan şu iki misâli zikredeceğim:

Devlet-i Âliyye'nin bidâyet zuhûrundan Yavuz Sultan Selim Hazretleri'nin vefâtına kadar olan vakayi' cem' olup 10. asır hicretinin evâhirinde tahrîr edilmiş olan Hoca Saadettin Efendi'nin meşhûr "*Tâcü't-Tevârih*" i bir üslûb bilminde yazılmış olduğundan [s.181] fevka'l-âde bir i'tibâre zuhûr olmuş ve Hoca-i müşârün-ileyh sonra gelen müverrihin-i Osmâniyenin ta'rîh-i Osmâni'nin bu kısımları için hemen hemen yegâne menba' olmuştur.

Bu müverrihin meyânında bi'l-hâssa *Solakzade Mehmed Hamdi Efendi* Saadettin Efendi'nin vefâtından takrîben elli sene sonra "*Solakzade Ta'rîhi*" demekle ma'rûf olan ta'rîhi yazmak için "*Tâcü't-Tevârih*"i esâs ittihâz eylemiştir. Aynı vakayi' "*Tâcü't-Tevârih*"de ve "*Solakzade Ta'rîhi*" nde okuyacak olur isek Solakzade'nin seleftinin metnini kelime be kelime tekrar ettiği derhâl anlaşılır. Yalnız eserinin nâs tarafından anlaşılabilmesini te'mîn için Hoca'nın üslûb bilgisi terk ederek eserini kendisine has olan üslûbta yazıyor. Esâsen Solakzade'nin eserini "*Tâcü't-Tevârih*"in âdetâ şerh ve tefsîri ad eylemek mümkündür. Ba'zen Saadettin Efendi'nin metnine yazılmış ba'zı ilâvâta tesâdüf edilir. Dikkat edilecek olur ise bu ilâvât üslûbtaki fark ile [s.182] kolaylıkla anlamak mümkündür. Solakzade Ta'rîhi'nde bu kısmın intikâd-ı tahlîlini yapmak îcâb etse Hoca Saadettin Efendi'nin

metnine mûtabık olan fikarât ile sonradan yapılan ilâvelerin bir cedvelini yapmak kâfîdir. Ondan sonra bu ilâvâtın menâbi‘-isâir müellifler de aramak îcâb eder.

Solakzade Ta‘rîhi’nin “*Tâcü’t-Tevârih*” den alınmış olan kısımlarında gerek ta‘rîhlerde ve gerek isimlerde veya tafsilâtta ba‘zı ihtilâfâta tesâdüf edecek olur isek nokta-i âtînin tedkîki îcâb eder; bu ihtilâfat Solakzade’nin ma‘rûz kaldığı bir sû‘-i tefehhümünden mi ileri geliyor? Yahud Solakzade’nin elinde bulunmuş olan “*Tâcü’t-Tevârih*” in metni şimdiye dek matbû‘ “*Tâcü’t-Tevârih*”in metninden başka mı idi? Solakzade Ta‘rîhi’nin matbû‘ nüshası hatâsız mıdır ya‘ni ihtilâf-ı nâşirin veya mertebenin bir hatâsı netîcesi midir?

Bu son ihtimâle bir numûne olmak üzere “*Tâcü’t-Tevârih*” den [s.183] Kosova Muhârebesi’nin zaman vukû‘nu ta‘yîn husûsunda bir ehemmiyet-i mahsûsu hâiz olan bir cümleyi zikredelim:

Ba‘zı müverrihe göre bu muhârebe 791 senesinde ve ba‘zılarına göre de bir sene sonra ya‘ni Ramazan 792’de vukû‘ bulmuştur; bugün birinci ta‘rîh kabul edilmiştir.

Hoca Saadettin Efendi ise Hüdavendigâr Sultan Murad’ın 791 senesi kışını Sırp-larakarşı yapacağı muhârebenin istihzarât ile meşgûl olmak üzere Filibe’de geçirdiğini ve ilkbaharda Bulgaristan tarîkiyle düşman asâkirinin müctemi‘ olduğu Kosova sahrasına müteveccihen hareket edildiğini ve muhârebenin 4 Ramazan 794 ta‘rîhinde vukû‘ bulduğunu yazıyor.

Hicretin 791 senesi 1 Kânûn-i evvelin 21’inci günü başlayıp 20. Kânûn-i evvelde hitâm bulduğuna ve Saadettin’in ifâdesine göre Kosova Muhârebesi 792 senesinin Ramazanında ya‘ni yaz mevsiminde vukû‘ bulduğuna nazaran hakan-ı müşârün-ileyhin o senenin ibtidâsında değil hitâmına tesâdüf eden kısmın aylarını Filibe’de geçirmiş [s.184] olması îcâb eder.

İmdi “*Tâcü’t-Tevârih*” i az çok harfiyen istinsâh etmiş olan Solakzade ise bu vak‘ayı nakl ederken Hüdavendigâr Sultan Murad’ın 791 senesinde evâhirinde kulübede kışladığını sarâhaten beyân eder.

Bu hâlde evâhirinde gelmesi Solakzade’nin isti‘mâl eylediğini *Tâcü’t-Tevârih* nüshasında mevcûd idi yoksa kendisi mi ilâve etti?

Bana göre ve aksi isbât olunmadıkça Solakzade bu kelimeyi Saadettin’in metnini izâh maksadıyla ilâve etmiştir. O hâlde diğeri bir mülâhazât vârid hatır olur:

Yukarıda söylediğimiz vecihle bu muhârebenin ta'rihi hakkında Saadettin ile kendisinde daha eski olan Âşık Paşazade neşri, mûmâ-ileyhin ve sâir Avrupalı müverrihler arasında ihtilâf mevcûdudur; bunlar muhârebenin 791 senesinde vukû' bulduğunu mütefekkirân beyân ederler.

[s.185] Saadettin'in isti'mâl edildiği menbâ'da 791 senesi kışından bahsedilirken o senenin bidâyetine tesâdüf eden kış aylarının medâr edilmiş olması mümkün değil midir? Şu hâlde Saadettin bunu yanlış telakkî ederek harp seferinin 792 senesinde vukû' bulduğunu zannetmiş olabilir. Şimdilik bu mes'eleyi îrâd etmekle iktifâ etmenin mecbûriyyetindeyiz; zîrâ Saadettin'in isti'mâl etmiş olduğu menba' ma'lûmunuz değildir. Bu menba'nın gayr-ı matbû' "*Tevârih-i Âl-i Osmân*" dan birisi olması muhtemeldir.

Her hâlde bu mes'elenin hâli intikâd-ı hâriciyyenin bir numûnesini teşkil eder.

Ma'mâfih Saadettin'in isti'mâl etmiş olduğu menba' da hakîkaten 792 senesi sarâhaten zikredilmiş ise bu muhârebenin 792 ve-yâhûd sâir müverrihinin kavline göre bir sene evvel ya'ni 791 senelerinde hangisinde vukû' bulduğunun ta'yîni mes'elesi intikâd-i dâhiliyyenin vazîfesidir.

[s.186] İntikâd-ı hâriciyyenin ikinci bir misâlini tatbîkât dersimizde iştigâl ettiğimiz diğeri bir şekil teşkil eder: Bu da muhtelif müverrihlerce zikredilmiş olan Âl-i Osmân şeceresidir. Bu bâbta on menba' elimizde mevcûd idi. Bunlarda: Mahmûd Bayâtî, Âşık Paşazâde, Neşri, Muhyiddin, Ramazanzâde Âli Efendi, Saadettin, Solakzade, mübhem yaşı ve isimsiz bir ta'rih.

Evvelâ mübhem yaşı ta'rihini ber-taraf ederek, zîrâ bu ta'rihte mezkûr şecereler, İdris-i Bitlisi'nin münşeâtı olmak üzere asılları matbû' ve elimizde mevcûd olan menâbi'den alınmıştır.

Saadettin'i istinsâh etmiş olan Solakzade'yi aynı sebepten dolayı nazar-ı i'tibâre almadık.

Diğerlerinin mukâyessesinden anladık ki bu dokuz menba'da mevcûd şecereler, teferruâtta ba'zı ihtilâfata rağmen muhtevî oldukları isimlerin mikdârı ve sûret-i imlâsıyla yekdiğerinden farklı olan iki asıldan teşâ'ub eylemiştir.

[s.187] Bu iki nev' şecereden birincisi Âşık Paşazâde ve Muhiddin de diğeri Mahmûd Bayâtî, Neşri, İdris-i Bitlisi, isimsiz ta'rîh, Ramazanzâde, Ali ve Saadettin Efendilerdeki şecerelerdir.

Bu bâbtaki tettebbu'âtımızı ta'mîk edince gördük ki:

Evvelâ: İdris-i Bitlisî, isimsiz ta'rîh sahibi, Âli ve Saadettin Efendiler şecerelerini Neşri'den almışlardır.

Sâniyen: Ramazanzâde gerek Âşık Paşazâde ve gerek Neşri şecerelerini mezc ederek bir şecere tertîb etmiştir.

Sâlisen: Mahmûd Bayâtî ve Neşri yekdiğerinden müstakil iki menba'dır. İkinci şecerenin en eski şâhidleridir. Daha eski menâbi'ye mâlik olmadığımız için bu netice ile iktifâ mecbûriyyetinde kaldık. Âşık Paşazâde şeceresiyle Mahmûd Bayâtî Neşri şeceresi [s.188] hangisinin daha ziyâde şâyân-ı ittihâd olduğu mes'elesinin hâli intikâd-i dâhiliyye hâizdir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

ÂSÂR-I TA'RÎHIYYENİN USÛL-İ İNTİKADA TEVFÎKAN TAB' VE NEŞRİ [s.189]

Vesâik, âsâr-ı edebiyeye ve kitâbeler gibi menâbi'nin ne sûretle tab' ve neşredilmesi lâzım geleceği mes'elesi ayrıca zikre şâyândır. Bi-hasebi'l-mebde' *Incipience* bir eserin intikâd-ı tab'ından maksad mezkûr eserin metnini (...) ²⁶⁵ sûrette neşretmektir.

Menâbi'nin ya'ni vesâik ve kitâbelerin asılları, âsâr-ı ecnebiyyenin müelliflerinin hatâr-ı mestiyile mahdûd müsveddeleri mevcûd ise iş kolaylaşır.

Neşri îcâb eden âsâr büyük bir ehemmiyet-i hâiz ise bunların fotoğrafya veya *fac-similé* ya'ni aslının aynını istihsâl sûretiyle neşri mecbûriyyeti vardır.

[s.190] Fakat bu tarz mesârif-i azîmeyi müstelzim olduğunda mahdûd olup büyük eserler için isti'mâl edilmez. Ma'mâfih yalnız birer nüshâlârı mevcûd olan ba'zı âsâr-ı Şarkiyeye'nin tab'ı için ahîren bu vâsıtaya mürâcaât edilmiştir.

Bir eserin aslının aynını istihsâl *fac-similé* sûretiyle neşri: Hâl-i hâzırda müstâ'mel zât ile muharrer bir sûreti de ilâve edilmemiş ise kariîn için dâimî müşkilâttır; zîrâ bu sûrette karşı bizzat bu asıldaki yazıyı okumak mecbûriyyetinde

²⁶⁵ Silik, okunmuyor.

kalır; gözler şimdiki matbû' yazıya alışmış olduğundan bu eski yazıların kırâatı ilm-i hudûd-i kadîmeye vukûfu istilzâm edildiğinden mâ-adâ vakte muhtaçtır.

Asılları mevcûd olmayan menâbi'î tab'ına gelince nâşir mevâdd-ı âtîyeye nazar-ı i'tibâre almalıdır.

Evvelâ: bu eserin umûmî veya husûsî kütüphanelerde mevcûd olması melhûz olan yazmaları veya nüshâlârı aramak îcâb eder.

[s.191] Sâniyen: Tedkîkat-ı umûmiyyet sayesinde bu nüshâlâr beytindeki ihtilâtı bulmak ve bu sayede en ziyâde îtimâda şâyân olan nüshâlârı ta'yîn eylemek lâzımdır.

Sâlisen: Eserin metnini müstensih hatâlarından tathîr ederek sahîh ve anlaşılabilir sûrette tab' etmelidir.

Husûsât-ı mezkûre hakkında âtîdeki mevâdda dikkat etmelidir:

1- Yazmaların ve Nüshâlârın Taharrîsi

Bibliyografyadan bahsettiğimiz faslda mevâdd-ı ibtidâiyye-i ta'rîhiyye taharrîsini teshîl eden neşriyâtı ta'dât ettim. Birinci derecede kütüphane katalogları, evrâk mahzenlerinin defterleri...

Ma'mâfih ihtivâ ettikleri âsâr ve vesâikin defteri henüz tanzîm edilmemiş ve katalogları tab' edilmemiş kütüphane ve koleksiyonlar vardır. Bundan dolayıdır ki menâbi'-i mecmûaları neşretmekle iştigâl eden Encümen-i Dânişler ve İlmi Cem'iyetler muntazaman mütehasıs zevâtı memâlik-i ecnebiyyeye göndererek kütüphanelerde ve mahall-i sâirede mevâdd-ı lâzimeyi taharrî [s.192] ve her nev'î yazma vesîkaları mahallinde tedkîk ettirirler.

Mevâdd-ı ibtidâ'iyye bu sûretle bir araya cem' edildikten sonra eserin neşrini der-uhde etmiş olan zât en iyi yazmaları intihâb etmelidir.

Bu iş menâbi'nin intikâdı tahliline müşâbihtir. Aynı eserin birkaç yazması mevcûd ise bunları aralarındaki münâsebât ve irtibâta göre tasnîf ederken sonra bu sınıflardan her birinde ve bâ'dehu her sınıftaki yazmalardan her birinde kıymeti ta'yîn edilir.

Yazmaların adedi çoğaldıkça bu mesâ'î güçleşir ve zahmetli olur. En eski yazmalar en iyileri ve müellifin metnini en sâdikane zabt etmiş olanlarıdır; zîrâ üslûb, lisân ve imlâ dâimî tahvîlata ma'rûz olduklarından müellifin muâsırı ve-yâhûd eserin te'lîfinden az zaman sonra yaşamış olan bir müstensihin bu eseri birkaç asır

sonra yaşamış olan bir müstensihden daha iyi anlamış ve binâen-aleyh daha sâdikane istinsâh eylemesi ağleb-ı ihtimâldir.

[s.193] Ma‘ mâfih bu kaidenin ba‘zı istisnâları vardır:

Meselâ bugün bir eski yazmayı fotoğrafya ve-yâhûd el ile istinsâh ettirsem ve bu eski yazma bî'l-âhire kaybolursa eldeki nüsha yeni olmakla beraber esâs ittihâz edilmiş olan yazmanın kıymeti hâizdir; bu nüshanın diğer nüshalarından daha yeni olması nazar-ı i‘tibâre alınması için sebep-i yegâne olamaz.

Aynı hâl mâzîde de vukû‘ bulmuş olabilir. Şu hâlde mevcûd olan nüshaları bilâ- istisnâ veya ta‘rîfane tedkîk etmek îcâb eder.

Fenn-i tıbbâtın ibtidâlarında mevcûd olan yazma matbû‘ya gönderilir veya ayân olan hatâları tashîh ve kavâid-i sarfiyyeye mürâcaât edilenin imlâsı ta‘dîl edildikten sonra tab‘ ettirilir idi. Nüshalar arasındaki ihtilâfata ehemmiyet atfedilmediğinde mevcûd yazmaların bir araya cem‘i düşünülüyordu. Ekseriyyâ esâsı ittihâz edilmiş olan yazmayla zikredilmez idi.

Şu kadar şimdiye kadar aynı hâl vukû‘ bulmuştur. [s.194] Fakat Avrupa’da pek erkenden bu gibi âsârın nâşirlerinin yalnız isti‘mâl ettikleri yazmanın zikriyle iktifâ etmeyip bundan başka kâriîne yazmalardan her birinin evsâf-ı ta‘rîh istinsâhı ve diğer yazmalara nispetle olan kısımları hakkında da ma‘lûmât eylemeleri kâ‘ide olmuştur. Bundan mâ-adâ nâşirler matbû‘ metinde mevcûd olan ibârelerin kâriîn tarafından mukâyese ve muhâkeme edilebilmesi için hâşiye tarzında yazma nüshalar arasındaki ihtilâfâtı da zikretmekle başlamışlardır.

Yazmalarda bozulmuş ve okunmaz bir hâle gelmiş kelime veya cümle var ise kâriîn nazar-ı dikkati celb edilmeksizin bunların neşri tarafında tashîh edilmesi câ‘iz değildir. Şayed bunların tashîhi kabul olamamış ise bir işâret-i mahsûsa ile kâriîn haber-dâr edilmesi lâzımdır.

Avrupa’da gayr-ı kabil tashîh bir hâlde bozulmuş olan bu gibi kelime veya cümlelere bir haç + işâreti vaz‘ edilir.

Eski müelliflerin âsârındaki imlânın muhâfaza edilip edilmemesi keyfiyeti de diğer bir mes‘ele teşkîl eder: bu eski imlâyı [s.195] aynen muhâfaza etmeli mi, yoksa hâli hazırdaki imlâ kavâidine göre ta‘dîl eylemeli mi?

Eski imlâ muhâfaza edildiği takdirde kâriinden birçoğunun bu eseri kolayca anlayamamaları ve nâfi'-i umûmîsi için tab' edilmiş böyle bir eserin nâs tarafından anlaşılammaması gibi makûs bir netîce zuhûr edebiliyor.

Diğer cihetten nâşir eski imlâyı ta'dîl ederken ba'zen yanılabilir ve bu sûretle kârî nâşiri murâkabe edemez. Bu iki mahzûru şu sûretle te'lîf etmek mümkündür: Hem ilim âlemini ve hem de nâsı alâka-dâr eden bir eserin tab'ı matlûb ise iki tab'ını vücûda getirmek daha muvaffaktır. İlim âlemine mahsûs olan birinci tab'ında aslların lisân ve imlâsı muhâfaza edilir; diğesinde de lisân ve imlâ ta'dîl edilir.

Bir metnin mümkün olduğu kadar sâdık-âne tab' ve temsîl edilmesi lâzım geleceği kanâatinde olanlar dahi el-yevm isti'mâlinden sakat olan ba'zı ihtisâr ve işâretlerin tamamen yazılması ve şimdi isti'mâl [s.196] edilmekte olan tenkid usûlu kabul ve isti'mâl edilerek kâriinin eseri daha kolaylıkla mutâlaa edebilmelerinin te'mîni taraftarıdır.

Bu ta'dîlâta şunları da ilâve etmelidir:

Evvelâ: Mensûr metinlerin fasllara ve fıkralara tefrîki ve bu fasl ve fıkralara sıra numarası vaz'ı;

Sâniyen: Manzûm metinlerde her birine sıra numarası vaz'ı;

Sâlisen: İsim hâsıllarının (eşhâs ve mahall isimleri) ve hâiz-i ehemmiyet, meşhûr şeylerin hurûf-i hecâ tertîbinde bir cedvelinde tanzîmi;

Râbian: Lugatçe Tanzîmi

Bütün bu teferru'ât bir eserin kolaylıkla isti'mâl edilmesini te'mîn ettiği gibi kâriin bi'l-hâssa tetebbu'ât-ı ta'rîhiyye için bir esere mürâcaât etme mecbûriyyetinde olan kâriine vakt kazandırır.

Şimdiye kadar bu teferru'ât Şark'ta ihmâl ediliyor idi. Fakat Ali Bey tarafından vücûda getirmiş Âşık Paşazâde ta'rîhinde tab' ile bu esâslar bu memlekete de idhâl edilmiştir. Bu misâlin diğer [s.197] nâşirlerce de ta'kîb edilmesi şâyân-ı te'mînidir. Bu nokta-i nazardan âlim beyin mesâisi vak'a-sı şâyân-a teşekkürdür.

Âşık Paşazâde Şark'ta fihristli olarak neşredilmiş olan ikinci numûnedir. Birincisi (*İbn Ebî Useybia*)'nın (*Tabakât-ül Etibbâ*) nâm eseri olup *Alman August Müller* tarafından neşri der-uhde edilmiş ve bir Mısırlı âlim matbû' tashîhatına nezâret eylemiştir.

Nâşir-i mûmâ-ileyh Avrupa'da carî usûle tevfikân eserde mezkûr olan müte'addid isim hâsıllarının mufassal bir fihristini müntezim eylemiş idi. Hâlbuki eserin tab'ına âid tashîhatâ nezâret eden zât ise bu fihristin lüzûmsuz olduğu kanâatinde bulunduğundan tashîh te'lîfâtından kurtulmak için bir isim hâsıl metin eserde mezkûr olduğu fikarât kendisince çok görüldüğü takdîrde bir kısmını tayı ederek ilâh işâretinin vaz'ıyla iktifâ etmiştir. *Profesör Müller* bu fihristi bî'l-âhire tam olarak tab' ettirmek [s.198] mecbûriyyetinde kalmıştır. Bu fihristlerden mâ-adâ bir nokta daha vardır ki o derece hâiz-i ehemmiyet olmamakla beraber yine şâyân-ı zikirdir:

Ma'lûm olduğu üzere hutût-i Garbiyye'de matbû' ve gayr-ı matbû' eserlerdeki ism-i hâsıllarının ilk harfi büyük harflerle yazıldığından bu isimlerin yeknazarda diğer metinden tefrîki kalabilir. Almanya'da büyük harfler daha ziyâde müstâ'mel olup gerek ism-i cins ve gerek ism-i hâsıllarının ilk harfleri büyük harflerle yazılır.

Eski Mısırlıların *Hiyeroglif* denilen yazılarında yalnız hükümdar isimleri *beyzî* bir şekil içinde yazılır idi. İsm-i hâsılları bu sûretle diğer metinden tefrîki edilmesi bî'l-hâssa eser fihristli makul ise bu isim hâsıllarının yeknazarda bulunması için bâdî-i suhûlettir.

Hâlbuki elsine-i sâmiyyeye mahsûs hutûtta bu suhûlet aynı derece mevcûd değildir; bu hutût ile yazılmış veya tab' edilmiş eserler fihristli dahi olsalar yine ism-i hâsıllarının hemen bulunması müşkildir. [s.199] Bu mahzûrun def'i için bir çare bulunması şâyân-ı taayyündür. Bu maksada mebnî ara sıra isim hâsıllar matbû' eserlerde mukarrız ya'ni () ve tırnak işâreti “ ” arasına derc edilmektedir. Bu işâretle hiyeroglif yazısındaki *beyzî* şekilleri andırır. Ba'zen de ismi nüshâlârının bâlâsına bir çizgi vaz' edilmek sûretle tefrîk edilir; fakat bu usûl henüz taammüm etmediğinden esâsen fihristsiz olan âsâr-ı Şarkiyyeye bu husûs için mürâcâat etme mecbûriyyetinde olanlar çok vakt kaybederler.

DOKUZUNCU BÖLÜM

İNTİKÂD-I DÂHİLÎYE [s.200]

Geçen dersimizle intikâd-ı hâricî faslı hitâm bulmuş idi; şimdi intikâd-ı dâhilî faslına başlıyoruz.

Bir mahkeme bir işin muhakemesiyle iştigâl ettiği vakt evvelâ şuhûdun cedvelini tertîb ve medar-ı isbât olan eşyayı cem' eder.

Bu ameliyye ilim ta'rîhindeki istihsâl-i menâbi' *heuristique*nin vazîfesine müşâbihtir. Muhakeme bundan sonra ve şuhûdun istimâ'inden mukaddem işbu şuhûdun şahsiyyet ve sâire evsâf-ı hâriciyyesini tedkîk ve evrâk ve mevâdd-ı misliyyeyi tasnîf eder.

Mahkemenin bu ikinci meşgalesini ilim ta'rîhindeki intikâd-ı hâriciyyenin vazîfesine teşbîh edebiliriz. Hâkim bi'l-âhire şuhûdun şahâdetini istimâ' ve evrâk ve mevâdd [s.201] şübhenin tevellüd edildiği emâretin kıymetini ta'yîn edildikten sonra mahkeme esbâb-ı mûcibeyi hâvî olan hükmünü verir.

Ta'rîhte bu vazîfeyi intikâd-i dâhilîni ve terkiib ameliyyesi îfâ eder.

Evvelâ intikâd-ı dâhilî ile meşgûl olacağız: İntikâd-ı dâhiliyyenin başlıca vazîfeleri şunlardır:

Evvelâ: Menâbi'nin kıymet-i zâtiyyesini ta'yîn etmek.

Sâniyen: Şahâdetin yekdiğeri vâsıtasıyla murâkabesi.

Sâlisen: Şahâdetin tedkîki netîcesi olarak vakayi'-i hakikiyye ta'yîn etmek.

Menâbi'nin kıymet-i zâtiye ta'yîni mes'elesinde evvelâ menâbi'-i ta'rîhiyye meyânında âsâr-ı bakıyye ve âbidat *monuments* ile an'aneyi yekdiğerinden kemâl-i dikkatle tefrîk etmek îcâb eder.

Bu nokta-i nazardan bu iki nev'-i menâbi' arasında esâslı bir fark mevcûdudur: [s.202] Âbidat ve âsâr-ı bakıyye vakayi' ve hâdisât-ı ta'rîhiyyenin izleridir; hâlbuki an'ane bu vakâyi'nin nakl ve hikâyesinden başka bir şey değildir.

Âbidat ve âsâr-ı bakıyyenin mevcûdiyeti mahsûlleri oldukları vakâyi'nin hakîkati hakkında doğrudan doğruya bir delîl teşkîl eder.

An'ane ise vakâyi'nin insanlar tarafından ve bi'l-hâssa bize bu ma'lûmât veren kimse tarafından ne sûretle idrâk edilmiş olduğunu gösterir.

Âsâr-ı bakıyye ve âbidatın verdiği şahâdet mülâhazat-ı enfesi tevellüd edebileceği tahrîfâtan masûn olduğu hâlde an'ane mahsûli olan şahâdet-i enfesi te'sîrata ma'rûz kalabilir.

Bu mukâyeseden âbidat ve âsâr-ı bakıyye şahâdetinin an'ane şahâdetine olan rüchânı netîcesi tevellüd ediyor ise de an'anelerinde olarak şöyle umûmî bir mutâla'a yürütmek îcâb eder:

Ekseriyyâ ahvâlden, an'änenin verdiği vesâit olmaksızın, âbidat ve âsâr-ı bakıyyenin şahâdetinden istifâde ve bu âsâr ile mahsûlleri oldukları vakayi' arasındaki münâsebâtî ta'yîn etmek mümkün olamaz. [s.203] Misâl olarak şunu zikrederim:

Almanya'nın şimâl-i Garbiyyesinde kâin *Teutoburger Wald* nâm mahallde keşfedilmiş olan Romalılara âid silahlar, edevât-ı sefireye ve meskûkât Almanya'nın o kısmında Romalıların mevcûdiyyetini gösteriyor; meskûkât ve belki de silahların şekli sayesinde Romalıların bu mahallde *İmparator Augustos* zamanında bulduklarını isbât edebiliriz; başka vâsıtalar ile de bu memâlik bu gibi eşyayı ale'l-ekser ihtivâ eden bir mezarlık veya bir ordu-gâh olmadığını ve fakat bir muhârebe meydanı olup bu eşyanın mürûr zamanla toprak altında kayıp olduklarını da istihrâç edebiliriz. Bu husûsta ise muâsır müverrihlerin terk ettikleri an'ane bize bu eşyanın anahtarlarını te'mîn eder: Bu müverrihler mîlâd-ı İsa'dan sonra 9 senesinde müte'addid alaylardan bir Roma ordusunun Cermenler tarafından (*Teutoburg*) ormanında mihver perişan edildiğini ve bu muhârebede maktûl Cermen Romalıların vücutlarının ancak [s.204] bir çok sene sonra defîn edilmiş olduğunu nakl eyerler. Artık bu bâb da şüpheye mahall yoktur: Mezkûr mahallde bulunmuş olan işbu muhârebeden kalmıştır ve bu vak'anın hakikat hakkında doğrudan doğruya bir delil teşkil eder. Müverrihlerin bu hikâyesi mevcûd olmamış olsaydı "*Hildesheim Definesi*" nâmıyla ma'rûf olan keşif gibi bu vak'a hakkında da farziyyât ile iktifâ etme mecbûriyyetinde kalacak idik:

Almanya'da (*Hildesheim*) şehri civarında bir şimendifer hattı inşâ'sı esnasında gümüşten umûmî eski bir sofrâ takımı bulunmuş idi. Bu müzeyyen evânînin Romalılara âid olduğu şüphesizdir.

Fakat Almanya'nın bu mahallerine asla Romalılar gelmemiş olduğu hâlde bu eşyanın buralara nasıl geldiğini izâh edecek hiçbir ifâdeye mâlik değiliz. Acaba bu evânîyi Romalılarla muhârebe etmiş olan bir Alman kabîlesinin reîsini igtinâm ederek getirdi; yahud Romalılar tarafından bir zî-nüfûz bir Alman kabîle reîsine hediye olarak mı takdîm edildi? Ve-yâhûd bunları bir Romalı [s.205] tâcir mi getirdi? Bunun gibi belki daha birkaç farziyye mevcûdudur. Herhâlde bu husûsta an'ane bize ma'lûmâtı terk ve muhâfaza etmemiş olduğundan bu mes'ele hakkında kat'î bir hüküm vermek kabul değildir.

At meydânındaki bakır yılanı âbidesi de bu bâbta diğerk bir misâl teşkil eder.

Bu sütunun üzerinde mevkûlu olan kitâbe ba'zı Yunan hükümet ve kabâilin esâsını hâvîdir; bu isimlerin ibtidâsında şu cümle muharrerdir: “*İranlılara karşı yapılan muhârebeye iştirâk edenlerin isimleri şunlardır*”:

Kitâbenin yazılmış olduğu hutûta göre bu sütun mîlâddan bin asır evvele âiddir.

Bu asırdan kalan an'ane mevcûd olmasaydı Yunanlıların o zaman İranlılarla muhârebe etmiş olduklarını bilmekle iktifâ edecek idik.

Bu mes'elenin anahtarını yine an'ane veriyor: [s.206] Fi'l-asl altından ma'mûl bir sehpa içinde bulunan bu sûtûn muzaffer Yunaniler tarafından İranlıların Yunanistan'a icrâ eyledikleri ve İranlıların hizmet temassıyla netîcelenmiş ikinci seferden sonra Yunanistan'ın (*Delfi*) şehrindeki Apollon mâbedinde rezk edilmiş idi.

An'ane mevcûd olmasaydı bu sûtûnun İstanbul'da bulunmasını izâh edemezdik. Fi'l-hakika an'ane bize öğretiyor ki Büyük Kostantin Bizans şehrini hükümet ittihâz ettiği vakt şehri tezyîn için her yerden birçok âbidat naklettirmiş idi; bu âbideler meyânında (*Delfi*) şehrindeki Bakır Yılanı da mevcûd idi; Altın sehpa ise evvelce ortadan kalkmış idi. Bu misâller gösteriyor ki:

Evvelâ: Bu nev' âsâr ve âbidata izâh edilebilmesi için menâbi'-i muharrere ihtiyaç vardır.

Sâniyen: Ancak an'enenin verdiği ma'lûmât ile mezc edilmek sûretiyle bu gibi âbidat mevcudiyyetleriyle hakîkatine şâhid oldukları [s.207] vakâyî'nin gayr-ı kabildir delâili mâhiyyetini iktisâb ederler. Aynımutâla'a âsâr-ı ta'rîhiyyeden gayrı olup ara sıra mürâcaât ettiğimiz vesâik hakkında da vâridir. Bu nev' vesâiki evvelki derslerimizden birinde ta'dât etmiş idik: Kayıt defterleri, hesâb defterleri, evrâk-ı resmiyye, muhakeme evrâkı...

Ma'mâfih an'ane menâbi'-nin müstakil ve yalnız üzerindeki kitâbelerle kabl-i izâh olan âsârda vardır: Âbidenin ta'rîh-i inşâ'sını ve müesseselerin isimlerini hâvî ta'rîhli ve yazılı meskûkât gibi.

Bu gibi âsâr ve âbidat hakkında âsâr-ı muharrerde mevcûd olmayan edvâr-ı ta'rîhiyyenin ihyâsı için en ehemmiyetli menâbi' teşkil ederler. Meskûkât sayesinde *Arsacides* ve *Sassanids* hükümdarlarının cedvelini ve zaman-ı hükümetlerini ta'yîn edebiliriz.

Konya Selçuklularının inkirâzından sonra bir müddet Anadolu'da [s.208] icrâ-yı hükümet eden ba'zı küçük Müslüman mülûk tavâifinin cedvelini ve ne zaman icrâ-yı hükümet ettiklerini aynı sûretle ta'yîn edebiliriz: Bu bahis ettiğimiz mülûk-i tavâif Kastamonu'daki İsfendiyaroğulları, Ayasuluğ'daki Aydınoğulları, Konya'daki Karamanoğulları, Milas'taki Mentешеoğulları, Kütahya'daki Germiyanoğullarıdır. Bu mülûk-i tavâif hakkında müverrihlerin verdikleri ma'lûmât nâkis ve az çok uydurmadır. Bu nokta-i nazardan birkaç sene zarfında keşfedilmesi olan meskûkât ve kitâbeler elimizdeki menâbi'nin bu selefini ikmâl ve bu emirlerin ta'rîhini muhkem ve sahîh esâslara istinaden ihyâ etmeyi te'mîn eylemektedir. Kitâbeleri âbidat ve âsâr-ı bakıyye meyânına dâhil ediyor isek bunlardan bir vak'a-yı ta'rîhiyyeye nakleden kitâbeleri hâric tutmak îcâb eder.

Mismâri ve hiyeroglif hutûtuyla muharrer kitâbeler meyânında bu gibilerine ya'ni Bâbil, Asur, Van ve Mısır hükümdarlarının menâkıbını mufassalan beyân eden kitâbelere kesretle tesâdüf olunur. [s.209] Şark ezmine-i kadîmesine âid bu nev' kitâbeler meyânına evvelce bahsi geçen ve Moab Kralı (*Meşa*) tarafından rezk yaptırılmış olan sûtûnu zikretmek îcâb eder. Yunan ve Roma kitâbeleri meyânında: (Paros) Ta'rîhi. Bu eser Katip Çelebi'nin *Takvîmü't-Tevârîh*'in nev'inden olup bir mermer üzerine mahkûkdur. Ve sene be-sene cereyân eden birkaç asırlık vuku'âtı nakleder;

Birkaç def'a zikri geçmiş olan Roma'daki *Columna Rostrata*. Bu sûtûnu zamanımıza kadar muhâfaza etmiş olan şerâ'ite göre mîlâd-ı İsa'nın birinci asrındaki ya'ni âid olduğu vak'a'nın vukû'undan 200 sene sonra yazılmış bir vesîka mâhiyyeti hâizdir; İmparator *August*'un bizzat devr-i saltanatının menâkıbını ihtivâ eden Ankara Âbidesi [1] el-yevm Ankara'dadır. [s.210] İslâmi kitâbeler meyânında bu kimilerinin ancak pek az misâli biliyorum. Ma'mâfih Germiyanoğlu Yakup Bey'e âid olup Kütahya'da keşfolunmuş ve Ta'rîh-i Osmânî Encümeni mecmûasında neşredilmiş olan kitâbeye bu nev' kitâbeler meyânına idhâl edebiliriz.

Ta'rîh-i vakayi' nakleden bu gibi kitâbeler âsâr-ı muharrer-i ta'rîhiyyeden madûd olup aralarındaki fark kitâbelerin taş veya tuğla ve-yâhûd Firavunlara âid kitâbeler gibi muidd duvarlarının üzerine hakk ve nakış edilmiş ve âsâr-ı muharrerinin ise kâ'ide veya buna meşabîh mevâdd üzerine yazılmış olmasıdır.

Şu hâlde bu kitâbeleri âsâr-ı muharrere meyânına idhâl ve intikâd-i nokta-i nazarından aynı derece ad eylemek lâzımdır. Bu nev'-i kitâbelerin vesâik-i muharrereye nispetle daha yüksek olan kıymet-i ta'rîhiyyeleri hakkında şöyle bir mülâhaza vâridir:

Evvelâ: Bu kitâbeler vakâyi'nin muâsır şahitleridir. (Yukarıda zikredilen (Paros) ta'rîhi ve *Columna* [s.211] *Rostrata* bundan müstesnâdır.

Sâniyen: Bir mâhiyyet-i resmiyyehâizdirler.

Sâlisen: Bu gibi kitâbelerin mümkün bulunduğu âbideler enzâr-ı âmmeye mevzû' olduklarından bu keyfiyyet verdikleri ma'lûmâtın sıhhatini te'yîd eder. Hâlbuki lâ-ale't-ta'yîn bir kimsenin eser-i edebiyesinde ihmâl yüzünden ve-yâhûd bilâ-iltizâm ve bilâ-mahzûr vakayi' tagyîr edilmiş olabilir. Fakat bir hükümet, bir hükümdar aynı tagyîrâta umûma mahsûs ve uzun müddet pâyidar olmaya müte'addid bir vesikâda vücûda getirmeye cesaret edemezler.

Kitâbelerde mahfûz kalmış olan menkûlât-ı ta'rîhiyyenin asılları, yazma eserlerdeki menkûlâtın âşinâyı istinsâhında mertebe ve müstensihlerin hatâsı yüzünden ekseriyya dûçar oldukları tagyîrâtın masûn kalmış olmaları bu gibi kitâbelerin kıymetini tezyîd eder. Âsâr-ı bakıyye, âbidat ve vesâik-i mâziyyeye (lisân)ı da ilâve etmek îcâb eder.

[s.212] Evvelki dersimizden birinde muhtelif lisânların mukâyessesinde bi'l-hâssa muhâceret-i akvâm ve ta'rîh-i medeniyet nokta-i nazarından edebilecek istifâdeyi, istihsâl edebilecek ma'lûmât-ı ta'rîhiyyeyi zikretmiş idik.

Memleket ve şehir isimlerinin tettebbu'undan istihrâc edilebilecek netâyicden de bahsedelim:

Muhtelif memleketlerde müstâ'mel coğrafya isimlerini tedkîk etmek sûretiyle bir memleketin ta'rîhinde vukû' bulmuş olan tebdîlâtı kolayca anlamak kabîldir. Almanya'da İslad şivesindeki ba'zı coğrafya isimleri bu bâbta bir misâl teşkîl eder. Bugün kemâlen Cermenleşmiş bir hâlde tesâdüf ettiğimiz mahalllerde evvelce İslad kabâili bulunduğunu gösterir. Aynı hâl Makedonya'da ve Yunanistan'da mevcûd olup ezmine-i kadîmede sırf Yunani olan bu memleketlerde kurûn-ı vüstâda İsladlar tarafından istîlâ' edildiklerini gösterir.

Anadolu'daki coğrafya isimlerini tedkîk edecek olur isek [s.213] evvelâ ezmine-i kadîmeden veya Bizans devrinden kalmış bir Bursa, İzmir, Konya, Trabzon gibi isimlere tesâdüf ederiz.

Sâniyen: Türk'ün veya Türk'ün kabâili tarafından Anadolu'nun zabtından sonra isti'mâl edilmekte olan Türk'ün isimleri vardır. Bunlar meyânında sırf coğrafya isimleri olan Eskişehir, Karahisar, Akhisar, Sivri Hisar, Yeşilirmak, Kızılırmak gibi, bunlardan mâ-adâ Menteşe, Saruhan, Karesi, Aydın gibi mülûk-i tavâif isimleri ve Bozok, Bayındır, Ödemiş gibi kabîle isimleri vardır.

Bi'l-hâssa bu son isimler tarîhi nokta-i nazardan celb-i dikkattir; fi'l-hakika bu isimler Anadolu'nun Türk kabâil tarafından istîlâsı husûsunda bize kıymetdar ma'lûmât verir.

Fakat şunu ihzâr edelim ki bu gibi memleket ve şehir isimleri tedkîkat-ı i'tidâl ve ihtiyât ile yapılmalı ve ta'rîh-i esâstan ya'ni menâbi'-i ta'rîhiyyenin dedikleri ma'lûmâtın inhirâf etmemelidir. Aksi hâlde fazla hevese kapılarak sıkı bir intikâda tahammül [s.214] edemeyecek olan ve hatta farziyye mâhiyyetini bile hâiz olmayan netâyic elde edilir.

Şimdi de diğerk kısım menâbi' ya'ni yazı ile (El yazması veya matbû') muhâfaza edilmiş olan âsâra geçelim:

Bundan maksadımız ma'lûmât-ı ta'rîhiyyeyi ihtivâ eden her nev' âsâr-ı muharrerdir. Bi'l-hâssa ezmine-i kadîmeye ta'rîh için âsâr-ı ta'rîhiyye de tedrîsine mebnî bi'l-cümle âsâr-ı muharrere ve Arabiyye'ye mürâcâât etmek mecbûriyyetindeyiz. *Ein Principe* bu iki nev'-i vesâikin kıymeti evvelâ müellifin şahsiyyetine ve sâniyen eserin mâhiyyetine göre tebdîl eder.

İlm-i ta'rîhte asıl mütehasısların ya'ni ta'rîhi mes'ele edinmiş olan müverrihlerin şahâdeti saîr-i ulûma mensûb olan müelliflerin şahâdetinden daha ziyâde şâyân-ı i'tibârdır. Bi'l-akıs müverrih olmayan müelliflerin şahâdeti naklettikleri vakayi'i tezyîd etmekten [s.215] menfaat-dâr olmadıklarından daha müstakil ve daha bî-arafânedir.

Asıl âsâr-ı ta'rîhiyyeye gelince, bunlar tettebbu'ât-ı ta'rîhiyyenin en mühimm menâbi' teşkîl eder.

Bu menâbi'ye karşı intikâd-ı dâhilîyenin vazîfesi müellifin şahsiyyetini, eserine ne gibi şerâit tahtında vücûda getirildiğini tedkîk ya'ni *yesite* i söylemek isteyip istemediğini ve-yâhûd söyleyebilmiş olup olmadığını ta'yîn etmek îcâb eder.

Birinci suâl diğerk birkaç suâli tevellüd eder:

Evvelâ: Müellifin naklettiğı vakayi' de hazır bulunmuş mudur ve hangi şerâit tahtında hazır bulunmuştur?

Sâniyen: Kendisi bu vakayi' de müdâhâledar mı idi yoksa seyirci sıfatıyla mı bulundu?

Sâlisen: Vakâyi' müşâhede ve bi'l-âhire nakledebilmek için lâzım olan evsâf-ı zihniyyeye mâlik mi idi?

Şayed eseri mevzû-i bahs olan müellif vakâyi'nin muâsırı değil ise ilk iki su'âl birine şu suâli îrâd etmek îcâb eder:

[s.216] Mü'ellif bu eserini vücûda getirmek için hangi menâbi'den istifâde etmiştir:

Bundan mâ-adâ müellifin bu menâbi'i anlayıp anlamadığını ve lâyıkiyle muhâkeme ederek bundan istihrâç ettiği netîceyi ifâde edebilip edemediğini de tedkîk etmek lâzımdır.

Tedkîk edilecek diğerk nokta da müellifin hatâ söylemek niyetinde bulunup bulunmadığı keyfiyyetidir.

Ba'zı âsâr-ı ta'rîhiyyeye ve bi'l-hâssa "*hâtîrât*" tesmiye olunan eserler vardır ki bir taraftan müelliflerinin hayat-ı siyâsiyye ve husûsiyyelerini haklı göstermek ve diğerk taraftan rakiplerinin ahvâlini tenkîd etmek maksadlarını ta'kîb ederler.

Bu gibi kitâbeler âsâr-ı ta'rîhiyye nâmı altında saklanan âdetâ müdafa'a nameleridir. Bunlara atıf edebileceğimiz ehemmiyet derecesi müelliflerinin ta'kîb ettikleri maksadların ne dereceye kadar te'sîri altında kaldıkları keyfiyyetine göre tebdîl eder.

Müverrihlere icrâ-yı nüfûz eden başka sebepler de vardır. [s.217] Şahsi tevcîh veya adem-i tevcîh fark-ı siyâsiyye menâfi', te'aşşub derecesinde hûb-i vatan: hatta ba'zı müellifler de vardır ki ta'rîh yazmaktaki maksadlarının ne olduğunu i'lân etmekten çekinmezler. Bu gibi kitaplar fena tertîb edilmiş müdâfaa-ı nâmelerden başka bir şey değildir; bunlar meyânında ancak hakikat-ı ta'rîhiyyenin bi'l-iltizâm tagayyür edilmiş şeklini ihtivâ eden hicretine makamında olanlar da vardır.

Bu hâlde ise müellif yalnız hakîkati gizlemek istemiş değil fakat yalan söylemek istemiştir.

Ma'mâfih şunu da i'tirâf etmek îcâb eder ki hakîkat-ı ta'rîhiyyeyi yazmak isteyen vicdanlı muharrirlere, farkına varılmaksızın aynı ahvâl icrâ-yı nüfûz eder. Fakat şu fark ile ki bu gibi vicdanlı muharrirler vakayi'-i ta'rîhiyyeyi tagayyür etmekten ve ancak güçlerine mâlik olanların hoşuna giden vuku'ât-ı siyâsiyyelerine muvaffak olan şeyleri nakletmekten ictinâb ederler.

Daha ileri giderek diyelim ki:

Cümlemiz asrımızın evlâdiyız, binâen-aleyh teşkîlat-ı rûhiyye [s.218] ve zihniyyemizi vücûda getiren efkârın te'sîrinden kendimizi vikâye edemeyiz.

Şu hâlde muharririn mâziyyenin âsârını lâayık olduğu vecihle takdîr edebilmek için yaşamış oldukları devrin tekâmül-i zihniyyesini nazar-ı i'tibâre almak îcâb eder.

Bütün bu mûlahâzat-ı menâbi'nin umûmî sûrette evsâf-ı dâhiliyyesine âidtir.

İntikâd-ı dâhiliyyenin ikinci kısmı menâbi'nin mevzû-i bahs olan vuku'ât hakkında verdiği ma'lûmâtı tedkîk ve menâbi' müte'addid ise bunları yekdiğeriyle ve sâir-i âsâr-ı bakıyye ile mukâyese eder.

Bu mukâyese sayesinde menâbi'-i mevcûde arasında hangi nokta hakkında ittifâk ve hangileri hakkında ihtilâf mevcûd olduğu ta'yîn ederiz. Bundan sonra bu ittifâk veya ihtilâfin zâhirî olup olmadığını ve zuhûr eden ihtilâfâta te'lîfi mümkün olup olmadığını tedkîk ederiz.

Bu amelîyyeyi şuhûdun istimâ'yle muvâcehesine teşbîh edebiliriz.

[s.219] Yalnız bir şahâdetin karşısında bulunursak bunu murâkabe etmek vesâiti mezkûrdur. Ve şu hâlde mevzû-i bahs olan eserin evsâf-ı hâricîye ve dâhiliyyesini ta'yîn etmekle iktifâ edemez. Bundan sonra hüküm ya'ni şu suâlin cevabını vermek kalır: Elimizdeki menâbi'de mezkûr vakâyi'den hangilerinin muhakkak sabit ad edilmesi îcâb eder?

İntikâdın bu kısmı için akl-ı selîm ve mantık bize rehber vazîfesini îfâ etmelidir. Müverrihler bu husûsta: "Bir berât-ı zimmet aslıdır." ve "İki veya daha ziyâde meşhûrun ittifâkı isbâtı için kâfidir." Kavâid-i hakikiyyesinden mülhem olmalıdır.

Vereceğimiz hükmün esbâb-ı mûcibesini de zikretmeye mecbûr olduğumuzu unutmamalıyız.

Œu hâlde bir Œahâdeti yalnız hoŒumuza gitmediği içun reddetmek hakkına mâlik değiliz. Bu takdîrde hakkımızın ilk fırsatta edilebileceğini unutmayalım. [s.220] İki veya daha ziyâde Œahâdet arasında mevcûd olan ihtilâf-ı te'lîf veya bunlardan birini tercih etmek mümkün olmazsa bu bâbtaki aczimizi i'tirâf etmeliyiz.

Bi'l-akis mes'eleyi kafî derecede tenvîr edilmiŒ addedersek mevzû-i bahs olan vakâyi'nin mutlak veya nisbî hakîkat; ihtimâl-i vukû' ve imkân-ı vukû' derecâtından hangisine lâyık olduğunu te'mîn ederiz.

22 Mayıs 332 [4 Haziran 1916]

Hitâm

Müstensih:

Edebiyyât Fakültesi Mezunlarından

Hamid Sadi [Selen]

SONUÇ

Tarih yazıcılığı memleketimizde Selçukludan başlayıp günümüze kadar uzanan oldukça uzun bir geçmişe sahiptir. Buna rağmen istenilenin tam olarak elde edilememesi, yolcuların niteliksizliği değil, ilgi alanlarını siyasi tarih üzerine çevirmiş olmalarıdır. Mesele, bir savaşın sonuçları kadar bu savaşı ele alan bilimin merak edilmesi, yani “*tarih nedir?*” sorusunun sorulmamasıdır. Fakat buna rağmen tarih, zaman içerisinde sadece siyasi ve askeri tarihi değil, tüm insanlığı kapsayan bir bilim haline gelmiştir. Çalışmamızda tarih yazıcılığının zaman içerisinde gösterdiği değişiklikler, kazandığı yeni anlamlar ve ifade ettiği alanların genişlemesi konuları işlenmiştir. Daha fazla şey mutlaka söylenebilir, fakat öz bir çalışma sunmak istedik.

Çalışmamızın nihayetinde gördük ki *tarih* kelimesinin kökeninden başlayan bir ayrılık söz konusudur. Bu kelimenin kökeni konusunda bir birlik sağlanamamış ve çeşitli tez ve görüşler halen ortadadır. Her tarihi olayda olduğu gibi bu konuda da ortak görüşler tabii ki vardır. Bu da tarih kelimesinin İbranice’de ay ve kamer anlamına gelen *yerah*, *yareah* kelimelerinden türediği ve Sami dillerinde ortak kullanılan *v-r-h* köküne dayandığıdır. Kavramın çoğunlukla ay ve kamer kelimelerinden türemesinin mantık silsilesi içerisinde sebebi insanların zamanlarını aya göre belirlemeleridir. Ayrılık yaşanan konu ise tarih kelimesinin kökeninin nereden geldiğidir. Çünkü Farsça *mâh-rûz* kelimesinin Arapçalaşmış bir şekli olduğu görüşü de yaygındır. Bu konuda Prof. J. H. Mordtmann, Farsça’dan veya İbranice’den alınıp alınmadığına dair bir kesinlik olmadığını belirtmiştir. İbranice *yareh*’ten geçen bu kavram *Aramca* kökenli bir kelime olması kuvvetle muhtemeldir. Kısacası tarih kelimesi zamanın planlanmasına yardımcı olan ve *ay* anlamına gelen kelimelerden türemiştir. Diğer bir tartışma konusu ise ilk tarihçinin kim olduğudur. Bu soruya çoğunlukla Bodrumlu Herodotos cevabı verilir. Fakat biz bu çoğunluğun yanında yer almıyoruz. Buna dayanak olarak tarih yazımının M.Ö. VI. yüzyılda logographoslarla başladığını gösteriyoruz. Logographoslara en iyi örnek de Herodotos’un meşhur eserinde de belirttiği üzere Miletli Hekataios’tur. Bu bakımdan ilk tarihçi Hekataios’tur. Çünkü burada önemli olan tarihin yapılış biçimi ve usûlüdür.

Tarih yazımının ilk nerede başladığı da diğer önemli bir konudur. Eski Yunan'da başladığı kabul edilen tarih yazıcılığı Mısır'daki kraliyet listelerinin M.Ö. IV. bin yılına kadar devam ettiği gözardı edildiğinde verilen cevaptır. Biz sadece burada listelerin varlığından bahsediyor ve kısmen Eski Yunan cevabını çürütüyoruz, fakat sorunun doğru cevabıdır diyemiyoruz. Çünkü bu sorunun asıl doğru yanıtına Pers, Hint ve Çin gibi diğer kültür kaynaklarının incelenmesi sonucu ulaşılacaktır. Tarih yazıcılığı dönemsel olarak farklı gelişimlere sahne olsa da neticede Yunan ve Roma tarih yazımının üzerinde yükselmiş ve zamanla zenginleşmiştir. Bu gelişme ve değişme dönemin siyasi rüzgârıyla kesintiye uğramıştır. Örnek olarak Rönesans devrinde eski ile yeni arasında çıkan kavgadan veya bir nevi kopuştan tarih yazıcılığı da payını almıştır. Hemen akabinde hümanist tarihçilerin eleştirel bakış açısıyla kaleme aldıkları bir tarih yazımı türü ortaya çıkmıştır. Özellikle eski belgelerin üzerinde yeni çalışmaların yapılması da tarih yazımını ileri taşımıştır. Ve nihayet Aydınlanma döneminde tarih ile felsefenin yanyana gelmiştir. Kur'ân-ı Kerim'deki *tarih* algısının ifade biçimini de irdeledik. Bilindiği üzere kutsal kitabımızda tarih kavramına yer verilmemiştir. Buna rağmen tarih, tarihsel durum ve olayları kutsal kitabımızdan ayrı birer kavram olarak düşünemeyiz. Çünkü tarih ilk insanın yaratılışıyla başlamış ve bütün insanlığın tarihini ifade etmişse kutsal kitabımızda da bu şekilde ifadesini bulmuştur. Kur'ân-ı Kerim'de kullanılan kasas, nebe ve haber kelimeleri tarih kavramıyla ilişkilidir. Kutsal kitaplar tarih düşüncesinin oluşumunda önemli bir yere sahiptir.

Anadolu'da Türkçe eserlerin kaleme alınmadığı döneme *karanlık dönem* diyoruz fakat sözlü geleneği dışarıda tutuyoruz. Zamanla bu devir Türkçenin ışığıyla aydınlanmış ve *menkabe* adı verilen bir tarz ortaya çıkmıştır. Bir kaynak olarak kullanılan ilk menâkıp ise Aflâkî'nin *Menâkıb*'ı olmuştur. Buradan hareketle Osmanlı Devletini anlatan ilk tarih kaynaklarını ancak XIV. yüzyılın sonları ve XV. yüzyılın başlarından itibaren görüyoruz. Özellikle Sultan II. Murat devri *Tevarih-i Al-i Osman* ve tarihî takvimler ile birlikte Osmanlı tarih yazıcılığı başlamıştır. Bugüne kadar bilinen Osmanlı tarih yazımının ilk örneği varlığını Yahşi Fakih'ten öğrendiğimiz *Menâkıb-ı Al-i Osman*'dır. O günden bugüne ulaşan ilk eser ise Ahmedî'nin *İskendernâme* başlıklı eseridir. Diğer bir ilk ise Bergamalı tarihçi

Kâfiyeci'nin tarih ilmiyle ilgili olarak kaleme aldığı *el-Muhtasar fi ilmi't-tarih* başlıklı eseridir. Kanunî Sultan Süleyman, bu denli önemli bir bilimi resmî bir kurumla yönetmeye başlamış ve bu işle görevli olanlara *şahnameci* denmiştir. Şahnamenüvisliğin ardından Osmanlı tarih yazıcılığında vakanüvisliği görüyoruz. Osmanlı tarih yazıcılığında en zor dönem XIX. yüzyıl olmuştur. Çünkü bu yüzyılda siyasi, askeri ve idari anlamda önemli değişim ve dönüşümler yaşanmıştır ve tarih bilimi de nasibini almıştır. Doğu-Batı analizinin yapıldığı bu dönemde Batılı eserlerden faydalanılmaya başlanmıştır. Özünde XV. yüzyılda başlayan Osmanlı tarih yazımı, XIX. yüzyıla kadar uzanan bir süreçle var olmuştur.

Bu çalışmamıza Johannes Heinrich Mordtmann'ın tarihte usûl üzerinde söylediği sözlerle son verdik. 10 Eylül 1852 yılında İstanbul'da bir şarkiyatçı babanın evladı olarak doğan Johannes Heinrich Mordtmann, Hamburg'ta *Johanneums* okuluna gitti. Eskiçağ, Bizans ve Doğu araştırmaları bunların yanında klasik tarih eğitimi, Arap dili ve edebiyatı üzerine dersler aldı. Maarif Nazırı Şükrü Bey'in *Dârülfünûn*'u yeniden düzenlemeye kalktığında Mordtmann'ın yolu tekrar İstanbul'a düştü. Mordtmann 27 Ekim 1915'te *Tarihte Usûl* dersine profesör olarak atandı. Mordtmann'ın derslerinde anlattıkları Edebiyat Fakültesi öğrencisi Hamit Sadi Selen tarafından öğrencilerin istifadesine sunulmak üzere 22 Mayıs 1916 [4 Haziran 1916] tarihinde taş baskısı halinde bir eser haline getirildi. Tarih kelimesinin Batı'daki ve Doğu'daki anlamları ile başladığı eserinde tarihin usulü ve yöntemi konusunu aydınlatmaya çalışmıştır. Eserde, yabancı isimlerin yanısıra Osmanlı ve Arap ilim adamlarına da oldukça yer vermiştir. Bu çeşitlilik Mordtmann'ın hakim olduğu coğrafyadan ve ilgi duyduğu alanlardan kaynaklanmıştır. Ayrıca dersinde Kur'an-ı Kerim'den surelere yer verdiğini de görüyoruz. Tüm bunlara bakıldığında doğu-batı sentezi bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz. Bu yönüyle de oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Tarihte usûl alanında nâdir çalışmalardan olan bu eserin transkripsiyonu tarafımızdan yapılmıştır. Bu metin tek nüsha olduğu için başka metinlerle karşılaştırma durumu hâsıl olmamıştır. Tarihte usûl vadisinde önemli eserlerden sayılan müteveffa şarkiyatçının eserini okuyucuya yeniden kavuşturmanın huzuru ile çalışmamızı sonlandırdık.

BİBLİYOGRAFYA**ARŞİV BELGELERİ**

BOA, **İTAL**, Nu: 237/2, 11 Kanunievvel 1316 (24 Aralık 1900).

BOA, **İ.MMS.**, Nu: 200/34, 18 Zilhicce 1333 (27 Ekim 1915).

BOA, **İ.MMS.**, Nu: 200/34, 14 Zilhicce 1333 (23 Ekim 1915).

BOA, **MV**, Nu: 241/173, 18 Zilhicce 1333 (27 Ekim 1915).

BOA, **BEO.**, Nu: 4381/328570, 23.12.1333 (1 Kasım 1915).

KİTAP

AKBAYRAK, **Hasan, Milletın Tarihinden Ulusun Tarihine Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı**, 2. Baskı, İstanbul, Kitabevi, 2012.

AKARSU, Bedia, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, 11. Baskı, İstanbul, İnkılâp, 1998.

AKKAYA, Şükrü, **Tarih İlminin Tarihi**, I. Kısım, AÜ DTCF Tarih Metodu ve Felsefesi Notları, Ankara, Ulus Basımevi, 1938.

AKKAYA, Şükrü, **Tarih İlminin Tarihi**, II. Kısım, AÜ DTCF Tarih Metodu ve Felsefesi Notları, Ankara, Ulus Basımevi, 1938.

AKYÜZ, Kenan, **Encümen-i Dâniş**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.

ARSLAN, Ahmet **İbn-i Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası**, Ankara, Vadi, 1997.

BABİNGER, Franz, **J. H. Mordtmann zum Gedächtnis**, Berlin, Reichsdruckerei, 1933.

BIÇAK, Ayhan, **Tarih Bilimi**, İstanbul, Çantay, 1999.

BIÇAK, Ayhan, **Tarih Felsefesinin Oluşumu**, İstanbul, Dergâh, 2004.

DÖLEN, Emre, **İstanbul Darülfünûnu'nda Alman Müderrisler**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi, 2013.

ERHAT, Azra, **Mitoloji Sözlüğü**, (12. Baskı), İstanbul, Remzi, 2008.

GÖKYAY, Orhan Şaik, **Kâtip Çelebi**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1986.

- KAFADAR, Cemal, **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken**, İstanbul, Metis, 2014.
- KONYALI, İbrahim Hakkı, **Tarihî Afrodite**, İstanbul, Numune Matbaası, 1940.
- İSFÂHANÎ, **Müfredat (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)**, İstanbul, Yarın, 2015.
- ORTAYLI, İlber, **Gelenekten Geleceğe**, İstanbul, Alkım, 2007.
- TURAN, Osman, **İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler**, Ankara, TTK, 2007.
- SEYYAR, Ali, **İnsan ve Toplum Bilimleri Ansiklopedik Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Sakarya, Değişim, 2007.
- ŞEŞEN, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul, İSAR, 1998.
- REDHOUSE, **Türkçe/Osmanlıca-İngilizce**, İstanbul, Sev, 2000.
- ÖZLEM, Doğan, **Tarih Felsefesi**, İstanbul, Say, 2010.
- HIZIR, Nusret, **Bilimin Işığında Felsefe**, İstanbul, Adam, 1985.
- TEKİN, Oğuz, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İstanbul, İletişim, 2011.
- TİMUR, Taner **Osmanlı Kimliği**, Ankara, İmge, 2010.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Tarihte Usûl**, İstanbul, Enderun, 1985.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul, Ülken, 1992.
- ORAL, Mustafa, **Türkiye'de Romantik Tarihçilik**, İstanbul, Yeni İnsan, 2014.
- ORTAYLI, İlber, **Tarih Yazıcılığı Üzerine**, Ankara, Cedit, 2011.
- ORTAYLI, İlber, **Batılılaşma Yolunda**, İstanbul, Merkez, 2007.
- SARIGÖLLÜ, Ayşe, **Roma Edebiyatında Tarih**, Ankara, DTCF, 1971.

OCAK, Ahmet Yaşar, **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler**, Ankara, TTK, 1992.

YAZIR, Elmalılı Hamdi, **Hak Dini Kur'ân Dili**, C.VI, İstanbul, Hisar, 2009.

ÇEVİRİ KİTAP

BABİNGER, Franz, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, çev. Coşkun Üçok, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1992.

BREISACH, Ernest, **Tarihyazımı**, çev. Hülya Kocaoluk, İstanbul, YKY, 2012.

CADIOU, François-Clarisse Coulomb-Anne Lemonde, Yves Santamaria, **Tarih Nasıl Yapılır?** çev. Devrim Kasap, İstanbul, İletişim.

CAHEN, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul, Tarih Vakfı, 2000.

COLLINGWOOD, R.G. **Tarih Tasarımı**, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara, Doğu-Batı, 2007.

CARR, Edward Hallett, **Tarih Nedir?**, çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul, İletişim, 2016.

Descartes, Metot Üzerine Konuşma, çev. Mehmet Karasan, Üçüncü Basım, İstanbul, MEB, 1967.

FLEİSCHER, Cornell H. **Tarihçi Mustafa Âli**, çev. A. Ortaç, İstanbul, Tarih Vakfı, 1996.

FREEMAN, Charles, **Mısır, Yunan ve Roma**, çev. S. Kemal Angı, Ankara, 2005.

GASSET, José Ortega, **Sistem Olarak Tarih**, çev. Neyyire Gül Işık, İstanbul, İş Bankası, 2011.

HALKİN, Leon E., **Tarih Tenkidinin Unsurları**, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara, TTK, 2000.

HARTOG, François, **Herodotos'un Aynası**, çev. M.Emin Özcan, İstanbul, İthaki, 2014.

HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, çev. M. Ökmen, İstanbul, Kültür, 2016.

HUGHES, Marnie-Warrington, **En Önemli 50 Tarihi**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Etkileşim, 2014.

IGGERS, Georg G., **Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı**, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt, 2000.

LA GORCE, **Çağlar Boyu Yunanlılar**, çev. Doğu Araştırma Merkezi, Ankara, Belge, 1986.

LANGLOİS, Ch. V.-Ch. Seignobos, **Tarih Tetkiklerine Giriş**, Ankara, TTK, 2010.

MAROZZİ, Justin, **Tarihi İcat Eden Adam Herodotos'la Seyahatler**, çev. Nurettin Elhüseyni, Ankara, YKY, 2015.

MOMİGLİANO, Arnaldo, **Modern Tarihiçiliğın Klasik Temelleri**, çev. Güneş Ayas, İstanbul, İthaki, 2011.

MORDTMANN, Andreas David, **İstanbul ve Yeni Osmanlılar**, çev. Gertraude Songu- Habermann, İstanbul, Pera, 1999.

MÜTEFERRİKA, İbrahim, "*Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı*", **Müteferrika ve Osmanlı Matbaası**, çev. Nedret Kuran Burçoğlu-Machiel Kiel, İstanbul, Tarih Vakfı, 2004.

Osmanlı Sarayında Tarihyazımı, der. Erdem Çıpa-Emine Fetvacı, çev. Mete Tuncay, İstanbul, Tarih Vakfı, 2014.

PEDERSEN, Johannes, **İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi**, çev. M. Macit Karagözoğlu, İstanbul, Klasik, 2013.

PROKOPIUS, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, çev. Orhan Duru, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2001.

RENAN, Ernest, **Nutuklar ve Konferanslar**, çev. Ziya İshan, Ankara, Sakarya Basımevi, 1946.

TABERÎ, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, İstanbul, MEB, 1991.

HAZIRLANAN KİTAP

AHMEDÎ, **İskendernâme**, haz. İsmail Ünver, İnceleme-Tıpkıbasım, Ankara TDK, 1983.

AHMET CEVDET PAŞA, **Takvîmü'l-Edvar(Takvimler)**, haz. Remzi Demir, Yavuz Unat, Ankara, Gündoğan, 1996.

ÂŞIK PAŞAZADE, **Osmanoğullarının Tarihi**, haz. Kemal Yavuz- M. A. Yekta Saraç, İstanbul, Koç, 2003.

AYNÎ, Mehmed Ali, **Daru'l-fünûn Tarihi**, haz. Metin Hasırcı, İstanbul, Pınar, 1995.

ÇELEBÎ, Kâtib, **Kitâb-ı Cihânnümâ**, haz. Fikret Sarıcaoğlu, Ankara, TTK, 2009, C.I, Tıpkıbasım.

DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, haz. Aydın Sami Güneyçal, 16. Baskı, Ankara, Aydın, 1999.

GİESE, F. **Anonim Tevarih-i Al-i Osman**, haz. Nihat Azamat, İstanbul, Edebiyat Fakültesi, 1992.

HALDUN, İbn-i, **Mukaddime 1**, hzl. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh, 1988.

İBNİ BİBİ (El-Hüseyin B. Muhammed B.Ali El-Caferi Er-Rugadi), **El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name)**, haz. Mürsel Öztürk, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1996.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Türk Tarihinde Araştırma Metodu**, haz. Sinan Tarifçi, Ankara, Berikan, 2016.

Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken, ed. Ayşe Dudu Kuşçu, N.E.Ü, Konya, 2017.

MERİÇ, Cemil, **Bu Ülke**, haz. Mahmut Ali Meriç, 43. Baskı, İstanbul, İletişim, 2014.

MORDTMANN, Johannes Heinrich, **İlm-i Usûl-i Tarih**, haz. Hamit Sadi Selen, İstanbul, Darülfünûn Edebiyat Fakültesi, 1918.

WIDMANN, Horst, **Atatürk ve Üniversite Reformu**, çev. Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, İstanbul, Kabcacı, 1999.

MAKALE VE BİLDİRİ KİTAPLARI

Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler Kitabı, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, Edebiyat Fakültesi, 1985.

ACUN Ramazan-Fatma Acun, “Bir Tarihçi ve Modernleşmeci Fikir Adamı Olarak Prof. Dr. İ. Ercüment Kuran”, **Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, Hacettepe, Ankara, 2006, s.7-49.

ALKAN, Necmettin, “Geçmişten Günümüze Dünyada Tarih Yazıcılığı”, **Tarih için Metodoloji (ed.Ahmet Şimşek)**, Ankara, Pegem,2015, s.22-31.

ALKAN, Necmettin, “Efsaneden Aydınlanmacı Geleneğe Tarih Düşüncesi”, **Tarih Nasıl Yazılır?** (ed. Ahmet Şimşek), İstanbul, Tarihçi, 2011, s.21-37.

ARIKAN, Z. “Osmanlı”, **DİA**, C.L, İstanbul, 2011,s.66-72.

AYDIN, Mustafa, “Johannes Heinrich Mordtmann”, **DİA**, C. XL, 2005, s.287-288.

AYKURT, Çetin, “Şânî-zâde Tarihi ve Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri”, **Türk Yurdu**, C. XIX- XX, Aralık 1999/ Ocak 2000, s.148-149.

BAŞAR, Fehamettin, “Osmanlı Tarih Kaynakları III, Osmanlı Tarih Yazıcılığında Kâtib Çelebi Asrı”, **Tarih ve Medeniyet**, 1997, s. 41-49.

BIÇAKÇI, Ayhan, “Cevdet Paşa'nın Tarih Bilinci”, **Ahmet Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan**, (Sempozyum 9-11 Haziran 1995), Ankara, TDV,1997, s. 21-22.

ÇELEN, Mehmet Kaan, “Geçmişte Günümüze Türkiye’de Tarih Yazıcılığı”, **Tarih için Metodoloji** (ed. Ahmet Şimşek), Ankara, Pegem, 2015, s.31-37.

ÇETİN, Nihad M. “Ahbâr”, **DİA**, C.I, 1988, s.486-489.

DEMİRİŞ, Bedia, “Antik Çağ’da Tarih Yazmak” , **Özsait Armağanı. Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler**, Ed. Akmed, Antalya,

2011, s.149-155 (<https://semrabayraktar.blogspot.com.tr/2012/12/antik-cagda-tarih-yazmak.html> 14.12.2017)

ERTAŞ, Mehmet Yaşar, “Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği: Naima ve Kâtip Çelebi”, **Türk Tarihçileri** ed. Ahmet Şimşek, Ankara, Pegem, 2016,s.3-33.

FAYDA, Mustafa “Tarih”, **DİA**, İstanbul, 2011, C.XL, s.30-36.

GİBB, H.A. R. “Tarih”, **MEB**, Eskişehir, 1997, C.XI, s.777.

GÖKBULUT, Hasan, “Kâfiyeci”, **DİA**, C.XXIV, İstanbul, 2001, s.154-155.

GÖKSOY, İ.H. “Endonezya ve Malezya”, **DİA**, C.L, İstanbul, 2011, s. 61-64.

HALAÇOĞLU, Yusuf-M. Akif AYDIN, “Cevdet Paşa”, **DİA**, C. VII, 1993, s.448.

KAPAR, Mehmet Ali, “Eyyâmü'l-Arab”, **DİA**, s.15.

KORKMAZGÖZ, Rıza, “Kur’ân’da Tarih Algısı”, AÜ S.B.E, Temel İslâm Bilimleri (Kelâm) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2011, s.35,36.

KORTELE, S.H. “Hindistan”, **DİA**, C.L, İstanbul, 2011, s.58-61.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, **Bellekten**, Nu. VII/27 (Temmuz 1943), s. 379-485.

KURT, Yılmaz, “Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi’nde Uyulacak Yazım Esasları”,**Tarih Araştırmaları Dergisi**, Nu. 28, C. XVII, Ankara,1995, s.295-302.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, “*Vak’anivis*”, **DİA**, C. XLII, İstanbul, 2012, s. 457-461.

İNALCIK, Halil-Mevlud Oğuz, “Yeni Bulunmuş Bir Gazavat-ı Sultan Murad”, **A.Ü.D.T.C.F. Dergisi**, Ankara 1978, s.482-484.

İNALCIK, Halil, "Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalıdır?", **Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar**, Ankara, İmge, 2000, s.136-137.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik”, **Tarih Dergisi**, C. XIII, 1963, s. 1-16.

KURAN, Encüment, “Karlofça’dan Tanzimat’a Osmanlı Tarihçiliği”, **F.Ü Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu**, Elazığ, 1990, s.151-157.

KURAN, Encüment, “Tanzimat Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, **Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, der. Mümtaz’er Türköne, Ankara, TDV, 2013, s.209-219.

KÜÇÜKAŞÇI, M.S., “Irak, Arabistan”, **DİA**, C.L, İstanbul, 2011, s.36-40.

MENAGE, Victor L. “Osmanlı Tarih Yazıcılığının İlk Dönemleri”, **Söğüt’ten İstanbul’a** çev. Mehmet Öz, Derleyenler: Oktay Özel-Mehmet Öz, Ankara 2005,s.77-78.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, “Klasik Dönem İslam Tarihçilerinin Tarih Anlayışı”, **İslami İlimler Dergisi**, Nu: 2, Güz 2008, s.7-32.

ŞAHİN, Haşim, Yahşi Fakih, **DİA**, C.XLIII, 2013, s.180-182.

ŞEŞEN, Ramazan, “Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeleler”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, s.899-919.

ŞULUL, Kasım, “İslam Düşüncesinde Tarih Felsefesi”, **Divan: İlmi Araştırmalar**, Nu:2, İstanbul 2001, s.91-127.

T.H., “Tarih”, İslâm Ansiklopedisi, C.XI, Eskişehir,MEB,1977, s.777.

TEKİNDAĞ, Şehabettin, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, **Belleten**, Nu.XXXV / 140 (Ekim 1971) s. 655-663.

TOGAN, Zeki Velidi, “Ortaçağ İslâm Âleminde Tenkidi Tarih Telakkisi”, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C.I, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi, 1954, s.43-49.

ÖZDEMİR, M., “Endülüs”, **DİA**, C.L, İstanbul, 2011, s.52-54.

ÖZGÜDENLİ, O.G., “İran”, **DİA**, C.L, İstanbul, 2011, s.54-58.

ÖZGÜDENLİ, O.G., “Osmanlılardan Önce Anadolu”, **DİA**, C.L, İstanbul, 2011, s.64-66.

ULUDAĞ, Süleyman, “İbn-i Haldun”, **DİA**, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 538-543

YILMAZER, Ziya, “Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi”, **DİA**, C. XXXVIII, 2010, s. 334-336.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, “Tanzimattan Meşrutiyet’e Kadar Bizde Tarihçilik”, **Tanzimat I**, İstanbul 1940, s. 573-595.

YİĞİT, İ. “Mısır, Suriye ve Filistin”, **DİA**, C.L, İstanbul, 2011, s.40-49.

EKLER

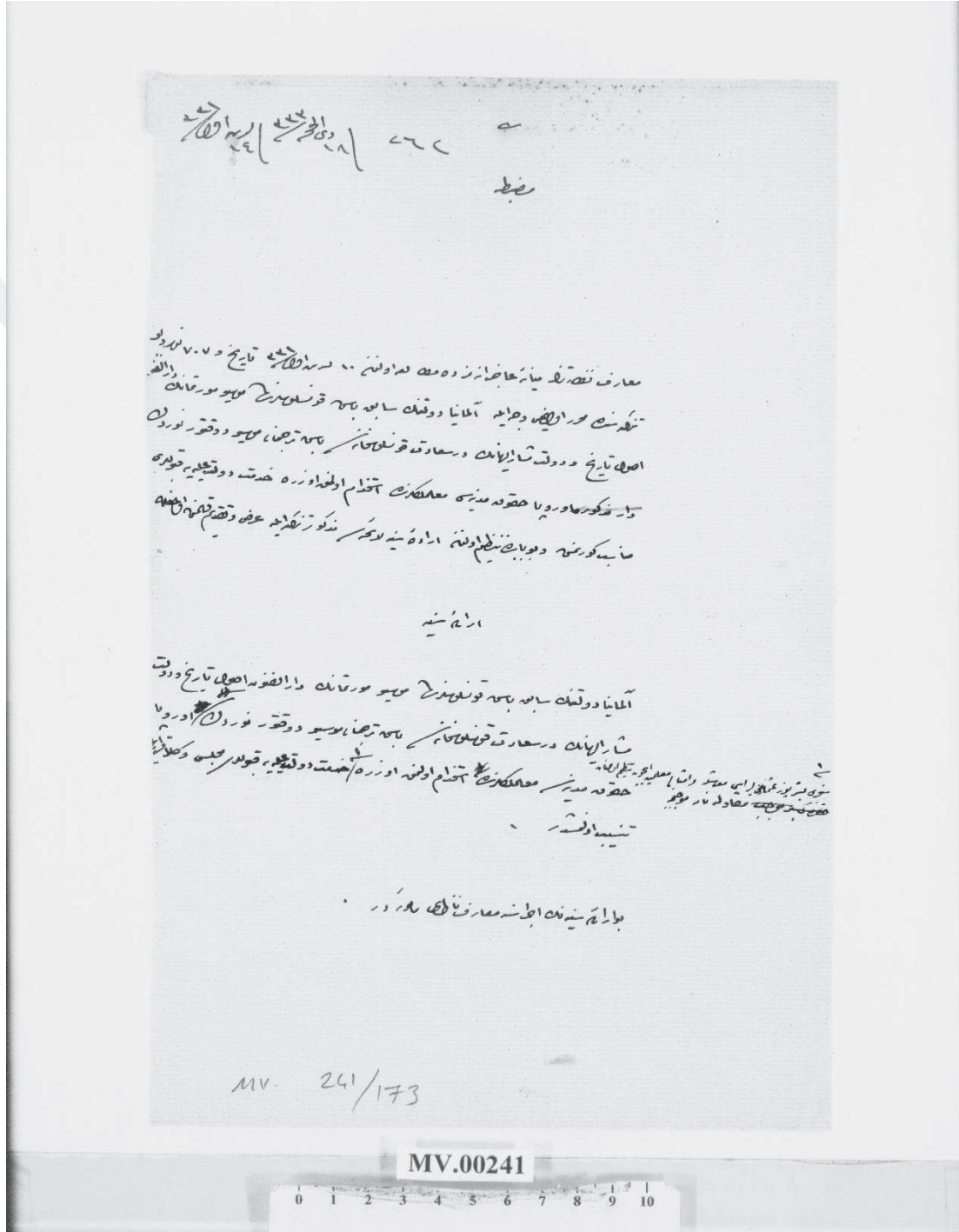
EK 1:

J. H. Mordtmann

Franz Babinger, **J. H. Mordtmann zum Gedächtnis**, Berlin, Reichsdruckerei, 1933.

EK 4: Profesör Mösyö Mordtmann'ın görevlendirilmesi ve *Usûl-i Tarih* dersine kabulü ile ilgili diğer vesika (BOA, MV, Nu: 241/173, 18.12.1333 (27 Ekim 1915)).

EK 5: Profesör Mösyö Mordtmann'ın senelik 500 Osmanlı lirası maaş alacağına dair vesika (BOA, **BEO.**, Nu: 4381/328570, 23.12.1333 (1 Kasım 1915)).

2

دائرة سدارت امور ميهه قلی

رقم تمبر	رقم تمبر	میدتی	موردی	تاریخ
۹۷۹	۹۷۹	میدتی	موردی	۱۹۱۵
مطابق ایشار		تاریخ تمبر	تاریخ موردی	۱۹۱۵
۹۷۹		۹۷۹	۹۷۹	۱۹۱۵

مادرتنق ریجیستر

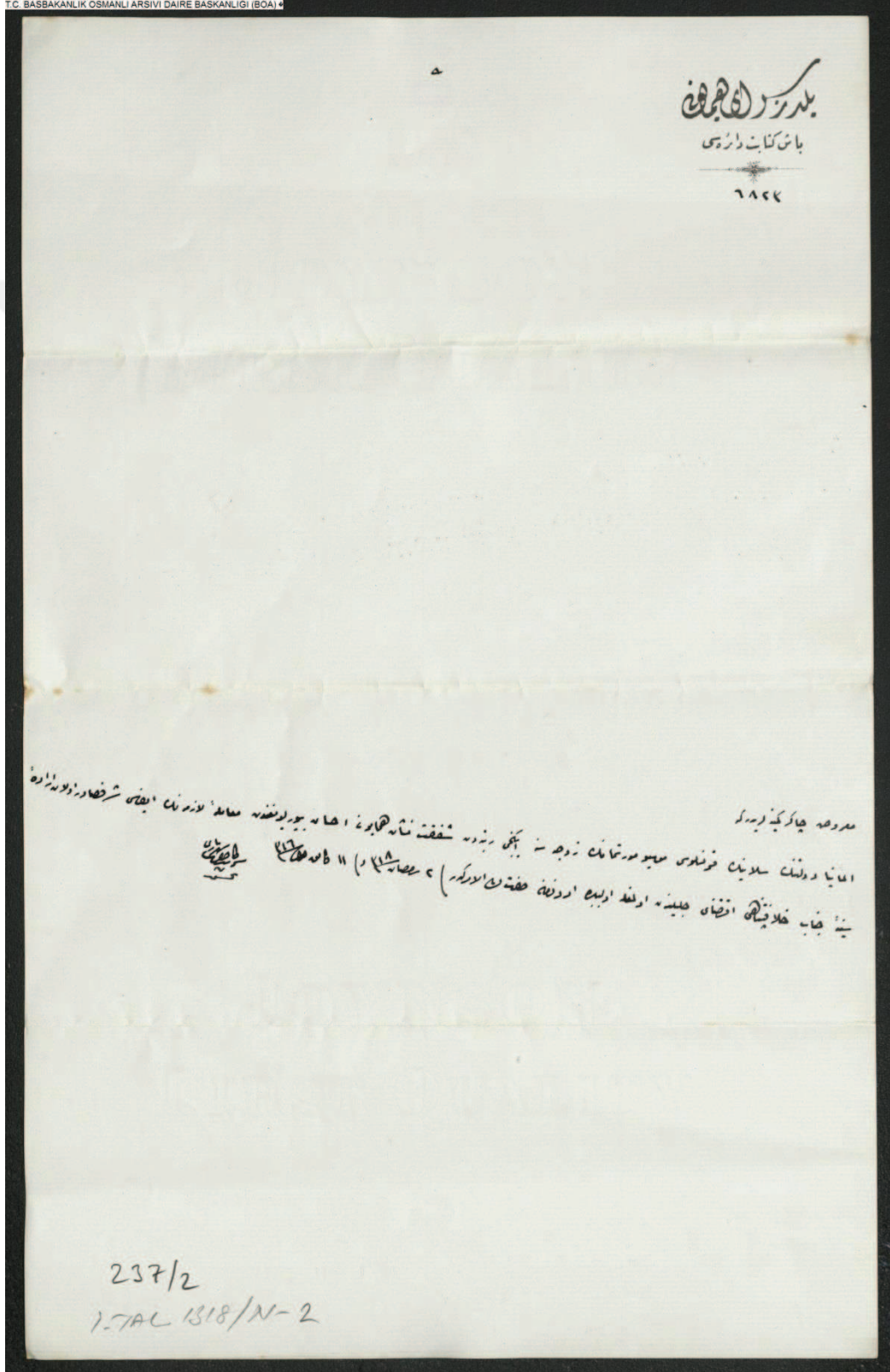
۱۰ تمبر ۹۷۹ تاریخ ۱۹۱۵ طبعه مودتجه کجده روز بورد: وزارتونه
 سلطنته بتتم اوقافه اوزره املایه دولتو بجه یانه قونو مودتجه مود
 مودتجه دولت ساریطه در سلطنته قونو مودتجه مود بجه یانه مودتجه مود
 سوز بورد مودتجه مود ایزدنا سلطنته مودتجه مود اوقافه مودتجه مود
 قونو مودتجه مود مود مودتجه مود مودتجه مود مودتجه مود
 مودتجه مودتجه مود مودتجه مود مودتجه مود مودتجه مود

۹۷۹
 تاریخ ۱۹۱۵
 مودتجه مودتجه

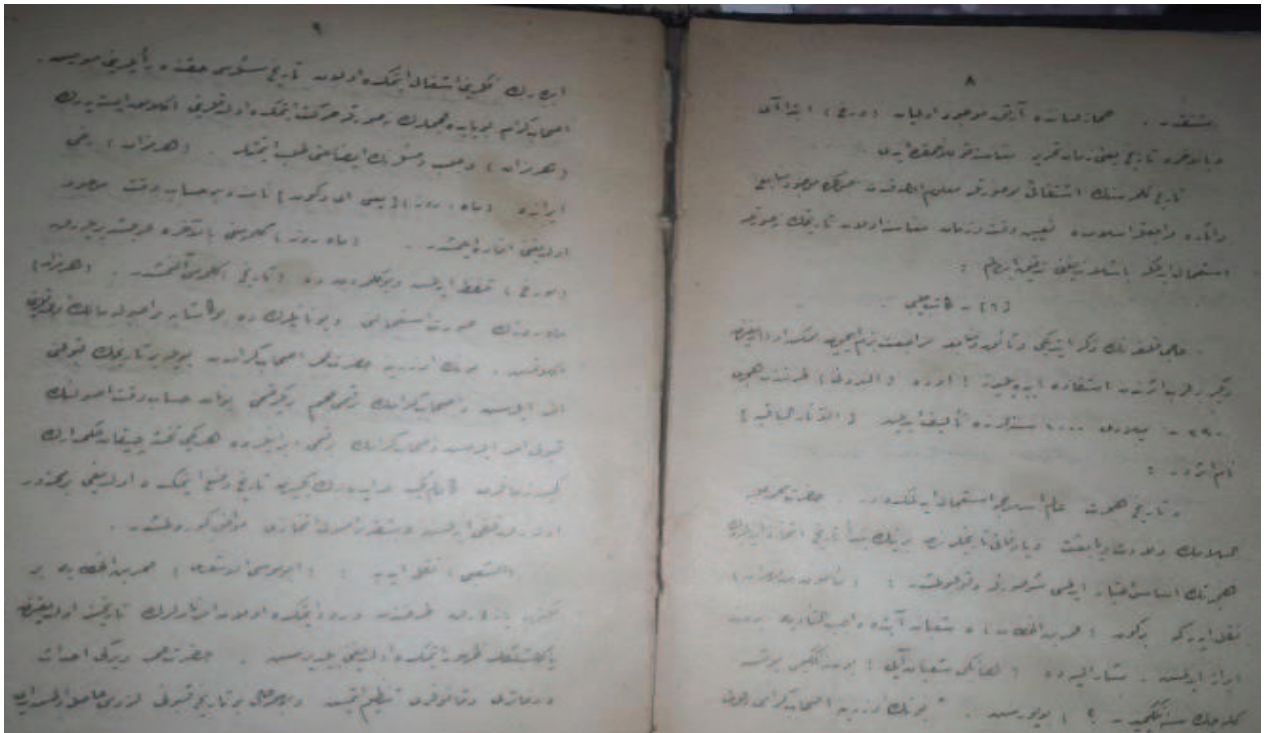
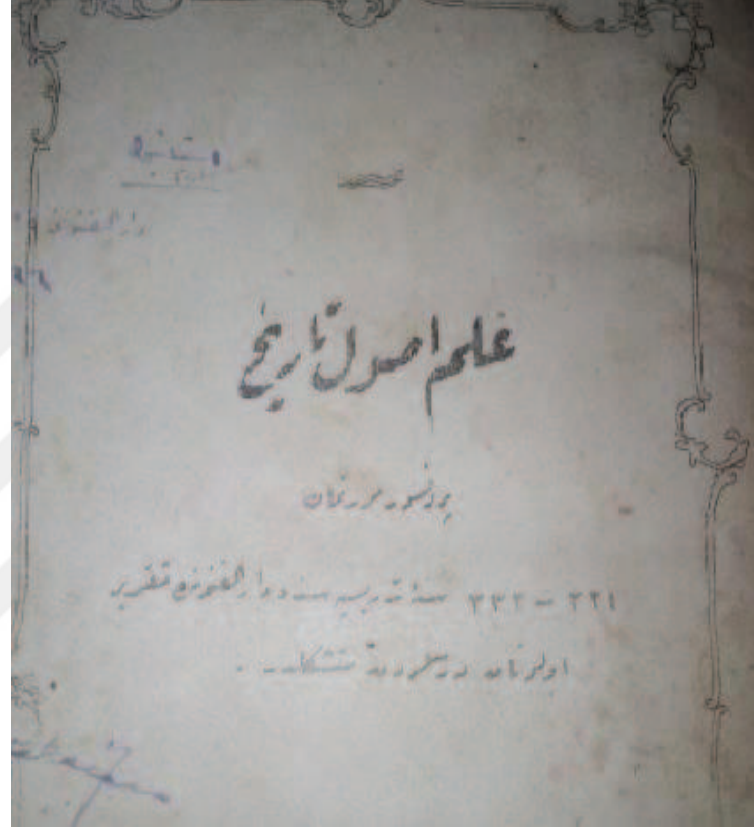
20rk
 (25/12/15)

OSMANLI ARŞIVI
 BEO
 4381/328570

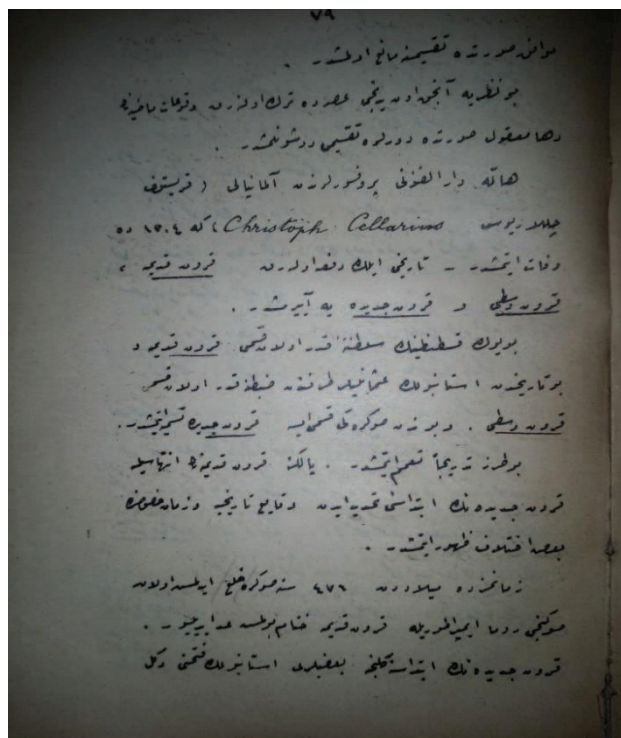
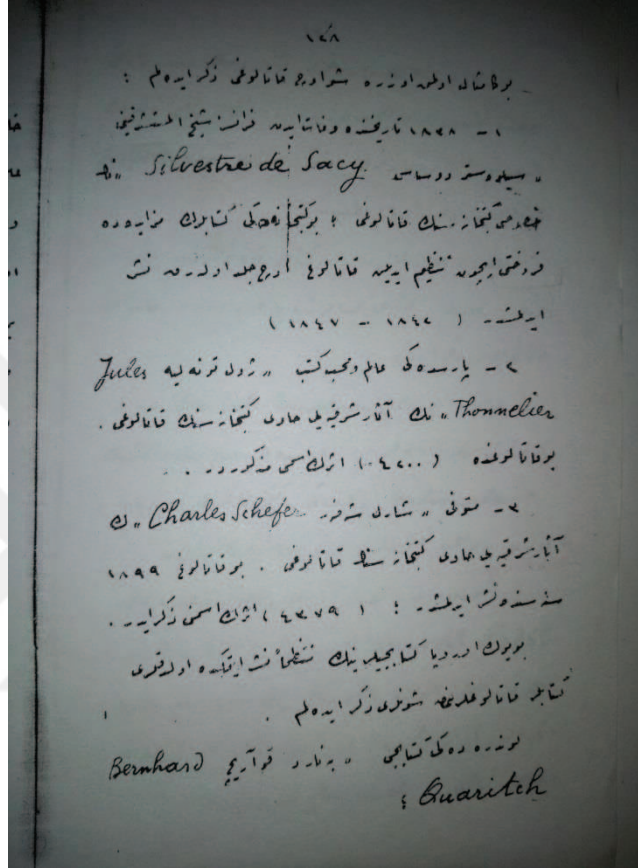
EK 6: Profesör Mösyö Mordtmann'ın Selânik Konsolosluğu'nda görevli iken eşine Osmanlı Devleti tarafından şefkat nişanı verilmesine dair vesika (BOA, İTAL, Nu: 237/2, 11 Kanunievvel 1316 (24 Aralık 1900)).

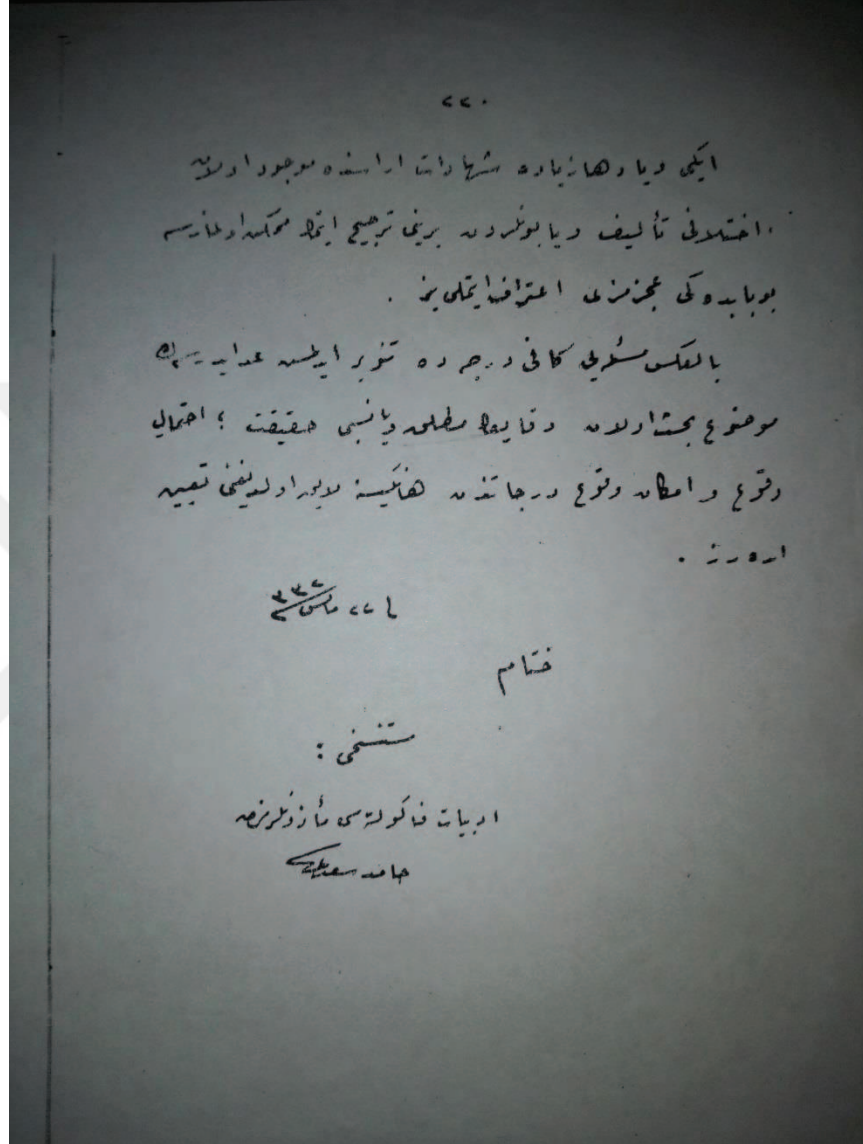
EK7: Prof. Mordtmann'ın çalışmamıza konu olan *İlm-i Usûl-i Tarih* dersinin notlarından oluşan 22 Mayıs 332 [4 Haziran 1916] tarihinde taş baskı halinde Edebiyat Fakültesi mezunlarından Hamit Sadi Selen tarafından yayına hazırlanan 222 sayfalık eserinin iç ve dış kapağı ile 8. ve 9. sayfası.

EK 8: Prof. Mordtmann'ın çalışmamıza konu olan İlm-i Usûl-i Tarih başlıklı eserinin çeşitli sayfaları.

EK 9: Prof. Mordtmann'ın çalışmamıza konu olan İlm-i Usûl-i Tarih başlıklı eserinin son sayfası.

ŞAHADET YAZAR
ÖZGEÇMİŞ

İletişim: yazar.sahadet@gmail.com

Doğum Yeri: Rize/Güneysu

Doğum Tarihi:19/03/1994

Yabancı Dil: İngilizce

Lisans: Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Yüksek Lisans: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çalışma Alanı: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Tarih Yazıcılığı ve Tarihte Usûl.

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	Tarih	Giresun Üniversitesi	2012
Y. Lisans	Tarih/T.C. Tarihi	Giresun Üni. Sosy. Bilm. Enst.	2016

Master Tezi: Tarihte Usûl Geleneği ve Johannes H. Mordtmann'ın *İlm-i Usûl-i Tarih* Başlıklı Eseri

A. Uluslararası bilimsel toplantılara sunulan ve basılan bildiriler:

“Osmanlı Tarih Yazımının Doğuşu ve İlk Eserler (XV. Yüzyılın İlk Yarısı)”,
Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresi (Konya, 19-21 Mayıs 2017),
Bildiri Kitabı, Nobel Bilim, s. 1011-1016.

B. Ulusal bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında basılan bildiriler:

“*Sicil-i Ahvâl Belgelerine Göre Osmanlı Devleti’nde Muallime Hanımlar*” **I. Ulusal Kadın Sempozyumu (Giresun 8-9 Mart 2017)**, C. 9, Kadın Özel Sayısı, Sonbahar 2017, s. 529-559.

